

MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İBNÜ'L-ESİR'İN el-KÂMİL Fİ'T-TARİH ADLI ESERİNE GÖRE
KÜRTLER VE YAŞADIKLARI BÖLGELER

HAZIRLAYAN
NECİP MANSIZ

DANIŞMAN
DOÇ. DR. ADNAN ÇEVİK

ŞUBAT 2015
MUĞLA

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

İBNÜ'L-ESİR'İN el-KÂMİL Fİ'T-TARİH ADLI ESERİNE GÖRE
KÜRTLER VE YAŞADIKLARI BÖLGELER

NECİP MANSIZ

Sosyal Bilimler Enstitüsünde

“Yüksek Lisans”

Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 18/ 03/ 2015

Tezin Sözlü Savunma Tarihi: 19/ 02/ 2015

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Adnan ÇEVİK

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Murat KEÇİŞ

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Namık AÇIKGÖZ

Enstitü Müdürü:

Prof. Dr. Mehmet MARANGOZ

ŞUBAT 2015

MUĞLA

TUTANAK

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 04/02/2015 tarih ve 665/12 sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 24/6 maddesine göre, Tarih Anabilim Dalı Yüksek lisans öğrencisi Necip Mansız'ın "İbnü'l-Esir'in el-Kamil Fi't-Tarih Adlı Eserine Göre Kürtler ve Yaşadıkları Bölgeler" adlı tezini incelemiş ve aday 19/02/2015 tarihinde saat 14.00 da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 60.. dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin kabul edildiğine oy birliği ile karar verildi.

Doc. Dr. Adnan Gençli
Tez Danışmanı

Üye
Doc. Dr. Murat KEGİÇ
Mr. Kuis

Üye
Prof. Dr. Nurettin Habşör

YEMİN

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “İbnü'l-Esir'in el-Kâmil Fi't-Tarih Adlı Eserine Göre Kürtler ve Yaşadıkları Bölgeler” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakça'da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

19/ 02/ 2015

NECİP MANSIZ

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

YAZARIN

MERKEZİMİZCE DOLDURULACAKTIR.

Soyadı : Mansız

Adı : Necip

Kayıt No:

TEZİN ADI:

Türkçe: İbnü'l-Esir'in el-Kâmil Fi't-Tarih Adlı Eserine Göre Kürtler Ve Yaşadıkları Bölgeler

Y. Dil: Kurds and Their Living Regions According to Ibn al-Athir's Book Named el-Kamil Fi't-Tarih

TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans

Doktora

Sanatta Yeterlilik

X

O

O

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ

Üniversite : Muğla Sıtkı Koman Üniversitesi

Fakülte : Edebiyat Fakültesi

Enstitü : Sosyal Bilimler

Diğer Kuruluşlar :

Tarih : 19.02.2015

TEZ YAYINLANMIŞSA

Yayınlayan :

Basım Yeri :

Basım Tarihi :

ISBN :

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı : ÇEVİK, Adnan

Ünvanı : Doç. Dr.

TEZİN KONUSU (KONULARI) :

1. İbnü'l-Esir ve el-Kamil Fi't-Tarih
2. el-Kamil Fi't-Tarih'e Göre Kürtler ve Yaşadıkları Bölgeler
3. el-Kamil Fi't-Tarih'e Göre Kürt Aşiretleri

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER:

1. Kürtler,
2. Kürt Aşiretleri,
3. el-Cibal, el-Cezire
4. Mervaniler, Hasneveyhiler

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER:

1. Kurds, Kurd Tribies,
2. el-Cibal, al-Jazeera
3. Marwanids, Hasnevehys

1- Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum	X
2- Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir	O
3- Kaynak gösterilmek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir	O

Yazarın İmzası :

Tarih : 19/ 02 / 2015

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
ABSTRACT	VI
ÖZET.....	VII
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'L-ESİR VE el-KÂMİL Fİ'T TARİH	6
1. İbnü'l Esir'in Hayatı ve Eserleri	6
1.1. el-Kâmil Fi't-Tarih'in Kürt Tarihi Açısından Önemi	11
1.2. Kürtler Hakkında Bilgi Veren Diğer Bazı Ortaçağ Kaynakları	14

İKİNCİ BÖLÜM

el-KÂMİL Fİ'T TARİHE GÖRE KÜRTLER VE YAŞADIKLARI BÖLGELER	19
1. Kürtlerin Yaşadıkları Bölgeler.....	19
1.1. el-Cibâl Bölgesi.....	22
1.2. ez- Zevzan (Zozan) Bölgesi	27
1.3. Musul Bölgesi.....	32
1.4. Azerbaycan Bölgesi.....	36
1.5. el-Cezire Bölgesi	41
1.6. Kürtlerin Yaşadığı Coğrafyalara İlişkin Diğer Kayıtlar.....	49
2. Kürtlerin Sosyo Kültürel Özellikleri.....	52
2.1.Kürtlerin Kökeni.....	52
2.2. Kürtlerde İnanç.....	54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

el-KÂMİL Fİ'T TARİH'E GÖRE KÜRT AŞİRETLERİ	60
1. eş – Şemerdeliyye Aşireti	62
2. Celâliyye Aşireti	63
3. Mihraniyye Aşireti	64
4. Ayšâniyye Aşireti.....	67
5. Berzeniyye/ Hasneveyhiler Aşireti	68
5.1. Hasneveyhiler	70
5.1.1. Hasneveyh b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Berzîkânî	70
5.1.2. Bahtiyâr b. Hasneveyh	73
5.1.3. Ebû'n-Necm Bedr b. Hasneveyh	73
5.1.4. Hilâl b. Bedr.....	80
5.1.5. Tâhir b. Hilâl.....	81
6. Annaziler	82
6.1. Ebû'l-Feth Muhammed b. Annâz	84
6.2. Ebû'ş-Şevk Fâris b. Muhammed b. Annaz.....	86
6.3. Mühelhil b. Muhammed b. Annâz (Ebû'l-Mâcid).....	90
6.4. Sürhâb b. Muhammed b. Annaz.....	92
6.5. Sa'dî b. Ebû'ş-Şevk.....	93
6.6. Ebû'l-Fevâris Sürhâb b. Bedr b. Mühelhil (İbn Ebû'ş-Şevk el-Kürdi)	95
7. Cevrekan (Cevzakan) Aşireti	98
8. eş-Şâzencân (Şâzenhânlar) Aşireti.....	101
9. Kûhiyye Aşireti	102
10. Hakemiyye Aşireti	104
11. Hakkâr Aşireti	104
12. Beşneviyye Aşireti	105
13. Cevâniyye Aşireti.....	107
14. Buhtiyye Aşireti	108
15. Hakkâriyye Aşireti	110
16. Hamîdiyye (Humeydiyye) Aşireti.....	114
17. Mervaniler	120

17.1. Ebû Ali el-Hasan b. Mervan.....	121
17.2. Ebû Mansûr b. Mervân (Mühemmidüddeve).....	125
17.3. Ebû Nasr b. Mervân (Nasruddeve).....	126
17.4. Nasr b. Mervân	134
17.5. Mansûr b. Mervân	135
18. Zerzâriyye Aşireti	138
19. Hezbaniyye Aşireti (Erbil Hakimleri).....	138
20. Ravvâdî Aşireti	145
21. Şebânkâre Aşireti	150
22. Luriyye Aşireti	156
SONUÇ	158
KAYNAKÇA	161
DİZİN	169

ÖNSÖZ

Ortadoğu halklarından biri olan Kürtlere ilişkin çalışmaların geçmişi gerilere gitse de yapılan çalışmaların niteliği hakkında bazı şüpheler bulunmaktadır. Özellikle son zamanlarda Kürtleri de içine alan kimlik tartışmaları Kürtler üzerine yapılan çalışmaların da yeniden ivme kazanmasına sebep olmuştur. Kürtlerin Türkiye’de son dönemdeki durumları ve Ortadoğu’nun seksenlerden sonraki dizaynı vb konular Kürtleri Ortadoğu coğrafyasının dikkat çeken halklarından biri konumuna yükseltmiştir. Ayrıca Türkiye’de yaşanan özel durumlar da Kürtlerle ilgili kim oldukları, kökenleri, tarihleri, coğrafyaları, dilleri, edebiyatları, örfleri, adetleri, gelenek görenekleri üzerine çeşitli merakların oluşmasına neden olmuş ve bu çalışmaları bir popülerite alanı haline getirmiştir. Kürtlere dair doğrudan onların tarihlerini, kültürlerini, dillerini, coğrafyalarını konu edinen çalışmalar sayısal olarak çok ise de nitelik açısından bakıldığında yeterli olmadığı gibi büyük oranda bilimsellikten de uzaktır. Çünkü kimlik tartışmaları sürecinden geçildiği için yapılan çalışmaların pek çoğu politik içerikten öteye geçmemektedir. Buna bağlı olarak yapılan bu çalışmaların pek çoğunun tarihi kaynak referanslarını göz ardı ettiği de görülmektedir. İşte biz bu eksikliklere düşmemek için Kürtlerin tarihine ilişkin konuların öncelikle kaynaklar üzerinden değerlendirilmesi gerektiğinin daha doğru bir yöntem olduğuna inanıyoruz. Bu vesileyle Ortaçağ’da Kürtler hakkında en çok bilgi veren kaynağı kendimize araştırma konusu olarak seçtik. Yapacağımız çalışma bu kaynak doğrultusunda olup o dönemin koşulları gereği Kürtlerin özellikle İran, Irak ve Anadolu’nun siyasi tarihindeki konumları, bu coğrafyalarda yaşadıkları bölgeleri, sosyo kültürel özellikleri ve yaşadıkları bölgelerdeki siyasi koşulları hakkındaki sorulara cevap bulunmaya çalışılacaktır. Bu kaynaktaki bilgileri de kendinden önceki veya çağdaşı diğer kaynaklarla kritik ederek açıklamaya çalıştık. Bu çalışmamızla da tarihte Kürtlerin konumlarına ilişkin mütevazı bir katkı sunmak istedik.

Araştırmamız hilkatten başlayıp 628/1231 yılına kadar vukû bulan olayları kronolojik bir sırayla ele alan ve İbnü'l-Esir’i Ortaçağ İslam dünyasının en büyük tarihçilerinden biri yapan *el-Kâmil Fi't Tarih* adlı eserine dayandırılarak Kürtler ve

yaşadıkları bölgeleri konu edinmektedir. Bu eserin İstanbul – 2008’deki Bahar Yayınları Türkçe tercümesini çalışmamız için esas aldık.

Ortadoğu’nun merkezindeki dağlık sahada yaşayan halklardan olan Kürtler ile ilgili yaptığımız çalışma “İbnü’l Esir’in el Kâmil Fi’t Tarih Eserine Göre Kürtler ve Yaşadıkları Bölgeler” adı altında olup bir giriş üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmamızın giriş kısmı Kürtler hakkındaki bilgilerin 1231 yılına kadar kısa bir değerlendirilmesinden ibarettir. Birinci bölümde; araştırmamıza kaynak teşkil eden İbnü’l-Esir’in hayatı ve eserleri, *el-Kâmil-Fi’t-Tarih*’in çalışmamız için taşıdığı önem vurgulanmıştır. Ayrıca Kürtler hakkında bilgi veren bazı ortaçağ kaynakları tanıtılmıştır. İkinci bölüm ise tezimizin ana bölümü olup Kürtlerin yaşadıkları coğrafyalar, sosyo kültürel özellikleri değerlendirilmiştir. Üçüncü ve son bölüm de göçebe hayatlarıyla dikkat çeken ve onların ayırt edici vasıflarının başında gelen sosyal örgütlenmeleri olan aşiretler ve aşiret yapıları gelmektedir. Ayrıca çalışmamızda yer, şahıs ve devlet adları *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*’ndeki yazılışlar esas alınarak kullanılmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında başta, araştırmamın her aşamasında önemli uyarıları ve katkılarıyla beni yönlendiren danışman hocam Doç. Dr. Adnan Çevik olmak üzere ayrıca sevgili aileme ve çalışmam süresince yardımlarını esirgemeyen Araş. Gör. İbrahim Yetiş, Araş. Gör. Mehmet Sait Sütçü ve Vedat Bal, Ceylan Timurcihan, Emre Kuzu, Mahmut Özkeskin, Hasan Gezici, Nejat Çakal, Sinan Ertürk, Ömer Örgü ve Ramazan Bal’a teşekkür etmeyi bir borç biliyorum.

Necip MANSIZ

Muğla 2015

ABSTRACT

This study is a consideration of documents regarding Kurds in the work called *al-Kâmil Fi al-Tarikh* by İbn al-Athir who is one of the most important historians of Middle Ages. The work stands out including full of authentic information concerning the places Kurds lived in the history of Islam in Middle Ages. In this context, it is possible to find information regardingly Kurd dynasties, tribes and the places Kurds lives to the 1231 which is expiring date of the work. Records of author show us that Kurds live in the following regions, el-Cibal, ez-Zevzan, al-Jazeera, the South of Azerbaijan, Ermeniyye, Mosul and Persia.

When we look at the roles that Kurds took in the history, we encounter them for the first time in the period of Hz. Omar (634-644) in the Persian conquests. Information about Kurds in the period of early Islam is very limited in the *Al-Kâmil Fi al-Tarikh*. From IX. century onwards, it is observed that information about Kurd increases. In the work, a lot of Kurd dynasties is being mentioned and it's observed that among these Marwanids, Hasneveyh and Annazi took really important roles in the political affairs during XI-XII. centuries. Another important fact that draw attention that in paralel to Oguz immigrations in XI. century information about Kurds was increased. In the records of author, we observe important social and political developments in the regions Kurd lives.

In general in the work we confront with Kurd as being agent while political events such as Abbasid, Buveyhis, Oguz immigrants, Seljuks, Zengid, Ayyubids and Mongol conquests take place.

Key Words: *Kurds, Kurd Tribies, el-Cibal, Marwanids, Hasnevehys, al-Jazeera*

ÖZET

Bu araştırma, Ortaçağ İslam tarihçiliğinin önemli isimlerinden İbnü'l-Esir'in *el-Kâmil Fi't-Tarih* adlı eserinde Kürtlerle ilgili kayıtların bir değerlendirilmesidir. Eser, Kürtler ve yaşadıkları coğrafyalar hakkında Ortaçağ İslam tarihi içerisinde en çok ve en özgün bilgiler içeren bir kaynak olarak dikkat çekmektedir. Bu bağlamda eserin sona erdiği 1231 yılına kadar olan kayıtlar incelendiğinde Kürt aşiretleri, hanedanlıkları ve Kürtlerin yaşadıkları coğrafyalar hakkında bilgiler bulmak mümkündür. Müellifin kayıtlarında Kürtlerin, el-Cibal, ez-Zevzan, el-Cezire, Azerbaycan'ın güneyi, Ermeniyye, Musul ve Fars bölgelerinde yaşadıkları görülmektedir.

Eserde Kürtlerin tarihsel süreçteki rollerine baktığımızda, Kürtlere ilk kez Hz. Ömer (634-644) dönemindeki İran fetihleri esnasında rastlanmaktadır. *el-Kâmil Fi't-Tarih*'de, erken İslam döneminde Kürtlere dair bilgiler oldukça sınırlıdır. IX. yüzyıldan itibaren Kürtlere ilişkin bilgilerin arttığı gözlenmektedir. Eserde pek çok Kürt aşiretinden bahsedilmekte ve bunlardan Mervani, Hasneveyhi ve Annazi emirliklerinin XI.-XII. yüzyılda dönemin siyasi hadiseleri içerisinde önemli roller üstlendikleri görülmektedir. XI. yüzyılda Oğuz göçlerine paralel Kürtlere dair bilgilerin de arttığı bir başka gelişme olarak dikkat çekmektedir. Müellifin kayıtlarında, Kürtlerin yaşadıkları coğrafyalarda meydana gelen büyük sosyal ve siyasi değişimlere de rastlanmaktadır.

Genel olarak bakıldığında eserde, Abbasîler, Büveyhîler, Oğuz göçleri, Büyük Selçuklular, Zengiler, Eyyübîler ve Moğol istilasası gibi önemli siyasi olaylar gerçekleşirken, Kürtler de bu siyasi olaylar içerisinde birer aktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Kürtler, Kürt Aşiretleri, el-Cibal, Mervaniler, Hasneveyhiler, el-Cezire*

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t	: Adı geçen tez
DİA.	:Diyamet Vakfı İslam Ansiklopedisi
İA.	: İslam Ansiklopedisi
d.	: doğum yılı
ö.	: Ölüm yılı
s.	: Sayfa
m.	: Metre
S.	: Sayı
c.	: Cilt
M.	: Miladi
H.	: Hicri
Bkz.	: Bakınız
Neşr.	:Neşreden
Nakl.	: Nakleden
Vb.	: ve benzeri
b.	: Bin, ibn

GİRİŞ

Kürtlerin yaşadığı coğrafya, doğu'nun eski medeniyetlerini oluşturan halkların ortasında ve Ortadoğu'nun merkezinde bulunduğu için, Kürtlerin tarihsel süreç içerisinde Ortadoğu'nun siyasi olaylarında payları her zaman varola gelmiştir. Bu nedenle Kürtlerin eski ve yeni tarihlerinin incelenmesi Ortadoğu tarihine büyük bir katkı sunacaktır. Ancak bu tarihin araştırılması büyük zorluklar barındırmaktadır. Kürtlerin geniş coğrafyalara dağılmaları, bu coğrafyaların aşırı dağlık ve derin vadiler içermesi onları merkezi sahalardan uzak tutmuştur. Yine Kürtlerin büyük oranda “dağ göçeri” şeklinde bir yaşam sürmeleri onları yazılı kültürün parçası olmaktan uzak tutmuş ya da kendilerine ait bir yazılı kültür oluşturmalarını engellemiştir.

Kürtlerin böyle zorlu bir coğrafyaya yayılmaları hiç şüphesiz ki tarihlerinde olduğu gibi kökenlerinin araştırılmasında da zorluklar içermektedir. Kürtler nerelerde yaşamışlar ve kökenleri nereden gelmektedir? Soruları için tarihi kaynaklarda birçok rivayet aktarılmasına rağmen onları doğrudan konu edinen bir kurucu efsaneleri yoktur. Ancak bazı tarihi metinlerde Kürtlerin kökeni ve coğrafyaları hakkında fikir edinmek mümkündür. Kürtlerin köken tartışmalarında onlarla ilişkilendirilen bu efsanelerden biri Dahhak efsanesidir. Dahhak efsanesinden ilk bahseden IX. yüzyıl İslam tarihçisi Ebû Hanife Dinaverî'dir. Daha sonra efsanenin X. yüzyıl İslam coğrafyacısı Mesudî ile XI. yüzyıl Fars halk hikâyecisi Firdevsî versiyonları da bulunmaktadır. Bu müellifler Dahhak efsanesini Kürtlerle ilişkilendirmiş hatta Kürtlerin kökenine de doğrudan vurgu yapmışlardır. Bu efsanenin dışında Kürtlerin kim olduğu sorusunu ilk defa gündeme getiren ve onların kökenleri hakkında bilgi veren kişi Mesudî'dir. Mesudî *Muruc ez-Zeheb* adlı eserinde Kürtlerin kökeni ile ilgili birbirinden ilginç rivayetler aktarmaktadır. Mesudî'nin dışında ünlü Kürt tarihçisi Şerefhan Bitlisi'de *Şerefname* adlı eserinde Kürtlerin kökenine dair pek çok rivayet aktarmaktadır.¹

¹ Ebû Hanife Dineverî, *İslam Tarihi*, (Çev: Nusrettin Bolleli, İbrahim Tüfekçi), s. 50; Mesudî, *Muruc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)* (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 191-192;

Kürtlerin kökeni ile ilgili bu tür tartışmalar bulunmakla birlikte tartışmasız olan gerçek Kürtlerin İran coğrafyasında ortaya çıktıkları gerçeğidir. Ancak Kürt adından hareket edecek olursak, ilk kez bu adla Kürtler, Arap kaynaklarında görülmektedir. Arap İslam ordularının Küfe ve Basra ordugâhlarının Hz Ömer döneminde (634-644) Musul'dan itibaren Dicle nehrinin doğusundaki toprakların fethi esnasında erken dönem İslam kaynakları Kürtlerden bahsetmektedir. Böylece o dönem Kürtlerin yaşadıkları coğrafyayı tanıdığımız gibi Arap kaynaklarının da ilk kez Kürtleri zikrettiği görülmektedir.² Bu da bize bir başlangıç teşkil etmekte olup tarihte Kürtleri takip etmek için bu başlangıcı esas alabiliriz.

Hz Ömer döneminden itibaren İslam kaynaklarında Kürtlere dair bilgiler gittikçe artan bir şekilde görülmeye başlar. Erken dönem İslam tarih ve coğrafya kaynakları incelendiğinde Kürt kelimesinin kullanımıyla ilgili farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bunun bir etnisiteye mi veya göçebelige mi karşılık geldiği tam belli değildir. Bu kaynakların genelinde Kürt kelimesi göçebe, hayvan terbiyecisi, yağmacı ve daha çok dağlı anlamında kullanılır. Bunun dışında “Kürt” adı bir kavim veya aşirete özel ad olarak kullanılmıştır. İslam tarih ve coğrafya eserlerinde “Kürt” isminin ne zaman özel isim ne zaman da “göçebe” olarak kullanıldığını anlamak hayli zordur.³ X. yüzyıldan itibaren Kürtlerin gerek coğrafyaları gerekse de sosyal örgütlenme şekilleri olan aşiretleriyle bir sosyolojik varlık olarak tanınması biraz daha belirginleşmektedir. XI. yüzyıla gelindiğinde ise aşiretler şeklinde örgütlenen Kürtler içerisinde belli hanedan ailelerinin çıktığı görülmektedir. Artık XI. yüzyıldan itibaren göçebe, yarı göçebe, savaşçı, dağlı ve belli bölgelerde yaşayan Kürt olgusuyla karşılaşmaktayız. Bu dönemlerde Kürt kelimesinin kullanımıyla ilgili farklılıklar olsa da burada kesin olan durum Kürtlerin coğrafyalarıdır. Eğer Kürtlere bir anavatan aramak gerekirse ya da merkezi bir coğrafya tanımlamak gerekirse Kürtlerin ilk tarih sahnesine çıktıkları coğrafyaya bakmak gerekmektedir. Modern araştırmacıların kaynaklara dayanarak belirttiği gibi Kürtler ilk olarak kuzey batı

Firdevsi, *Şehnâme*, (Çev: Necati Lugal), s. 104-108; Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, (Çev: M. Emin Bozarslan), Hasat Yayınları, İstanbul 1990, s. 18-19.

² Belâzuri, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev: Mustafa Fayda), Ankara 2002 s. 476.

³ Bekir Biçer, “İslam Tarihi Kitaplarında Kürtler Hakkındaki Rivayetler (7. Ve 12. Yüzyıl Arası),” *International Journal of Social Science*, Volume 5 Issue 6, December 2012, p. 51-80.

İran'ın dağlık bölgesi (Zagros dağ silsilesi) olan Arap coğrafyacılarının el-Cibâl olarak adlandırdıkları bölgede yaşadıklarına dairdir.

Erken dönem İslam kaynaklarında söz konusu bölgede yoğunlaşan Kürt aşiretlerinin zaman zaman yönetimlerle ters düşmeleri sonucu meydana gelen çatışmalar onları farklı bölgelere göçlere zorlamıştır. Bu anlamda Hezbaniyye Kürt aşiretinin 905 yılındaki isyan harekâtları onları el-Cibal bölgesinden daha kuzeye; Azerbaycan'a göç etmelerine sebep olmuştur.⁴ Bu bölgeye gelen Hezbaniyye aşiretinin bir süre sonra kolları olduğunu tahmin ettiğimiz Şeddadi ve Ravvadi Hanedanlıkları karşımıza çıkmaktadır.⁵ Şeddadiler Kura ve Aras nehirleri arasında X. yüzyılın ortaları ile XII. yüzyılın sonlarına doğru büyük bir hanedanlığa dönüşerek dönemin siyasi hadiseleri içerisinde varlıklarını devam ettirmişlerdi. Ravvadiler ise, Şeddadiler ile hemen hemen aynı dönemde Merağa, Tebriz, Erran (Arran) gibi yerlerde varlıklarını sürdürmüşlerdi. X. yüzyıl özellikle de XI. yüzyıldan itibaren bazı Kürt aşiretlerinin hanedanlıklara dönüşerek bölgesel bazda da olsa siyasi birer aktör olarak ortaya çıktıkları görülmektedir. Çünkü bu dönemde Abbasi merkezi otoritesinin çökmesi sonucu Abbasi Hükümrânlığı alanı içerisindeki Kürt, Arap, Deylem, Farslar olsun yerel siyasi emirlikler olarak ortaya çıkmıştır. İşte bu süreçte Kürtlerin yoğun oldukları bölgelerde de birçok Kürt İslam hanedanlıklarının ortaya çıktığını tahmin etmekteyiz. Yukarıda Azerbaycan bölgesinde belirttiğimiz hanedanlıkların dışında daha batıya ve güneye indiğimizde ise diğer farklı Kürt hanedanlıklarını görmekteyiz. el-Cezire'nin yukarı Dicle havzasında Humeydiyye aşiretine mensup Mervaniler, el-Cibal bölgesinde Sermâc merkezli Hasneveyhiler, Hulvan merkezli Annâziler, Fars'ın Şebânkare bölgesinde Şebânkareliler ile karşılaşmaktayız. Bu Kürt İslam hanedanlıklar içerisinde de en dikkat çekici olanlarından biri Mervaniler hanedanlığıdır. Nitekim müellifimiz İbnü'l-Esir'de Mervaniler ile ilgili son derece değerli bilgiler vermektedir. XI. yüzyıla birlikte Dicle boylarında Kürt aşiretleri görmeye başlıyorsak da bu dönemde Yukarı Dicle

⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, c. II (Çev. Ahmet Ağrakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köse, *İslam Tarihi*), İstanbul 2008, s. 367-369.

⁵ Şeddadi ve Ravvadi Hanedanlıkları hakkında daha detaylı bilgiler için bkz: V. Minorsky, *Studies In Caucasian History*, London 1953, s. 1-169; Cengiz Tomar, "Revvâdiler", *DİA*, c. XXXV, s. 36; Gülay Öğün Bezer, "Şeddâdiler", *DİA*, c. XXXVIII, s. 409-411.

havzasında Mervani hanedanlığı dışında yoğunlaşmış bir Kürt nüfusunu delillendirecek bir veri elimizde bulunmamaktadır.

XI. yüzyıldan itibaren çeşitli Kürt hanedanlıklarının Azerbaycan, el-Cibal, el-Cezire bölgelerinden tarih sahnesinde yer almaya başladıkları yüzyıl ile göçer Oğuz boylarının da batıya doğru göçe başladığı dönem aynı yüzyıl içerisindedir. Bu yüzyılda Oğuz boylarının Maveraünnehir ve Horasan'dan batıya doğru göçlerine paralel olarak Azerbaycan, el-Cibal ve hatta Van Gölü'nün güneyindeki Zozan bölgesinin sarp dağlarını aşarak el-Cezire'ye ulaşmaları sonucu bu bölgelerde bulunan Kürt aşiretleri ve hanedanlıklarıyla aralarındaki ilişkiler dikkat çekici boyutlardadır. Türk göçleri zaman zaman Kürt coğrafyalarını aşarak batıya yönelen, zaman zaman da Kürt coğrafyalarını doğrudan derinlemesine etkileyerek bu iki göçer halkın çok ciddi mücadelelere girmesine sebep olduğu görülmektedir. Nitekim İbnü'l-Esir bu konuda oldukça detaylı bilgiler vermektedir. Bu ilişkiler zaman zaman çatışma zaman zaman da ittifaklar şeklinde kendini göstermiş olsa da otlak ve mera nedeniyle daha çok çatışmalar şeklinde olduğu görülmektedir. Kürt aşiret ve hanedanlıkları ile göçer Oğuz boyları arasındaki bu mücadeleler, Oğuzların kendi devletleri olan Selçuklu devletini kurmasına paralel ilk Selçuklu sultanlarının yüksek otoritesi ve merkezileşme çabaları bağlamında yerini daha çok ittifak ilişkisine bırakmıştır. İbnü'l-Esir bu ilişkiler hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Nitekim 1054'ten itibaren Ravvadiler ve 1055'te ise en batıdaki Mervani Kürt hanedanlığı Selçuklu otoritesini tanımışlardır. Bu tarihten itibaren Selçukluların batıya ilerlemesine paralel bazı Kürt aşiret ve gruplarının el-Cibal'den sonra yoğunlaşacakları ikinci bölge olan el-Cezire bölgesine yöneldikleri görülmektedir.

Selçukluların bu bölgelerde otoritesini kabul ettirmesinden sonra el-Cezire'nin yukarı Dicle havzasında varlığını devam ettiren Mervani Kürt hanedanlığına 1085 yılında son verdi. Mervanilerin yıkılması buradaki Kürt aşiretlerinin dağıldığı anlamına gelmemektedir. Zira bu bölgedeki Kürt aşiretleri tıpkı Araplar ve Türkmenler gibi Selçuklu ordusunun asker kaynağını oluşturuyorlardı. Daha sonraki süreçlerde yani XII. yüzyılında Selçuklu merkezi otoritesinin sarsılmasına bağlı olarak yukarı Dicle havzasında Artuklular, İnaloğulları, Dilmaçoğulları, Musul merkezli Zengiler vb. birçok Türk hanedanlıklarının ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bu beylikler arasında da özellikle

Zengiler ile Kürt aşiretleri arasında çeşitli çatışmalar olmuştur. Zengilerin Musul'un kuzey bölgelerini özellikle de Hakkâri bölgesindeki Kürt aşiretlerinin ellerindeki kaleleri almak istemesi bu çatışmalara neden olmuştur. Nitekim bu sürece ilişkin İbnü'l-Esir'in 1133-1134 yılındaki kayıtlarında ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür. Her ne kadar Zengiler ile bazı Kürt aşiretleri arasında mücadeleler olsa da aynı zamanda bu hanedanlığın ordusunda yoğun bir şekilde Kürt unsurlarının da istihdam edildiği görülmektedir. Mesela bu Kürt unsurlardan en önemlilerden biri Ravvadi Kürt aşireti mensubu Selahaddin Eyyubi'nin ailesidir. Müellifimiz bu aileden övgüyle bahsetmektedir. Selahaddin'in babası ve amcası Zengi hanedanlığının önemli kademelerinde yer aldılar. Selahaddin Eyyubi bütün eğitimini Zengilerin sarayında tamamlayarak orduda önemli mevkilere çıkmıştı. Nurettin Zengi'nin Selahaddin öncülüğünde Mısır'a gönderdiği ordunun içerisinde birçok Kürt aşireti de bulunmaktaydı. Nureddin'in ölümünün ardında Selahaddin Mısır merkezli Eyyubi devletini kurdu. Eyyubi Devleti'nin içerisinde bulunan birçok Kürt aşiretini Selahaddin liderliğinde Mısır ve Suriye bölgelerinde Haçlılara karşı yürütülen mücadelede de yer aldılar. Bunun dışında XII. yüzyılda Mardin merkezli Güneydoğu Anadolu bölgesinde kurulan Tükmen beyliklerinden olan Artuklu Beyliğinin hâkimiyet alanları içerisinde de Kürt varlığına rastlanılmaktadır. XIII. yüzyılda İslam coğrafyasını istila eden Moğol istilasında Kürtler de etkilenmişlerdir.

Böylece müellifimizin kayıtları Moğol istilasının merkezi İslam topraklarına uzandığı 1231 yılında sona ermektedir. Bu dönemde Moğol istilasının Maverâünnehir, Horasan, İran, Azerbaycan, Irak hatta el-Cezire'ye kadar uzanan ilk etkilerini birinci ağızdan görmek mümkündür. Kürtlerin XI. yüzyılda Türk göçlerinin etkisiyle batıya göçmeleri ve akabinde Moğol istilasını önünden kaçan son Türk göçü ile bazı Kürt aşiretlerinin de daha batıya yöneldiği tahmin edilebilir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'L-ESİR VE el-KÂMİL Fİ'T TARİH

1. İbnü'l Esir'in Hayatı ve Eserleri

İbnü'l-Esir ismi, aslen Ceziret İbn Ömerli (Cizre) olup İslam âlim ve müelliflerinin en meşhur ve en mühimlerinden olan üç kardeş tarafından kullanılmıştır. Burada bahsini ettiğimiz İbnü'l-Esir ise bu kardeşlerin ortancası olan İzzeddin İbnü'l-Esir'dir.⁶ İbnü'l-Esir 12 Mayıs 1160 tarihinde bugünkü ismi Cizre olan Ceziret İbn Ömer'de dünyaya gelmiştir. İlk İslam fetihleri sırasında Irak'a yerleşen ve X. yüzyılda Şehrizer'da yaşarken Büveyhilerin baskısıyla Ceziret İbn Ömer'e giden Bekir bin Vail kabilesinin Şeybanoğulları kolundan bir aileye mensuptur.⁷ İbnü'l-Esir'in bizzat vermiş olduğu bilgiye bakılırsa babası Selçuklu İmparatorluğunun dağılması ile ortaya çıkan Atabeyliklerden Musul Atabeyliği Zengiler adına Kutbeddin Mevdut b. Zengi (1149-1170) döneminde Ceziret İbn Ömer'i idare etmiştir.⁸ Çocukluğu Ceziret İbn Ömer'de geçtiği anlaşılan İbnü'l-Esir daha sonra muhtemelen babasının görevinin bitimi sebebiyle ailesi ile birlikte Zengilerin merkezi şehri olan Musul'a dönmüştür. Musul'da kardeşleri ile beraber medresede eğitimi almıştır. Babası onun ve kardeşlerinin eğitimiyle yakından ilgilenerek onları dönemin en yetkin âlimlerine göndermiştir. Ayrıca İbnü'l-Esir resmi görevle ve yahut gezmek amaçlı gittiği yerlerdeki âlimlerden de çeşitli dersler almıştır. Bunlar; nahiv (dilbilgisi), hadis, fıkıh (özellikle Şaffî fikhı) tefsir ve tarih gibi alanlardır.⁹

⁶ M. Şerefeddin Yaltkaya, "İbn Esir", *İA*, c. V – II, s. 852.

⁷Abdulkerim Özaydın, "İzzeddin İbnü'l-Esir", *DİA*, XXI, s. 26; Bazı modern araştırmacılar İbnü'l-Esir'in Kürt kökenli olduğu belirtmekteyseler de bu konuda her hangi bir kaynak göstermemektedirler. Bkz: Mehmet Emin Zeki Bey, *Kürt ve Kürdistan Ünlüleri (Meşahirê Kurd û Kurdistan)*, (Çev. M. Baban, M. Yağmur, S. Kutlay), Ankara 2005, s. 161; Mehrdad R. İzady, *Bir El Kitabı Kürtler*, (Çev. Cemal Atıla), İstanbul 2007, s. 97.

⁸İbnü'l-Esir, c. IX, s. 363.

⁹A. Özaydın, *a.g.m.*, s. 26; Yaltkaya, *a.g.m.*, s. 852.

Öte yandan İbnü'l-Esir, Musul Atabeyi Nureddin Zengi'nin nazarında etkili bir konumda olduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l-Esir pek çok kez özel elçilik göreviyle Dımaşk (Şam), Haleb ve Kudüs'e gönderilmiştir. Hatta bu elçilik görevi Halife'ye sözlü mesajları iletmek üzere yapılmıştı. Zengi Atabeyliği'ne olan bu yakınlığı ve ayrıca halife gibi dönemin önemli simaları ile olan tanışıklığı ona gittiği yerlerdeki kütüphanelerin kapılarını açmış ve belgelere ulaşmasını sağlamıştır.¹⁰

İbnü'l-Esir; el-Cezire¹¹ bölgesinde; Ceziret İbn Ömer, Haleb, Bağdat, Dımaşk, Taberiye, Kudüs, gibi yerlere de çeşitli seyahatlerde bulunmuştur. Bu yerlerin dışında Hameyn (Mekke, Medine)'e gidip hac vazifesini yerine getiren İbnü'l-Esir, burada da bazı âlimlerden dersler almıştır. Daha sonra Musul'a dönerek ölümüne kadar hayatını Atabeg Bedreddin Lü'lü'nün himayesinde geçirmiştir. Ömrünün son yıllarında kendisini hadis ilmine vererek bu alanda öğrenciler yetiştirip özellikle sahâbe biyografilerine ve hadis râvilerinin nisbelerine dair eserler vermiştir. İbnü'l-Esir 6 Haziran 1233 tarihinde 73 yaşında Musul'da vefat etmiştir.¹²

İbnü'l-Esir'in yaşadığı döneme bakacak olursak Anadolu'da Anadolu Selçukluları, Musul ve Halep'te Zengiler, Irak'ta Irak Selçukluları, doğuda Harezmsahlar, Suriye, Filistin ve Mısır'da Eyyubilerin hakimiyetinin olduğu dönemdir. Özellikle Eyyubilerin Suriye, Filistin ve Mısır'da Haçlı devletleriyle olan mücadelelerinin yaşandığı dönemdir. Bu coğrafyaların hareketli siyasi hayatı İbnü'l-Esir'i ve tarihçiliğini doğal olarak daha da önemli kılmaktadır. Musul Zengi Atabeyliği ile Eyyubi siyasi organizasyonların içerisinde yaptığı resmi görevler nedeniyle yaşanan tarihi hadiselerle şahitlik etmiştir. Eyyubilerin haçlılara karşı düzenlediği seferlere Musul askerlerinin yanında tarihçi olarak katılmıştır.¹³ Ayrıca İslam dünyasına büyük bir etkide bulunan Moğol istilası ve bu istilanın yarattığı ilk dönemdeki etkiye bizzat şahit olması, onun Ortaçağ tarihçiliğinde ayrı bir yere sahip olmasını sağlamıştır.

¹⁰ A. Özeydin, a.g.m, s. 26.

¹¹ Grekler Fırat ve Dicle arasındaki bölgeye iki nehir arası anlamına gelen Mezopotomya, Araplar ise bölgeyi iki kısma ayırarak aşağı Mezopotamya'ya Sevad veya Irak, Kuzeyine yani Yukarı Mezopotamya'ya da el-Cezire الجزيرة demişlerdir. Daha geniş bilgi için bkz: Adnan Çevik, "Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları*, S. XXXIII, İstanbul 2009, s. 35-61.

¹² A. Özeydin, a.g.m, s. 26.

¹³ A. Özeydin, a.g.m., s. 26.

İbnü'l-Esir'in yaşadığı dönemin hareketli siyasi yapısı eserlerine de yansımıştır. Müellifin eserlerine gelince başta hiç şüphesiz çalışmamızın ana kaynağı olan *el-Kâmil Fi't Tarih* gelmektedir. Ancak biz bu eser hakkında daha sonra bilgi vereceğiz. *el-Kâmil Fi't Tarih'in* dışında yazdığı eserlerde vardır. Bu eserlere gelince:

Musul Atabeglerinin hanedan tarihini anlatan *et-Tarîhu'l-Bâhir Fi'd-Devleti'l-Atâbekiyye (Târîhu'd-Devleti'l-Atâbekiyye Fi'l-Mevşil)* adlı eseridir. Bu eser Musul Atabeyliğinin (Zengiler'in) ailesine ve şahsına yaptıkları iyilikler karşısında onlara olan şükran borcundan dolayı yazılmış vekayiname türünde yazılmış bir eserdir. Bu eserini Nüreddin Arslanşah'ın maddi ve manevi desteğiyle yazmaya başlamış ancak oğlu el-Melikü'l-Kâhir İzzeddin Mes'ûd zamanında (1211-1218) tamamlayıp ona sunmuştur. Eser, hanedanın atası Kasîmüddeve Aksungur'dan Nüreddin Arslanşah'ın vefatına kadar (1211) gelen olayları kapsar. Bu eser El-Kamil Fi't-Tarih ile yer yer çelişse de genel itibariyle aynı bilgileri verir.¹⁴

Bu eserin Haçlı seferleriyle ilgili Arapça metni, ilk defa Baron Mac-Guckin de Slane tarafından neşre hazırlanmış, Casimir Adrien Barbier de Meynard tarafından da *Historie des Atabegs* adıyla Fransızca'ya çevrilerek Arapça metniyle birlikte yayınlanmıştır. Daha sonra Abdülkadir Ahmed Tuleymat kitabın tamamını neşretmiştir.¹⁵

Bir diğer eseri biyografi tarzında olup *el-Lübâb Fi Tehzîbi'l-Ensâb* adıyla bilinmektedir. Bu eser meşhur biyografi âlimi Sem'ânî'nin nisbeleri esas alarak yazdığı *Kitâbü'l-Ensab'ın* gözden geçirilerek ve eksiklikleri tamamlanarak yapılmış üç ciltlik bir özetidir.¹⁶

İbnü'l-Esir'in bu eserinin bir bölümü ilk defa Ferdinand Wüstenfeld tarafından *Specimen el-Lebabî Sive Geneologicarum Arabum* adıyla Almanca,

¹⁴ A. Özeydin, a.g.m, s. 27

¹⁵ A. Özeydin, a.g.m, s. 27

¹⁶ A. Özeydin, a.g.m, s. 27; Yaltkaya, a.g.m, s. 852

tamamı ise Hüsameddin el-Kudsi ve Mustafa Abdülvahid tarafından Arapça olarak Kahire’de yayımlandı.¹⁷

Bir başka eseri; dini anlamda olup sahabelerin hayatlarını anlatan *Üsdü'l-gâbe Fi Ma'rifeti's-Sahabe (Ahbarü's-Sahabe)*, adlı eseridir. Müellifin bu eseri ilk defa 1863 ile 1869 yılında Mısır’da yayımlanmış, daha sonra çeşitli baskılarında yapılmıştır.¹⁸

İbnü'l-Esir’in yazmış olduğu ve onu Ortaçağ tarih yazıcılığında en önemli konuma yükselten eseri ise *El-Kamil Fi't-Tarih* adlı eseridir. Eser on cilt olarak yazılmış umumi bir dünya tarihidir. Bu eser ilk defa Carolus Johannes Turnberg tarafından Leiden’de¹⁹ 1851 – 1876 yılları arasında yayımlanmış daha sonra çeşitli baskıları yapılmış ve Türkçeye de çevrilmiştir.²⁰ *el-Kâmil Fi't-Tarih*, İslam tarih yazıcılığı içerisinde o döneme kadar yazılan tüm umumî tarih kitapları gibi hilkatten (yaradılış) başlayıp kendi hayatının da son yılları olan 1231’e kadar geçen tarihi olayları içerir.

Müellifimiz, *el-Kâmil Fi't Tarih'te* “Eskiden beri içimde tarih kitaplarını okuyup içindekilerini öğrenme sevgisi, gizli ve açık tarihi hadiselerle muttali (tutkun) olma arzusu, bu kitapların sayfaları arasına terk edilmiş olan bilgi, kültür ve tecrübelerden faydalanma temayülü (eğilimi) vardı.”²¹ diyerek tarihle olan ilişkisini anlatır. Tarihle olan ilişkisini bu şekilde dile getirdikten sonra *el-Kâmil Fi't Tarih'i* niçin yazma gereksinimi duyduğunu eserin girişinde belirtir. Kendinden önce yazılan tarihi eserleri okuduğunu ve bunları yetersiz gördüğü için önemli olayları belli bir metodoloji çerçevesinde kendinden önceki yazarların eksikliklerini tamamlamak adına böyle bir eser yazdığını şu ifadelerle dile getirmiştir. “Bu kitaplar üzerinde biraz durunca onların bu maksadı gerçekleştiremeyeceklerini, hatta bu kitaplar yüzünden bilgi cevherinin araza dönüştüğüne kanaat getirdim. Öyle ki bir kısım tarihçiler bütün rivayetleri araştırıp toplamak suretiyle hacimli eserler meydana getirirken, diğer bir kısım tarihçiler de alınması lüzumlu olan pek çok bilgiyi terk

¹⁷ A. Özeydin, a.g.m, s. 27.

¹⁸ A. Özeydin, a.g.m, s. 27; bkz. Yaltkaya, a.g.m, s. 852.

¹⁹ Günümüzde Avusturya sınırları içinde bir kent.

²⁰ A. Özeydin, a.g.m, s. 27.

²¹ İbnü'l-Esir, c. I, s. 1.

edip muhtasar kitaplar kaleme almışlardır. Bununla beraber bütün tarihçiler büyük hadiseleri ve meşhur olayları eserlerine almamışlar; birçokları da: Bir takım alınıp yazılmaması gereken küçük ve basit hadiseler yer vererek sayfalar karalamışlardır. Ayrıca her tarihçi kendi zamanına kadar olan tarihi hadiseleri kaleme almış, kendisinden sonra gelenler ise zeyiller yazarak bu tarihten sonra meydana gelen yeni hadiseleri bunlara ilave etmişlerdir. Diğer taraftan Doğu tarihi ile meşgul olanlar, Batı'ya ait tarihi hadiseleri eserlerine almamışlar; Batı tarihi ile işgal edenler de Doğu'ya ait tarihi haberleri kitaplarına almayı ihmal etmişlerdir.»²²

Müellifin yazdığı bu eser, sadece belli bir bölgenin veya belli bir zaman diliminin tarihini değil, yaratılıştan kendi dönemine kadar olan tarihi ve o tarihte bilinen dünyanın ulaşılabilirdiği kadarının bilgisini içermektedir. İbnü'l-Esir'in tüm tarihi olayları kayıt altına aldığı söyleyemeyiz. Çünkü kendisinin de belirttiği gibi, Musul'da oturan bir kimsenin yazacağı eserde elbette eksik yanlar olacaktır. Bununla beraber hiçbir tarihçinin kitabında toplanmayan bilgileri eserinde topladığını da belirtmektedir.²³

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih'i* yazarken önce, kendisine başvuru ve birçok İslam tarihçisi tarafından referans olarak gösterilen İmam Ebu Ca'fer et-Taberi'nin büyük tarih kitabı *Taberi Tarihi (Tarihü't-Taberi)*'nden büyük oranda yararlanmışır. Taberi'nin eserinde yer alan bütün başlıkları aynen kullanmış bunlara ek olarak başka kaynaklardan faydalanarak yeni başlıklar oluşturmuştur. Sadece Hz. Muhammed'in ashâbı konusunda Taberi'nin yazdıklarına eklemeler yapmamıştır. Böylece o, bu konuda tarihçiler arasında doğruluk, sağlam inanç ve külliyetli bilgi bakımından metin bir imam olarak nitelediği Ebu Ca'fer et-Taberi'ye itimadını göstermiştir.²⁴

İbnü'l-Esir, tarihçilerden yaptığı nakillerde titiz olduğunu ifade etmek için; “Karanlık gecelerdeki körün yürüyüşü, çakıl taşlarıyla inci tanelerini bir araya

²² İbnü'l-Esir, c. I, s. 1 – 2

²³ İbnü'l-Esir, c. I, s. 2

²⁴ İbnü'l-Esir, c. I, s. 2 – 3

toplayanın davranışı gibi hareket etmedim.”²⁵ Diyerek bu konudaki titizliğini ortaya koymuştur.

Zaman kavramının tanımlanması, yaradılışın başlaması, kalemin yaratılması, gece ile gündüzün yaratılması ve İblis ile Âdem’in kıssası ile başlayan *el-Kâmil Fi't-Tarih*, hicrete kadar olan tarihi olayları, devletlerin, büyük hükümdarların ve peygamberlerin başlıkları adı altında toplamış, hicret ile başlayan tarihi olayları ayrı ayrı yıllıklar şeklinde düzenlemiştir. Her yılın olaylarını anlatırken konularına göre ayrı başlıklar kullanır. Ayrıca önemsiz veya kısa olayları, bazı önemli şahsiyetlerin vefatlarını, doğal afetler, kıtlıklar v.b. konuları ise “Bu Yılın Diğer Olayları” veya “Çeşitli Olaylar” başlıkları altında yer vermiştir.

İbnü'l Esir'in kendi dönemindeki siyasi, sosyal ve kültürel olayları anlatması eseri bizim için daha da önemli kılmaktadır. Özellikle eserin dokuzuncu ve onuncu ciltleri müellifin bizzat kendi dönemiyle ilgilidir. Müellifin yaşadığı dönemde şüphesiz ki birçok tarihi olay meydana gelmiştir. İbnü'l-Esir'de hem başkasından duyduğu hem de bizzat şahit olduğu olayları kendi süzgecinde geçirip anlatması, eseri dönemin diğer eserlerinden ayıran en önemli özelliğidir. Belkide eser ilk defa belli bir metod kullanılarak yazıldığı için kendinden önce yazılmış eserlerden daha da önemli hale gelmiştir.

Eserini dönemin Musul hâkimi Bedrüddin (Lü'lü b. Abdullah)'in gönderdiği mektupla bitirmesi üzerine desteğinden dolayı Bedrüddin'e eserin girişinde kısa bir methiye yazmış ve kendi deyimiyle “Manasına uygun olarak” *el-Kâmil Fi't-Tarih* ismini vermiştir.²⁶

1.1. el-Kâmil Fi't-Tarih'in Kürt Tarihi Açısından Önemi

Bu araştırmanın ana kaynağı konumundaki *el-Kâmil Fi't-Tarih*'i Kürtlerin ortaçağ tarihi açısından önemli kılan iki özellik bulunmaktadır. Bunlardan biri İbnü'l-Esir'in doğduğu, büyüdüğü, bütün eğitimini aldığı ve ömrünü geçirdiği coğrafyanın Kürtlerin yaşadığı coğrafyalarla olan yakınlığı hatta iç içe olma özelliğidir. İkincisi

²⁵ İbnü'l-Esir, c. I, s. 3

²⁶ İbnü'l-Esir, c. I, s. 5

ise İbnü'l-Esir'in yaşadığı dönemin Kürtlerin hem bölge siyaseti hemde bir bütün olarak bakıldığında İslam tarihinde etkili bir şekilde görünür olmaya başladıkları çağa tekabül etmesidir. Eser içerdiği orijinal bilgilerin dışında, Kürtler ve onların yaşadıkları coğrafyalar hakkında ilk ciltlerden başlayarak özellikle İslam fethinden Moğol istilasına kadarki döneme ilişkin geçen olaylar bağlamında bilgiler ihtiva etmesidir. Bu kaynağın önemini arttıran bir başka unsur ise yukarıda da vurguladığımız gibi kendisinin de bu bölgeden biri olması hasabiyle bölgeyi iyi tanınması ve Kürtlerin tarih boyunca yaşadığı el-Cibâl,²⁷ el-Cezire, ez-Zevzân (Zozan, Zuzan)²⁸, Hilat²⁹ (Ahlat), Armenia³⁰ (Ermeniye), Azerbaycan³¹, Irak³², Fars³³ bölgeleri ve buranın havalisini eserinin merkezine koymasındır. Dolayısıyla bu da bize vermiş olduğu bilgiler neticesinde bölgenin siyasi tarihine ilişkin bütünsel bir bakış

²⁷ Araplar'ın İslam fetihleriyle beraber eski Medya'ya yani Irak-ı Acem'e verdikleri ad. Doğuda horasan çölü ile fars eyaleti, batıda Azerbaycan, kuzeyde Elburz sıra dağları, güneyde Irak-ı Arap ve Huzistan'ı içine alan eyalettir. Bkz. Cl. Huart, "Cibâl", *İA*, c. III, s. 158.

²⁸ Zuzan, Zozan, Kürtçe'de yayla ve yazlık yer veya bölge anlamında kullanılır. Kürtlerin ekonomileri hayvancılığa dayalı geliştiği için genellikle göçer Kürtler arasında daha çok kullanılmakta olup baharın otların bol olduğu yüksek yerlere göçüp sonbaharda karın yağmaya yakın dönemlerinde oradan indikleri yerlerdir. V. Minorsky yazmış olduğu Kürtler adlı makalesinde buranın Kürtlerin yaşadıkları bölgenin merkezi olarak kabul ederek Musul'dan iki günlük mesafeden başlayarak Ahlat (Hilat) yakınlarına kadar uzanıp oradan Azerbaycan tarafından da Salmas'a kadar olduğunu belirtir. V. Minorsky, "Kürtler", *Dİ*, c. VI, s. 1093; V. Minorsky, *Kürtler ve Kürdistan*, (Çev. Kamuran Fıratlı), İstanbul 2004, s. 53-54.

²⁹ Van gölünün kuzeybatı kıyısında mezar abideleriyle meşhur tarihi bir şehir ve bugün Bitlis'e bağlı ilçe merkezidir. Bkz. Faruk Sümer, "Ahlat", *DİA*, c. II, s. 19-22.

³⁰ Romalılarca Armania diye isimlendirilen Ermenistan, Ermenilerde Hayk veya Hayastan adını kullanmışlardır. Ermeniler yaşadıkları memleketlerini iki kısma ayırıyorlardı. Mez-Hayık (Büyük Ermeniye), ve Pork Hayık (Küçük Ermeniye) Büyük Ermeniye batıda Fırat'tan doğuda Kür ırmağına kadar uzanıp on beş vilayete ayrılmıştı. Küçük Ermeniye, Kızılırmak dolaylarına kadar devam ediyordu. Araplar, Kür ile Hazar denizi arasındaki bütün memlekete Gürcistan, Arran ve Debend'e varana kadar Kafkasya'nın dağlık alanlarını kapsayan alana bu adı veriyorlardı. Bkz: Streck, "Ermeniye", *İA*, Çev: (Mükrimin Halil Yınanç), c. IV, s. 317-326.

³¹ Güney Kafkasya'da bulunan bir Türk devleti olup, kuzeyde Rusya, Kuzeybatıda Gürcistan, batıda Ermenistan, güneyde İran, batıda (Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti üzerinden) Türkiye ile komşudur. Azerbaycan'ın genel adı Azerice konuşan Türklerin ülkesi anlamına gelmektedir. Bkz. A. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", *İA*, c. II, s. 91-118; Ziya Musa Bunyatov, "Azerbaycan", *DİA*, c. IV, s. 317-322.

³² Başkent Bağdat olan ve Türkiye ile 331 km² bir sınırı bulunan ülkenin toprakları doğuda İran, güneyde Suudi Arabistan ve Kuveyt, batıda Ürdün ve Suriye ile çevrilidir. Basra Körfezi'ndeki dar bir kıyı şeridiyle de dünya denizlerine açılır. Bkz: Erdoğan Akan, "Irak", *DİA*, c. XIX, s. 83-85; Besim Darkot, "Irak", *İA*, c. V/II, s. 667-670; M. Hartmann, "Irak" *İA*, c. V/II, s. 670-678.

³³ Pars kelimesinin Arapçalaşmış şekli olan Fars bugünkü İran'da güneyde İran körfezi, doğuda Kirman, kuzeyde İsfahan, batıda Huzistan'la çevrili coğrafi bölgeye verilen addır. Batı literatüründe Persia şeklinde kullanılan kelime ise bütün İran'ı ifade etmek için kullanılır. Bkz: Cevat Hey'et, "Fars", *DİA*, c. XII, s. 174-176.

kazandırmaktadır. Eser Kürtlerin yaşadığı bölgelerdeki iktidarların siyasi tarihlerine ilişkin kronolojik, geniş ve zengin bilgiler vermektedir. Bu açıdan bakıldığında Kürtlerin yaşadığı bölgelerinin siyasi tarihine ilişkin kendinden önceki kaynakların vermiş olduğu orijinal fakat dağınık bilgileri toparlayıcı ve tamamlayıcı olmanın yanı sıra kendi döneminin de bizzat şahidi olarak ayrıca bilgiler içermektedir.

Daha öncede bahsettiğimiz üzere eserin ilk ciltlerinden başlayarak son cildine kadar çeşitli yoğunluklarla Kürtler ve yaşadıkları bölgeler hakkında bilgiler vermekle beraber Kürtlere dair en erken bilgiler kendinden önceki kaynaklardan Belazuri, Taberi, Halife b. Hayyat, Asam el-Kûfî vs. gibi İslam müelliflerinin eserlerinden nakiller olduğu anlaşılan İslam fetihleri dönemine aittir. Kürtlerin İslam öncesi ve erken dönem İslam tarihleri için ister Taberi'nin orijinaline isterse İbnü'l-Esir'in aktardıklarına baktığımızda bu dönem için her hangi bir inanç, dil vs konularında hiç bir kayıt olmadığı görülmektedir. Daha sonra aynı üslup ve yöntem Emeviler, Abbasiler ve Büveyhiler döneminde de söz konusu olup burada da Kürtlerin mevcut siyasi yapılarla olan ilişkileri ve bu siyasi yapıların Kürt bölgelerinde yürüttükleri siyasi faaliyetler bağlamında karşımıza çıkmaktadır. Asıl önemli ve orijinal bilgiler müellifin kendi yaşadığı çağa gelmesiyle başlamaktadır. X. yüzyılın sonlarından itibaren verdiği ve kendi döneminde yoğunlaşarak artan bilgilerde görmekteyiz.

Bu açıdan baktığımızda XI. yüzyılın ilk yarısından itibaren Oğuzların Kürtlerin yaşadıkları bölgelere girmeleri ve buraları tahrip etmeleri, sonrasında Büyük Selçuklu, Zengi Atabegliği dönemlerinde Kürtlerle Türkler arasındaki siyasi ilişkiler detaylı bir şekilde aktarılmıştır. Bunun dışında Ortaçağda varlığına rastladığımız bazı Kürt hanedanlıkları olan Mervaniler, Hasnaveyhiler, Annaziler, Ravvadiler, Şebankareliler hakkında ve bunların hâkimiyet alanları ile ilgili bilgiler anlatılmaktadır. Özellikle Mervaniler ve Hasnaveyhiler hakkında anlattığı bilgiler diğer Ortaçağ kaynaklarında bulunmayan orjinal kayıtlar içermektedir. Ayrıca Ravvadi aşireti Kürtlerinden Selahaddin Eyyûbî'nin Mısır merkezli kurmuş olduğu Eyyûbî Devleti ve bu devletin bünyesinde haçlılara karşı savaşan Kürt aşiretleri hakkında vermiş olduğu kayıtlar önemlidir. Ayrıca Moğolların Kürtlerin yaşadıkları

bölgelere girip buraları ele geçirmeleri ve buralarda yapmış oldukları tahribatları konusunda malumat bulabilmekteyiz.

Eserin geneline baktığımızda ilk İslam fetihleri, Abbasi Hilafeti ve Büveyhiler döneminde, Türklerin İran ve Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya göçleri esnasında, Büyük Selçuklular, Zengi Atabegliği ardından Eyyübiler devrinde ve nihayet Moğol istilasının neden olduğu kargaşa esnasında Kürtler ve Kürt aşiretlerinin yaşadıkları bölgeler, bunların bölge siyasetindeki konumları ve siyasi misyonları hakkında verdiği bilgilerden dolayı önemlidir.

1.2. Kürtler Hakkında Bilgi Veren Diğer Bazı Ortaçağ Kaynakları

Kürtlerde tarihin kaydedilmesi genellikle anonim halk edebiyatına ait olan; şarkılar, destanlar, efsaneler, tarihsel kahramanlar, masallar vb. ürünlerin Kürt Dengbijler (ozanlar) tarafından anlatılarak kuşaktan kuşağa aktarılmasıyla gerçekleşmiştir. Ancak Kürtlerin yazıyı kullanmamaları ve yazılı bir kültür oluşturamamaları, sözlü halk edebiyatına ait bu ürünlerden de birçoğunun yazıya geçirilmemesi sonucu unutulduklarını tahmin etmekteyiz. Kürtlerin kendi tarihleri hakkında yazmış oldukları ilk tarihi eser Bitlis Beyi Şerefhan Bitlisi'nin 1597 yılında Farsça olarak kaleme aldığı *Şerefname* adlı eseridir. Kürtleri Kürtçe anlatan yazılı eserler yakın döneme kadar ortaya çıkmadı. Bunun nedeni ise Kürtler arasında yazı dili olarak ya Farsça ya da Arapça kullanılmasıydı. Bu dilleri de Kürtlerden belli bir zümre tek bilip kullanırdı.

Öte yandan Kürtlerin yaşadıkları bölgelerin sarp vadileri ve yüksek dağlık bölgeleri içermesi onları uzunca bir süre merkezi bölgelerden uzak tutmuştur ki bu da Kürtler hakkındaki bilgilerin azlığının bir diğer önemli sebebidir.

Kürtler hakkındaki bilgileri genellikle Kürtlerle iç içe yaşamış Arapların, Farısların yazmış olduğu eserlerde yoğun bir şekilde görünmekle beraber, bu arada onlarla komşu olan Ermenilerin, Süryanilerin kayıtlarında da bulabilmekteyiz. Ancak Ermenilerin ve Süryanilerin Kürtler hakkında vermiş oldukları bilgiler yeterli olmadığından daha çok Arap ve Fars kaynakları üzerinde duracağız. Özellikle erken dönem Arap İslam ve Fars kaynaklarında onlar hakkında malumat bulmaktayız.

Ancak İbnü'l-Esir'e gelinceye kadar verilen bu bilgiler dağınık parça parça olmasına rağmen İbnü'l-Esir bu bilgilerden yararlanarak daha genel ve toparlayıcı bir şekilde vermektedir. Bizim de kaynak olarak kullandığımız ve 1231 yılında tamamlanmış olan *el-Kâmil Fi't-Tarih* bu döneme kadar yazılmış olan kaynaklar içerisinde daha genel bilgiler ihtiva etmektedir.

Her ne kadar çalışmamızın ana kaynağı İbnü'l-Esir'in *el-Kâmil Fi't-Tarih* eseri ise de ona da kaynaklık teşkil eden ve aynı zamanda onun anlattıklarını kritik etmemize katkı sunan Kürtlerden bahseden diğer kaynakların tanıtımı konunun daha iyi anlaşılması için faydalı olacağını düşünüyoruz. Bu yüzden çalışmamızda müracaat ettiğimiz İbnü'l-Esir'den önce yaşamış veya çağdaşı bazı müelliflerin Kürtler hakkındaki verilerini İbnü'l-Esir'in verileriyle karşılaştırarak vereceğiz.

İslam kaynaklarında Kürtlere dair en eski bilgiler fütuh kitaplarında rastlanmaktadır. Bunlar içerisinde en önemlileri ve İbnü'l-Esir'e de kaynaklık teşkil ettiğini düşündüğümüz Belâzurî'nin (öl. H. 279/ M. 892), IX. yüzyılda kaleme aldığı *Fütûhu'l-Buldân* adlı eseridir.³⁴ Eser, Kürtlerin yaşadığı bazı yerler ve bölgeler hakkında bilgiler aktarmanın yanı sıra Mecusi bazı Kürt aşiretlerine ve Kürtlerin İslamlaşma sürecinde İslam ordularıyla aralarındaki siyasi çekişmeler hakkında bilgiler vermektedir. Ayrıca Kürtlerin bazı bölgelerdeki siyasi olaylar içindeki faaliyetlerine de değinir. Biz de çalışmamızda Kürtlerin İslam'dan önceki inançları ve İslamlaşma sürecindeki durumları hakkında Belâzurî'nin vermiş olduğu bilgilerden yararlandık.

Kürtlerin yaşadıkları Saymara, Hulvan, Karsmasin, Berân, Mirabin, Kamidan Fehman gibi şehir ve kasabalar hakkında bilgi veren X. yüzyıl İslam coğrafyacılarından olan Ya'kubî'nin (öl. H. 284/ M. 897 veya H. 292/ M. 905), yazmış olduğu *Kitâbu'l-Buldân (Ülkeler Kitabı)* adlı eseridir. Bu eserden şehir ve kasabalar hakkında vermiş olduğu bilgilerden yararlandık.³⁵

Kürtlerin yaşadıkları el-Cibâl bölgesinin şehirleri ve onların Fars bölgesindeki yerleri hakkında bilgi veren IX. yüzyılda Abbasilerin el-Cibal

³⁴ Hayatı ve eseri için bkz. el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, (Çev: Mustafa Fayda), Ankara 2002.

³⁵ Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, (Çev: Murat Ağarı), İstanbul 2002; C. Brockelmann, "Yâkûbî", *IA*, c. XIII, s. 351-352.

eyaletinin posta ve istihbarat müdürlüğünü yapan İbn Hurdazbih (d.? ö. H. 300/ M. 912-913), tarafından kaleme alınan coğrafya eseri olan *Kitâbü'l-Mesalik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)* adlı eserdir.³⁶ Biz de çalışmamızda müellifin özellikle el-Cibâl ve Fars bölgesinde Kürtlerden bahseden kayıtlarından yararlandık.

Kürtlerin kökeni ile ilgili ilk kez bilgi veren, bunu kendine dert edinen ve Kürtlere bir köken ileri süren ünlü Arap tarih ve coğrafya âlimi Mesudî'dir. Mesudî (d. H. 280/ M. 893 öl. H. 346/ M. 957) 948 yılında yazmış olduğu *Murûc ez – Zeheb (Altın Bozkırlar)* adlı eserinde³⁷ Kürtler başlığı adı altında bir başlık açıp onların kökeni, aşiretleri ve sosyo kültürel hayatlarına dair bilgiler aktarmaktadır. Eser Kürtlerin kökeni ve dilleri hakkında bilgiler ihtiva eden ilk kaynak olması açısından büyük bir önem arz etmektedir. Çalışmamızda Kürtlerin kökeni üzerine vermiş olduğu bilgilerle İbnü'l-Esir'in vermiş olduğu bilgileri karşılaştırmalı olarak verdik. Eserde yararlandığımız başka bir konu ise Kürt aşiretleri ve onların sosyo-kültürel hayatlarına dairdir.

Kürtler ve aşiretlerinin Fars ve el-Cibâl bölgesindeki varlıklarına dair bilgi veren X. yüzyıl İslam coğrafyacısı İstahrî'dir. Müellifin X. yüzyılda kaleme aldığı coğrafya eseri olan *Kitâbü'l-Mesâlik Ve'l-Memâlik* adlı eserinde birçok yer ve bölge hakkında bilgiler vermektedir.³⁸ Çalışmamız açısından İstahrî'nin Fars bölgesindeki Kürt varlığına dair vermiş olduğu kayıtlar önem arz etmektedir.

Kürtlerin İran'ın batı kısmındaki dağlık bölgede ve Fars bölgesindeki gruplarına, onların ev sayılarına ve ellerinde ne kadar kalenin bulunduğu dair bilgi veren X. yüzyıl İslam tarihçisi, filozof ve kelamcı olan Makdisî'dir. Müellifin X. yüzyılda yazdığı *el-Bed' ve't-Târîh* adlı eseri³⁹ olup bu eser kaynaklarda *kitâbü'l-Bed, Kitâbü Bed'i'l-halk ve't-târih, Kitâbü'l-Bed' ve'l-hilka, Kitâbü'l-Bedv ve't-*

³⁶ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı (Kitâbü'l-Mesalik ve'l-Memâlik)*, (Çev: Murat Ağarı), İstanbul 2008, Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XX, s. 78-79.

³⁷ Eseri hakkında bkz. Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Çev: (Ahsen Batur), İstanbul 2004

³⁸ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik Ve'l-Memâlik*, (Neşr. M. J. de Goeje), Leyden 1927; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar –Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri-*, İstanbul 2002; Marina A. Tolmacheva, "İstahrî", *DİA*, c. XXIII, s. 203-205.

³⁹ Makdisî, *Kitabü'l-Bed ve't-Tarih*, (Fran. Çev. M. C. Huart), Paris 1903; Süleyman Sayar, "Makdisî", *DİA*, c. XXVII, s. 432-434.

târih, *Kitâbü'l-Bedvâ ve't-tevârîh*, *Târi-i Makdisî* şeklinde de anılmaktadır.⁴⁰ Müellifin Fars bölgesindeki Kürt yerleşkeleri ve Kürt grupları hakkında vermiş olduğu kayıtlar çalışmamız açısından önem arz etmektedir.

Kürtlerin en yoğun yaşadığı coğrafyaların başında gelen el-Cibal ile ilgili en ayrıntılı bilgiler X. yüzyıl İslam coğrafyacılarından İbn Havkal'ın kaleme aldığı *Sûretü'l-arz* adlı eserinde geçmektedir. Nitekim ilk kez Kürtlerin yaşadığı bölgeleri bir haritayla sabitleyen ve tescilleyen İbn Havkal'dır. İbn Havkal'ın (öl. 980 yılı civarı) kaleme aldığı *Sûretü'l-arz* adlı coğrafya eserinde Kürtlerin yaşadığı yerlere buraların iklimine, akarsularına, buralarda yetişen ürünlere değinmesinin yanı sıra Kürt aşiretleri ve onların ticari hayatlarına dair de malumat verir.⁴¹ Biz de çalışmamızda bu kaynakta Kürtlerin tarihsel süreç içerisinde yaşadıkları el-Cibâl bölgesi ve yerleşkeleri, oranın vergi oranları hakkında vermiş olduğu bilgilerden yararlandık. Ayrıca Fars mülhakatındaki Kürt yerleşkeleri ve buraların ne adla anıldığı, buradaki Kürt aşiretleri ve onların nüfusları hakkındaki verdiği verileri de kullandık.

Arz-ı Ekrad (Kürtlerin ülkesi veya Kürdistan) anlamında Kürt çağrularını bir haritayla *Divan-ı Lugati't-Türk* adlı eserinde tescilleyen Kaşgarlı Mahmud'dur. Kürt çağrularını anlatırken Kaşgarlı Mahmud'un (öl. 1105) vermiş olduğu bu bilgiden yararlandık.⁴²

Kürtlerin Yukarı Dicle Havzasında kurdukları ve yaklaşık bir asır devam eden Mervani Kürt hanedanlığı hakkında detaylı bilgi veren İbnü'l-Ezrak'ın (d. 510/1117/ öl. ?) XII. yüzyılda kaleme aldığı *Târîh Meyyâfârkîn Ve Âmid* adlı eseridir. Eser şehir ve bölge tarihi olmanın yanı sıra umumî bir dünya tarihi niteliğini taşımaktadır.⁴³ Eser Mervani Kürt hanedanlığı hakkında verdiği bilgilerin yanı sıra Şeddadi beyliği ve bazı Kürt aşiretleri hakkında da bilgiler vermektedir.

⁴⁰ S. Sayar, a.g.m, s. 434.

⁴¹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, (Neşr. M. J. De Goeje), Leyden 1874; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, (Nakl. Yusuf Ziya Yörükân), *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, İstanbul 2004.

⁴² Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lugati't-Türk*, (Çev: Serap Tuğba Yurteser), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2005

⁴³ Müellifin hayatı ve eseri hakkında bkz. İbnü'l Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi*, (Çev: Ahmet Savran), Erzurum 1992; İbnü'l-Ezrak, *Târîh Meyyâfârkîn Va Âmid (Mervanî Kürtleri Tarihi)*, (Çev: Mehmet Emin Bozarslan), İstanbul 1975.

Çalışmamızda özellikle Mervani Kürtleri hakkında vermiş olduğu bilgilerden yararlandık.

XII. yüzyılın sonlarında genel bir vekayiname yazan Süryani Mihael'dir. Süryani Mihael (öl. 1300) sosyal, siyasal ve kendi dönemindeki güncel konuları anlattığı *Süryani Mihael Vekayinamesi* adlı eserinde Kürtlerden de bahsetmektedir.⁴⁴ Özellikle 1185 yılında Zozan bölgesinde başlayıp geniş bir coğrafyaya yayılan Kürtler ile Türkmenler arasındaki isyan hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Çalışmamızda Süryani Mihael'in vermiş olduğu bu kayıtlardan yararlandık.

Kürtler hakkında bilgi veren İbnü'l-Esir'in de çağdaşı sayılan Yakut el-Hamavi'dir. Yakut el-Hamavi'nin (öl. 626/1229), alfabetik tertip edilmiş büyük bir coğrafya ansiklopedisi niteliği taşıyan *Mu'cemü'l-Buldan* adlı eseri Kürtler ve Kürt aşiretlerinin yaşadıkları bölgeler, şehir, kasaba ve kalelerin yerleri, isimleri, önemi, iktisadi potansiyeli, yetişen ürünler vs. hakkında bilgiler vermektedir.⁴⁵ İbnü'l-Esir'in belirtmiş olduğu Kürt bölgelerini Yakut el-Hamavi'nin vermiş olduğu bilgilerle karşılaştırarak değerlendirdik. Özellikle ez-Zevzan (Zozan) ve Fars bölgelerindeki Kürtlerin yaşadıkları yerlerin konumları ve buradaki Kürt aşiretleri hakkındaki kayıtlardan faydalandık.

Kürtlerin yaşadıkları coğrafyaları ilk kez coğrafi bir terimle adlandıran yani Kürdistan tabirine yer veren Hamdullah Müstevfi Kazvinî'dir. Kazvini'nin (öl. 750/1350), Farsça kaleme aldığı *Nüzhetü'l-Kulûb* adlı eserinde Kürtler ve aşiretlerinin yaşadığı bölgelerdeki şehirler ve kasabaların iktisadi yapısı ve buraların tek tek vergi oranlarını ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.⁴⁶

Bu kaynakların dışında çalışmamızda kısmi olarak yararlandığımız Mesudî, *Kitabü'l-Tenbih ve'l-Eşraf*, Ebubekir Zâhirî, *Kitab-ı Coğrafya*, İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâk fi İhtirâku'l-Âfâk*, Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi (952-1136)* ve Papaz Grigor'un *Zeyli (1136-1162)*, Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, eserler arasındadırlar.

⁴⁴ Süryani Mihael Vekayinamesi, (Türkçeye çeviren, Hrant Andreasyan, Ankara 1946, (T.T.K kitaplığı basılmamış nüsha)

⁴⁵ Eserin geneli hakkında bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cemü'l-Buldan*, Beyrut 1977

⁴⁶ Hamdullah Müstevfi Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, (Neşr. Le Strange), Leyden 1908

İKİNCİ BÖLÜM

el-KÂMİL Fİ'T TARİHE GÖRE KÜRTLER VE YAŞADIKLARI BÖLGELER

1. Kürtlerin Yaşadıkları Bölgeler

Kürtler daha çok dağlık bölgelerde ya da dağlar arasındaki yaylalarda yaşadıkları için Ortaçağ İslam kaynaklarında “dağ göçerleri” diye tanımlanan bir halk olarak betimlenmiştir. Kürtler, dünyanın diğer göçebe halklardan farklı olarak yaşadıkları merkezi coğrafyalarının dışında uzun soluklu göçler yapmayan, yaşadıkları coğrafyayı merkeze alan daha kısa mesafeli olmak üzere çeşitli istikametlerde ama daha çok kuzeye ve batıya göç etmişlerdir. Bu özellikleriyle diğer göçebe halklardan ayrılan Kürtlerin dağlık saha yaşamına alışmış olmaları da bu kısa mesafeli göçler üzerinde etkili olmuş olabilir. Her ne kadar buldukları bölgelerden uzun göçler yapmasalar da zaman zaman bu coğrafyalarının dışına da taştukları gözlenmektedir.

el-Kamil Fi't-Tarih'te, Kürtlerin yaşadıkları coğrafyalara ilişkin ne Farsça tabiriyle “Kürdistan” ne de Arapça ifadesiyle “Arz-ı Ekrad” ve benzeri şekilde net, somut bir tanımlamaya rastlanmamıştır.⁴⁷ Fakat *el-Kâmil Fi't-Tarih*'te bu şekilde bir tabire rastlamasak da doğrudan Kürtlerle ilişkilendirilen coğrafyaları görmek mümkündür. İşte bu coğrafalar el-Cibâl, el-Cezire, ez-Zevzân, Ermeniye, Azerbaycan, Irak-ı Acem, Fars gibi bölgelerdir. Bu bölgelerin özelliği ise aşırı dağlık ve derin vadiler içermesidir. Yukarda da belirttiğimiz gibi Kürtler bu coğrafyaların tamamında değil de daha çok dağlarında ve dağlar arasındaki derin vadilerinde

⁴⁷ Her ne kadar İbnü'l-Esir'de bu tabirlere rastlanılmıyorsa da Arapça Kürt coğrafyası ya da Kürt ülkesi anlamına gelen “Arz-ı Ekrad” tabiri Kaşgarlı Mahmud'un (öl. 1090?) 1072 yılında kaleme aldığı ve 1074 yılında bitirip dönemin Bağdat halifesi el-Muktedî Billah'a sunduğu *Divan-ı Lugati't-Türk* adlı eserindeki haritada ilk kez geçmektedir. Farsça Kürt ülkesi ya da bölgesi anlamına gelen “Kürdistan” tabiri ise ilk kez XIV. yüzyıl İslam coğrafyacılarından Hamdullah Müstevfi Kazvini'nin eseri *Nüzhetü'l-Kulûb*'unda yer almakta olup sınırları; Irak'-ı Arap, Irak-ı Acem ile Huzistan, Diyar-ı Bekr, Azerbaycan ve Ermeniye arasında kalan bölge olarak gösterilmektedir.

yaşadıkları gözlenmektedir. Bu dağlar da hiç şüphesiz; Kürt toplumunu, tarihini, kültürünü, gelenek ve göreneklerini biçimlendirmiştir.

İbnü'l-Esir'in Kürtlerin yaşadıkları bölgelere dair ilk kayıtları, erken İslam fetihlerinin anlatıldığı kısımlarda rastlanmaktadır. Bu nedenle *el-Kamil Fi't-Tarih* bir bütün olarak incelendiğinde, Kürtlerin yaşadıkları bölgelerin yayılımı görülmektedir. Müellif eserini kaleme alırken birinci bölümde ifade edildiği üzere kendinden önceki dönemi, önceki eserlerden nakiller yaparak anlatmıştır. Dolayısıyla İslam fetihlerini de büyük oranda ilk dönem fütûh kitaplarından almıştır.

İbnü'l-Esir'in, daha öncede ifade edildiği gibi Kürtlerin yaşadıkları coğrafyaların sınırlarını ve aynı zamanda onların yaşadıkları coğrafyaları anlamamızı sağlayan ilk kaydı Hz. Ömer döneminde (634-644) Sasaniler üzerine yapılan sefer ile birlikte karşımıza çıkan Musul ve yöresinin Müslümanların eline geçmesiyle ilgili kayıttır. Müellifimiz, Musul yöresinin fethini anlatırken, Musul şehri ile birlikte yöresinde özellikle de Kürtlerin sığındığı dağlara ve kalelerine vurgu yaparak feth edildiğini belirtmektedir.⁴⁸

İslam orduları Utbe b. Ferkad öncülüğünde “*Musul'a gelmiş, Ninova halkı kendisiyle savaşmış, sonunda doğu kalesi olarak bilinen Ninova Kalesi'ni kılıç zoruyla fethetmiş, Dicle'yi geçtikten sonra Batı Kalesi diye bilinen Musul'un halkı onunla cizye vermek üzere barış anlaşması yapmıştı. Daha sonra el-Merc'i, Bânhezrâ, Bâ'ezra, Hibtûn, Dâsin ve Kürtlere ait bütün sığınakları da fethetmiş...*”⁴⁹ Buradan da en azında bu dönemde Kürtlerin batı sınırının Musul olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Ardında benzer kayıtlarla Kürtlerin yaşadıkları bölgeler biraz daha genişlemektedir. Bu kayıtlara bakıldığında İslam ordularının Küfe ve Basra'dan Musul'a doğru başlattıkları fetihlerle Musul'un güneyi, kuzeyi ve kuzeydoğusu ile Azerbaycan'a kadar olan yerlerin tamamının İslam hâkimiyetine girdiği anlaşılmaktadır. Özellikle bu fetihler esnasında İran'ın güneybatısında bulunan Huzistan, Ahvaz ve buraya yakın Behruz ile daha güneydeki Fesâ ve Musul'un kuzeyinde ve Musul'a bağlı el-Merc'i, Bâ'ezrâ, Hibtûn, Dâsin ile Musul'un güneydoğusunda bulunan Şehrizûr ve Fars bölgesinde yer alan Samağân, Dâr-Âbâd,

⁴⁸ İbnü'l-Esir, c. II, s. 458; ayrıca krş, Belâzurî, s. 476

⁴⁹ İbnü'l-Esir, c. II, s. 458; ayrıca krş, Belâzurî, s. 476

Dârâbcird ve Irâk-ı Arap ile Irâk-ı Acem sınırında bulunan Hulvân, Afganistan ve ayrıca İran sınırındaki Sicistan bölgelerinde Kürtlerden bahsedilmektedir.⁵⁰ İbnü'l-Esir'in Kürtlerle ilişkilendirdiği coğrafyanın erken İslam fetihlerden sonra Emevi ve Abbasi dönemi anlatılırken daha da genişlediği görülmektedir. Nitekim yukarıdaki yerleşmelerin yanı sıra Hemedân, Sâbûr, Fâris gibi şehirlerdeki hadiselerden bahsedilirken Kürtlere de temas edilmesi, Kürtlerin geniş coğrafyalara dağıldığını göstermektedir.⁵¹

Daha sonraki kayıtlarda bu coğrafyaların çeşitli siyasi sebeplerle genişlediği, bu genişlemenin batıda el-Cezire'ye, kuzeyde Azerbaycan ve Ermeniye bölgelerinde bulunan Kura ve Aras nehirleri arasındaki vadilere, güneyde Fars bölgesine ve hatta Irak'ı da aşarak Suriye'ye doğru genişlediği görülmektedir. Bu genişlemelerde aşiretler bölümünde de bahsedeceğimiz çeşitli Kürt aşiretlerinin önemli rol ve işlevinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu genişleme de etkili Kürt aşiretleri içerisinde güçlü hanedanlıklara dönüşüp güney Azerbaycan bölgesinde varlığını sürdüren Şeddadiler ve Ravvadiler, el-Cibal'de; Hasneveyhiler, Annaziler, el-Cezire bölgesinde Mervaniler başta gelmektedir. Bu hanedanlıklar içerisinde de Mervaniler'in buldukları bölgede daha organize bir şekilde hareket ettiği görülmektedir.⁵² Bu nedenle daha doğuda ve kuzeyde olan Kürt aşiretleri de bu siyasi yapıya paralel olarak gelip el-Cezire'nin Yukarı Dicle Havzasına yerleştikleri düşünülmektedir. Bu bölge, bu ve bundan sonraki süreçte Kürt nüfusunun gittikçe artan yoğunluklu bir bölgesi olmuş olabilir.

İbnü'l-Esir'in vermiş olduğu bilgilere dayanarak Kürtler; Fars Bölgesi'nin kuzeyi, Van Gölü'nün güneyi ve güneybatısı, Urmiye Gölü'nün doğusu ile güneyindeki Zagros dağları boyunca güneye ve Basra Körfezi'ne kadar olan yerlere yayıldıkları sonucunu çıkarabiliriz. Ancak vardığımız sonuç bu geniş bölgenin

⁵⁰ İbnü'l-Esir, c. II, s. 458,477, 478, 532, 533, 537, 540, 542, 587, c. III, s. 566; ayrıca krş, Belâzurî, s. 468, 476, 479, 480.

⁵¹ İbnü'l-Esir, c. IV, s. 121, 122, 164, 219, 550, 551.

⁵² İbnü'l-Esir, c. VII, s. 366, 368, 369, 394-397, 413, 603; c. VIII, s. 11, 169, 420, 476, 565; bu konuda daha detaylı bilgiler için bkz: Tomas Ripper, *Diyarbakir Merwanileri İslami Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, İstanbul 2012; Abdurrahim Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbakir Mervanoğulları/990-1085*, Ankara 2005; Cengiz Tomar, "Revvdâdiler", DİA, c. XXXV, s. 36-37; Gülay Öğün Bezer, "Şeddâdiler", DİA, XXXVIII, s. 409-411; CL. Cahen, "Hasanwayh", *Encyclopaedia of Islam*, c. III, Leiden 1986, s. 258-259.

tamamında Kürtlerin aynı yoğunlukta var olduğu anlamına da gelmemektedir. İbnü'l-Esir'in Kürtlere dair verdiği bilgilerden Kürt coğrafyasının İslam fetihleriyle birlikte daha çok batıya ve nispeten de kuzeye doğru genişlediğinin de ipuçlarını öğreniyoruz.

el-Kâmil'e göre Kürtlerin yaşadıkları coğrafyalara ilişkin bu genel değerlendirmenin ardından yukarıda sözü edilen coğrafyaları biraz daha ayrıntılı bir şekilde kaynağımıza dayanarak açıklamak istiyoruz. Bu çerçevede kayıtlarda Kürtlerin en yoğun olarak yaşadıkları coğrafyalardan başlayarak anlatmanın uygun olacağını düşünmekteyiz. Hem *el-Kâmil* hem de ona kaynaklık teşkil eden daha önceki tarih ve coğrafya eserleri incelendiğinde Kürtlerle doğrudan ilişkilendirilen bölge el-Cibâl olduğunda bizim de sıralamamız buradan başlayıp el-Cibâl'i merkeze alan bir şekilde diğer bölgeleri de anlatarak devam edecektir.

1.1. el-Cibâl Bölgesi

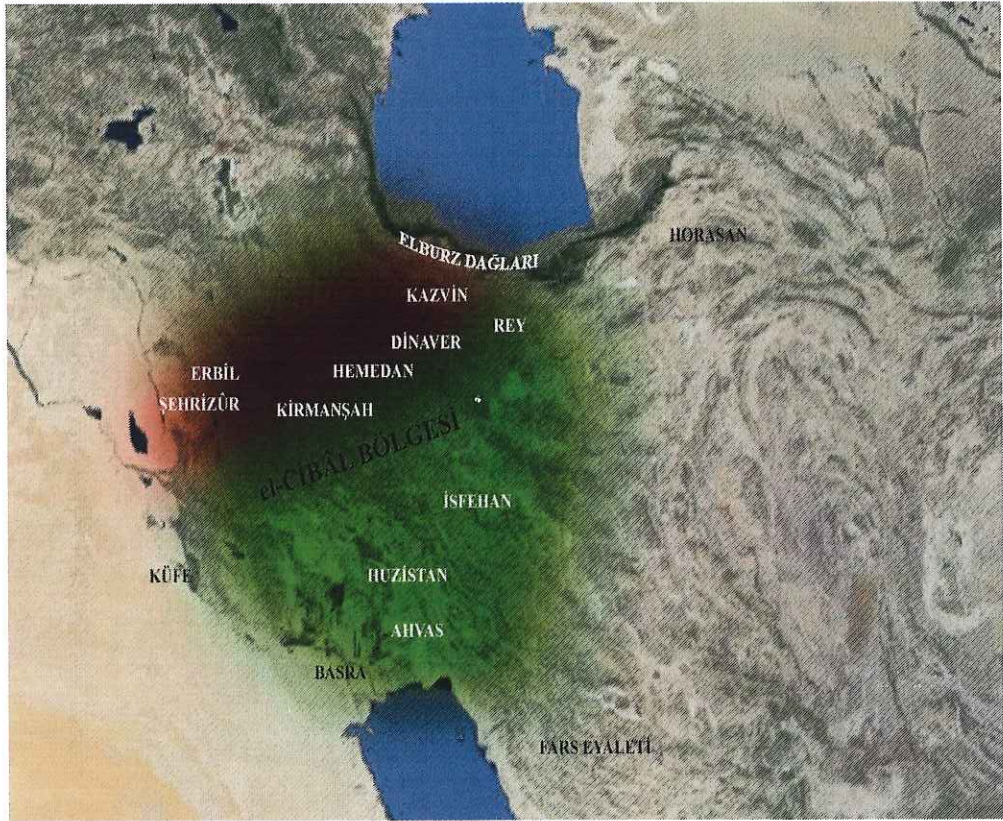
el-Kâmil incelendiğinde Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerin başında merkezi bir rolü olduğu anlaşılan el-Cibâl gelmektedir. Cibâl; Arapça dağlar anlamına gelmekte olup tekili Cebel'dir. İslam fetihleriyle beraber Araplar tarafından eski Medya'ya yani Irak-ı Acem'e verilen addır. el-Cibâl, Küfe ve Basra'yı yani doğuda Horasan ovası ile Fars eyaleti ve İsfahan illerine ve Huzistan'ın doğusuna; batıda Azerbaycan, kuzeyde Deylem, Kazvin, Elburz dağları ve Rey'e kadar uzanır. Güneyde Irak-ı Arap ve Huzistan ile sınırlanmış bir bölgedir. Gerçektende söz konusu bölge dağlık bir bölge olup, buraya el-Cibâl isminin verilmesinin nedeni; Hemedan'dan Tahran yakınlarındaki Rey'e kadar uzanan ova ile Kumm'a doğru giden ova hariç, eyaletin tamamen dağlık olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bölge çok soğuk olup iklimi karasaldır. Yazları sıcak ve kurak kışları çok soğuk ve aşırı kar yağışlıdır.⁵³

el-Cibâl bölgesinin bu genel çerçevesini çizdikten sonra X. yüzyıl İslam coğrafyacılarından İbn Havkal'ın bu bölge ile ilgili değerlendirmesine de temas etmek istiyoruz. X. yüzyıl coğrafyacıları içerisinde İslam topraklarını haritalarla gösteren bu bağlamda el-Cibâl bölgesinide bir haritayla en ayrıntılı şekilde veren

⁵³ Cl. Huart, "Cibâl" *IA*, c. III, s. 158.

müelliftir. İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz* adlı eserinde el-Cibâl şehirlerini Hemedan, Ruzrâver, Râmin, Berûcerd, Kerec, Ferâvend, Nihâvend, Kasru'l-Lusûs ve Zenderûz olduğunu belirtir. Ayrıca sınırları boyunca yanında bulunan şehirleri de şu şekilde sıralar; Dinaver, Karmisin, Merc, Tazer, Havme, Sühreverd, Şehrezûr, Zencan, Ebher, Simnan, Kum, Kaşan, Rûze, Busne, Kerec, Burc, İsbehan, Hân-ı Lencan, Barme ve Seymera şehirleri ile Sirvan bölgeleri, Rasıbî diyârı ve Tâlekan diye belirtmektedir.⁵⁴

Kürtlerin yaşadıkları bu tarihi coğrafyayı güncellememiz gerekirse günümüzde İran'ın kuzeyi ve kuzey doğusu ile kuzey batısında bulunan Hemedan, Dinever, Kazvin, Erbil, Şehrizûr, Kirmanşah vb. yerleri kapsamaktadır. Bu bölge geniş sınırlarıyla Irak ve İran sınır boyundaki dağlık bölgeye tekabül etmektedir.

Harita I. el- Cibâl Bölgesi

⁵⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, (Nakl: Y. Z. Yörükân), s. 105.

İbnü'l-Esir'in vermiş olduğu kayıtlara bakıldığında el-Cibâl sınırlarının X. ve XI yüzyıl coğrafyacılarının vermiş olduğu sınırlardan daha da geniş bir coğrafyayı kapsadığı anlaşılmaktadır. Buna göre Nihâvend, Hemedân, Dînever, İsfahan, Kumm, el-Kerc, Kâzvin, Zencân, Şehrizûr, Ebher, Rey, Kenkûr, Berucird, Kaşan, Masebezân, Cerbâzkân, Karmisin, Hûlvan, Save, Sâbur-Hâst, Salmas, Dakûkâ vb. yerler el-Cibâl bölgesi içerisindeki yerleşkeler oldukları görülür.⁵⁵

Öte yandan el-Cibâl'in sınırlarının ve şehirlerinin el-Kâmil'in bittiği 1231 yılına kadar sürekli değiştiği anlaşılmaktadır. İncelediğimiz eserin umumi tarzda yazılmış bir dünya tarihi olduğu düşünülürse bölgenin siyasi aktörleri olan Abbasiler, Büveyhiler, Sâmâniler, Selçuklular ve Kürt Emirliklerini esas alarak sınırların sık sık değiştiği görülmektedir. Bu durum ortaçağ boyunca çizilen sınırların kesin sınırlar olamayacağı, çünkü bunun topoğrafik verilerle oluşmadığı, daha çok siyasi hâkimiyete göre oluştuğu, dolayısıyla da dönem dönem çeşitlilik gösterdiğini söyleyebiliriz.

Nitekim Hulefâ-î Râşidîn ve Emevilerin hüküm sürdüğü dönemde el-Cibâl bölgesine özel bir statü verilmezken, Abbasiler dönemine gelindiğinde bu bölge devlet içerisinde vergiye tabi tutulduğu için el-Cibâl idari bir statüye kavuşmuştu. Hatta Hilafetin resmi bir eyaleti ve en büyük vergi bölgelerinden biri olmuştu. İbnü'l-Esir'in 810-811 yılında verdiği bilgilere göre Abbasi halifelerinden Emin'in kardeşi Memûn'la savaşmak üzere gönderdiği bir birliğin başında bulunan Ali b. İsa b. Mâhân'a el-Cibâl bölgesinden Nihâvend, Hemedân, Kumm, İsfahan⁵⁶ gibi yerleri ikta olarak verdiğini görüyoruz.⁵⁷ Daha sonraki dönemlerde el-Cibâl bölgesinin 894-895 yılında Halife el-Mu'tazîd tarafından İkta bölgelerine ayrılarak bu bölgede bulunan Rey, Kazvîn, Zencân, Ebher, Kumm, Hemedân ve Dînever'i oğlu el-Muktefi Ali'ye verdiğine dair kayıta zaman zaman siyasi mülahazalarla el-Cibâl bölgesinin

⁵⁵ İbnü'l-Esir, c. V, s. 310, 316, c. VI, s. 309, 625, c. VII, s. 55, c. VIII, s. 2, c. X, s. 95

⁵⁶ Erken dönem Ortaçağ İslam coğrafyacılarında Yakubî, Kürtlerin yoğun bir şekilde yaşadığı yerlerden birisi olarak İsfahan'a bağlı Fehmen, Beran, Mirabin ve Kamidan kasabaları ile Hulvan ve Karmâsin'i gösterir. Ya'kubî, *a.g.e.* (Çev: M. Ağarı), s. 52-56

⁵⁷ İbnü'l-Esir, c. V, s. 310

kuzey istikametinde Rey ve Zencan'ı da içine alacak şekilde genişlediği görülmektedir.⁵⁸

el-Kâmil'de el-Cibâl bölgesindeki Kürtler ile ilgili siyasi hadiselerle geçecek olursak ilk kayıt 902-903 yılındaki bir isyanla ilgilidir. Kaynağımızdaki açıklamalarda, Halife'nin emirlerine itaat etmeyen ve halifeden kaçan Abbasi komutanlarından Ebû Said el-Harezmi'nin Musul bölgesi valisinin desteğini almak için Musul bölgesine gelmesi ve muhtemelen bölge valisinin de ona destek vermemesi üzerine valiyi öldürerek halifeye karşı isyan başlatıp Şehrizûr bölgesine geçti. Onun başlattığı bu isyan faaliyetine Şehrizûr bölgesi Kürt aşiret reislerinden İbn er-Rabî el-Kürdî'nin de katılması şeklinde cereyan ettiği görülmektedir.⁵⁹ el-Cibâl bölgesinde Kürtlere temas eden kayıtlar daha çok isyanlar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu bölgenin dağlık bir bölge olması hasabiyle bölgenin bu avantajında istifade eden Kürt aşiretlerinin kendileri üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışan Abbasilere, Büveyhilere ve de Selçuklular'a tam itaat etmedikleri anlaşılmaktadır. el-Kamil'in bu bölgeye ilişkin bütün kayıtları değerlendirildiğinde de burada yoğun bir isyan faaliyetlerinin görüldüğü, bu isyanlar da daha çok bölgenin topoğrafik özelliklerinden kaynaklanan avantajları değerlendirmek için vergi vermemek şeklinde tezahür ettiği anlaşılmaktadır. Müellifimiz bölgenin coğrafi özelliğinden dolayı yönetici ve hükümdarların Şehrizûr Kürtlerini hiçbir zaman tam olarak hâkimiyetleri altına almadıklarını belirtmektedir.⁶⁰

el-Cibâl bölgesinin X. yüzyıl İslam coğrafyacıların vergiler hakkında yazdıkları verilere bakıldığında zengin bir bölge olduğunu söyleyebiliriz.⁶¹ Dolayısıyla bu zenginlik pek çok civar güçleri kendine çekmiş mücadelelere sebep olmuştur. Nitekim 934-935 yılında Deylemi Şîî Büveyhoğulları ile aynı soydan olan diğer Deylemi guruplar arasında el-Cibâl bölgesinin hâkimiyeti için çatışmalar çıkmıştır.⁶² Bundan 5 veya 6 yıl sonra 940-941 yılında bölge için bu seferde Sâmanoğulları ile Deylemler arasında mücadele başlamıştır. Bu mücadelenin

⁵⁸ İbnü'l-Esir, c. VI, s. 309

⁵⁹ İbnü'l-Esir, c. VI, s. 358.

⁶⁰ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 335.

⁶¹ İbn Havkal, Cibâl bölgesinin nehiyelerindeki ahalisinin parası altın ve gümüş, vergisinin ise 2.000.000 dinar olduğunu belirtir. İbn Havkal, *Süreti'l-Arz*, (Nakl: Y. Z. Yörükân), a.g.e, s. 109-110.

⁶² İbnü'l-Esir, c. VI, s. 625.

sonunda Sâmanoğulları 941-942'de el-Cibâl bölgesine hâkim olmuş buranın vergilerinde istifade etmişlerdir.⁶³ Her ne kadar İbnü'l-Esir'in kayıtlarında bu mücadele süreçleri içinde Kürtlere pek temas edilmiyorsa da onların da bu mücadelelerden olumsuz etkilenmiş olabileceklerini söyleyebiliriz. Buna mukabil Büveyhoğulları arasında 997 yılındaki taht kavgasına Kürtler de taraf olmuş, Büveyhi orduların da Kürt aşiretlerinden katılan askerler de büyük bir güç teşkil etmiştir.⁶⁴ Kürt aşiretlerinden oluşturulan birlikler Büveyhi hükümdarları arasındaki taht mücadelelerinde zaman zaman belirleyici oldukları görülür. Kürtlerin, Büveyhi ordusundaki etkinlikleri, onların el-Cibâl dışında Büveyhiler'in hâkimiyet kurdukları diğer yerlere de yayılmalarına etki etmiş olmalıdır.⁶⁵

XI. asrın ikinci yarısına gelindiğinde el-Cibâl'de Kürt Deylem ilişkisine yeni bir unsur olan Oğuz Türkmen grupları dâhil olmaya başlandı. Özellikle Gaznelilerin bu göçebe Oğuz boylarını sıkıştırması sebebiyle kendilerine batıda daha uygun yer bulma gerekçeleriyle harekete geçmeleri, öncelikle İran'ı geçtikten sonra Kürt bölgelerinde, Kürt aşiretlerinin yayıldıkları yerleri işgale başlamaları Kürtler ile Türkmenler arasında mücadelelerin başlamasına sebep oldu. Bu vesileyle Kürtler ile Türkmenler arasında ilk ciddi çatışmalar 1020-1021 yılında Hemedân'da meydana geldi. Bu dönemde Kürtlerin bağlı bulunduğu Büveyhilerin yardımıyla Türkmenler Hemedân'da yenilgiye uğratıldı.⁶⁶ Ancak bu durum Oğuz boylarını durduramadı. Ardından Karahanlı ve Gaznelilerle mücadele eden bu Oğuzlar 1040 yılında kendi devletlerini kurdular. Dolayısıyla Kürtlerin yaşadığı bölgeleri etkileyen göç, bu sefer ilk Selçuklu sultanlarının sevk ve idaresinde daha sistematik bir şekilde devam etti. Burda da en etkili çatışmaların yaşandığı bölge el-Cibâl olmuştur.

el-Cibâl bölgesiyle ilgili bilgiler bundan sonra Moğol istilası ile ilgilidir. Moğolların 1220 yılında İslam diyarına girmeleri ve birçok beldeyi yakıp yıkmalarında el-Cibâl bölgesi de nasibini aldı. İslam beldelerine giren Moğollar, Hemedân ve el-Cibâl bölgesinde buldukları sırada Azerbaycan Emiri Özbek'in Akkuş isimindeki Memlûku Kürtler, Türkmenler ve diğer bölge halkından kalabalık

⁶³ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 55.

⁶⁴ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 443.

⁶⁵ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 449, 450.

⁶⁶ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 582, 583.

bir kitle oluşturup Moğol ordularına katıldı.⁶⁷ Bu dönemde müellifimiz'in Irak-ı Acem⁶⁸ dediği el-Cibâl, Moğollar tarafından hemen hemen tamamı tahrip edildi. Bu bölgede dağlara ve ormanlara kaçan küçük gruplar dışında kurtulan olmadı.⁶⁹

Kürtlerin yaşadığı el-Cibâl bölgesini genel olarak ele aldığımızda etnik açıdan homojen olmadığını sınırlarının siyasi hâkimiyete göre değiştiğini söyleyebiliriz. Bu bölgede, Kürtlerin dışında da birçok halkta yaşamaktaydı. Bu halklarla beraber Kürtlerin etnoğrafik olarak bölge genelinin ne kadarını temsil ettiği bilinmemektedir. Ayrıca eserden elde ettiğimiz bilgilere göre Kürtlerin, Cibâl'in tamamında değil bu bölgenin merkezi olan Kazvin, Dinaver, Hemedan ve Suhreverd arasında yaşadıkları anlaşılmaktadır.⁷⁰ Bu da bize Kürtlerin el-Cibâl'de yoğun olarak Kuzeybatı İran'da yani; Urmiye gölünün batısı, güneyi ve güney doğusundaki dağlık bölgede yaşadıklarını göstermektedir.

1. 2. ez- Zevzan (Zozan) Bölgesi

el-Kamil Fi't-Tarih'e bakıldığında el-Cibâl bölgesinden sonra Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları ikinci bölge ez-Zevzan bölgesidir. ez-Zevzan Kürt coğrafyasının merkezi bölgelerinden biridir. Zozan/Zevzân şeklinde ama daha çok bu gün Kürtçe'de "yayla", "yaz otlağı" veya "yazlık yer" anlamında kullanılan kelimenin Zozan olarak okunması daha doğrudur. İbnü'l-Esir çeşitli dönemlerde bu bölgeye atıfta bulunmakta ve Zozan el-Ekrad (Kürtlerin Zozan'ı) olarak tanımlamaktadır. el-Kâmil'de Zozan'ın sınırları ile ilgili kesin hükümlere varacak bir kayda rastlamamakla birlikte anlatılardan, buranın Musul ve Ermeniye arasında bir bölge olduğu anlaşılmaktadır.⁷¹

⁶⁷ İbnü'l-Esir, c. X, s. 226-227.

⁶⁸ Irak'ta Selçuklu hâkimiyetiyle birlikte Cibâl bölgesine Irak-ı Acem denilirdi. Bu coğrafya Zagros dağlarının doğusundan uzanıp İran'ın Azerbaycan'ı da denilen güney batı topraklarını içine alan bölge. Bkz. Mustafa S. Küçükaşçı, "Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Irak", *DİA*, c. XIX, s. 85-87. Besim Darkot, a.g.m, s. 667-670, M. Hartmann, a.g.m, s. 670-679.

⁶⁹ İbnü'l-Esir, c. X, s. 211, 223.

⁷⁰ Boris James, *Selahaddin ve Kürtler*, İstanbul 2011, s. 20.

⁷¹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 21.

Müellifimizin çağdaşı olan meşhur İslam coğrafyacısı Yakut el-Hamavî'nin *Mu'cemü'l-Buldan* adlı eserinin Zozan maddesinde İbnü'l-Esir'e atıf yaparak bir sınır verilmektedir. Buna göre:

*"Zozan; Ceziret İbn Ömer'den Dicle'nin doğusuna doğru geniş bir bölgedir. Musul'a iki günlük mesafede başlar ve Ahlat sınırına kadar uzanır. Salmas bölgesinin sınırına kadar giderek Azerbaycan'da biter. Burada Beşneviyye ve Buhti (Bohti) Kürtleri tarafından yönetilen, iyi korunan çok sayıda kale vardır. Beşneviyye kaleleri arasında Barg ve Başir bulunur. Buhtilerin ise en büyük kaleleri Curcil'dir. Bu, egemenliklerinin dayanağıdır ama Atil ve Allus'da onlarıdır. Bu kalelerin karşısında efendilerinin ellerinde tuttıkları Alqi, Eruh, Bahewha, Barhuh, Kinkivar, Niruh ve Hoşap bulunur. Buranın halkı tamamıyla Kürttür."*⁷²

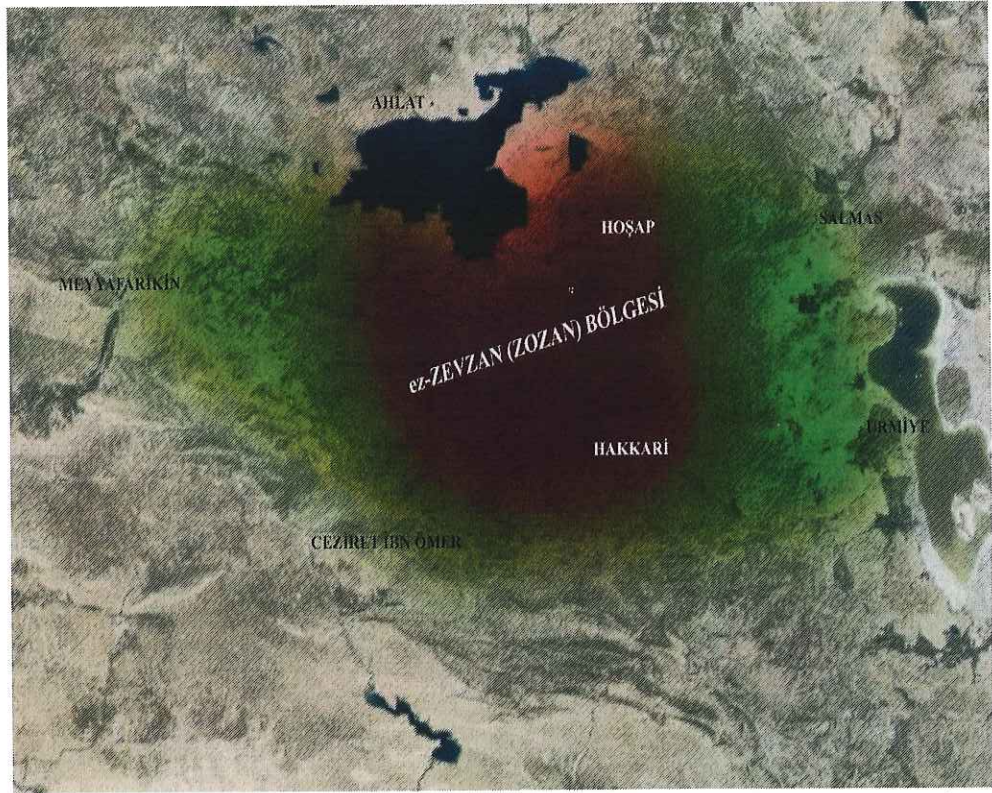
Yakut'ta farklı olarak bölgede Ermenilerin de yaşadığı kayıtlıdır.⁷³ Yakut her ne kadar İbnü'l-Esir'e dayandırarak bu bilgiyi verse de İbnü'l-Esir'in eserinde böyle bir bilgiye rastlanmamaktadır. Yakut el-Hamavî'nin İbnü'l-Esir'in çağdaşı olması aynı dönemde ve aynı tarihte yaşıyor olması bu bilgiyi burada kullanmamızı gerekli kılmaktadır.⁷⁴

Yakut'un vermiş olduğu bu sınırlar günümüzde; Dicle'nin doğusunda başlayıp kuzeyinde Ahlât, Van gölünün güneyi, Urmiye gölünün kuzey batısında bulunan Salmas'ın batısı, Musul'un kuzeyindeki Hakkâri, Şırnak ve Şırnak'ın ilçesi Eruh'u içine almaktadır.

⁷² Yakut el-Hamavî, *a.g.e*, c. III, s.158; V. Minorsky, *a.g.m*, s. 1093; V. Minorsky, *a.g.e*, s. 53-54.

⁷³ Yakut el-Hamavî, *a.g.e*, c. III, s.158.

⁷⁴ Kullandığımız kaynağın Tükçe metnin Arapçasını da tetkik ettik ve ayrıca *et-Târihu'l-Bâhir Fi'd-Devleti'l-Atâbekiyye (Târîhu'd-Devleti'l-Atâbekiyye Fi'l-Mevşıl)*'yi de taradık böyle bir bilgiyi tesbit edemedik.

Harita II. el- Zevzan (Zozan) Bölgesi

Bu bölge Van gölünün güneyindeki dağlık alanı kapsamıyla İran'dan Irak'a ve el-Cezire'ye geçen önemli geçitleri de içine almaktadır. Nitekim el-Kâmil'in 1041-1042 yılındaki bir kaydında, daha sonra Irak Oğuzları olarak anılacak Aslan Yabguya bağlı guruplardan bir kısmının Kürt kılavuzlar öncülüğünde Zozan üzerinde bulunan sarp dağlardaki geçitlerden geçerek Ceziret İbn Ömer'e indikleri ve burada yağma harekâtında bulduklarına ilişkin bilgiler vermektedir.⁷⁵

Eserde bölgenin siyasi tarihine ilişkin verilen bilgilere bakılacak olursa 1122-1123 yılına ait olan ilginç bir kayda rastlamaktayız. Bu kayıta, Irak Selçuklu sultanlarından Mahmud'un Zozan, Beşneviyye ve Hakkari bölgesindeki Kürtlerin batı ve güney istikametine yayılmalarını engellemek için Musul ve el-Cezire valisi Cüyüş Beg aracılığıyla Zozan bölgesindeki pek çok Kürt aşiretlerine ait kalelerin alındığı görülmektedir.⁷⁶

Öte yandan daha önce Kürt yoğunluklu bu bölgenin XI. yüzyıldan itibaren yeni bir göçebe unsur Türkmenlerin girişiyle birlikte zaman zaman Kürtlerle

⁷⁵ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 12.

⁷⁶ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 32.

Türkmenlerin çatıştıklarına dair kayıtlarda mevcuttur. Nitekim 1185-1186 yılında Kürtlerle Türkmenler arasında Kürtlerin Zozan'ının merkezinde Zozan Kalesi'nde bir anlaşmazlık yüzünde çıkan olayda her iki toplumda infiala sebep olmuştur. Bu çatışma Ortaçağ kaynaklarında Türkmen ve Kürt çatışması olarak geçen önemli bir hadisedir. Bu hadiseden bahseden elimizdeki iki kaynaktan biri İbnü'l-Esir, diğeri ise Süryani Mihael'dir. Bu sorunun, bölgedeki iki göçer topluluğun yer değiştirmesinin yarattığı sosyolojik bir problem olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Müellifimiz İbnü'l-Esir bu olayı şu şekilde vermektedir:

Türkmen bir kadın yine Türkmen olan bir erkekle evlenmişti. Yolda giderlerken Kürtlere ait olan Zozan Kalesi'ne uğradılar. Kale halkı gelip Türkmenlerden düğün ziyafeti istedi. Türkmenler vermediler, bu yüzden de aralarında münakaşa çıktı ve savaşa sebep oldu. Kalenin hâkimi damadı yakalayıp öldürünce fitne koptu. Türkmenler öfkeyle ayaklandılar ve çok sayıda Kürt'ü öldürdüler. Kürtlerde aynı şekilde ayaklanıp Türkmenleri öldürdüler. Fitne ve kötülükler büyüyerek devam etti.⁷⁷

İbnü'l-Esir'e göre Kürtler ile Türkmenler arasında ilk defa çıkan ve daha sonra el-Cezire'den Azerbaycan'a kadar geniş bir coğrafyaya yayılacak olan bu olayı bir Türkmen düğün hadisesine bağlaması ilginçtir.⁷⁸ Ancak Süryani Mihael'in anlatisinde ise çatışmaya dönüşen bu olayın, aslında iki göçebe topluluk arasında otlak mera savaşının izlerini taşımaktadır. Mihael'e göre:

Çadırlarda ikamet eden büyük Türkmen halkı, kışın, kar yağmayan, buz tutmayan ve otlak yerleri bulunan Suriye'nin cenubundaki çöle iniyorlardı. Onlar, ilkbaharda da, hayvanları için otlaklar bulunan şimal mantakasına çıkıyorlardı. Bu iniş ve çıkış esnasında, yollar onların sayısız hayvanları ile doluyordu. Çapulculuğa alışmış olan Kürdler, her yerde, onların koyun, beygir, öküz ve develerini çalıyorlar ve çok defa da onların adamlarını

⁷⁷ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 485-486.

⁷⁸ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 485-486.

*öldürüyorlardı. Bunun üzerine, Türkmenler, göçleri esnasında, hayvanlarını muhafaza etmek üzere toplanmaya başladılar. Onlar, Şabaktan bölgesinde, Mardin tepeleri üstünde, hırsızlık yapmak için pusu kurmuş olan takriben ikiyüz Kürde rastladılar. Türkmenler, bunları tutup hepsini öldürdüler. Bundan dolayı, onların arasında düşmanlık başladı. Kürdler, takriben onbin kişi oldukları halde, Türkmenler de onlardan daha çok olarak toplandılar. Bunlar muharebeye tutuştular ve iki taraftan takriben onbin kişi telef oldu.*⁷⁹

İbnü'l-Esir'in bu olayın yayıldığı geniş coğrafyaya Süryani Mihael Kapadokya'yı da dâhil etmektedir.⁸⁰ Bu coğrafyalarda gerek düğün veya gerekse otlak mera yüzünden çıkan ve devam eden olayların Kürtler ve Türkmenler arasında büyük bir düşmanlığa dönüştüğü kesindir. Hem İbnü'l-Esir'in hemde Süryani Mihael'in anlatısında bu olay yüzünden her iki taraftan da birçok insanın öldüğüdür. Olayların uzun yıllar devam etmesi, gittikçe büyümesi ve yaygınlaşması üzerine Zengi emirlerinden Mücâhiddüddin Kaymaz, Kürt ve Türkmen önderlerini bir araya toplayarak aralarında büyüyen bu olaya son verip barışı sağlamıştır. Bunun üzerine olaylar yatışmıştır.⁸¹

Kürt aşiretlerinin yayıldıkları bölgelerin merkezine tekabül eden Zozan daha çok göçebe hayat sürdüren Kürtlerin yaşadığı önemli yerlerden biridir. Bu bölgede Kürt aşiretlerinin yoğun olarak yaşadığı bilinmekle birlikte müellifimizin kayıtlarında bundan başka doğrudan Zozan'a vurgu yapan her hangi bir kayıt mevcut değildir. Bunun nedeni muhtemelen bölgenin dağlık olması ve siyaseten hâkimiyet altına alınacak bir bölge olmamasından ve göçebe Kürt aşiretlerinin daha çok yaylak olarak kullanması sebebiyle herhangi bir kayda rastlamıyoruz.

⁷⁹ Süryani Mihael Vekayinamesi, (Türkçeye çeviren, Hrant Andreasyan, Ankara 1946, s. 235, (T.T.K kitaplığı basılmamış nüsha)

⁸⁰ İbnü'l-Esir bu olayın Zozan'dan başlayıp el-Cezire, Musul, Diyar-ı Bekr, Ahlat, Suriye, Şehrizûr ve Azerbaycan'a kadar yayıldığını belirtir. Süryani Mihael ise Ermenistan, Asurya, Mezopotamya, Suriye ve Kapadokya'ya kadar ki geniş coğrafyaya yayıldığını dile getirir.

⁸¹ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 485-486.

1.3. Musul Bölgesi

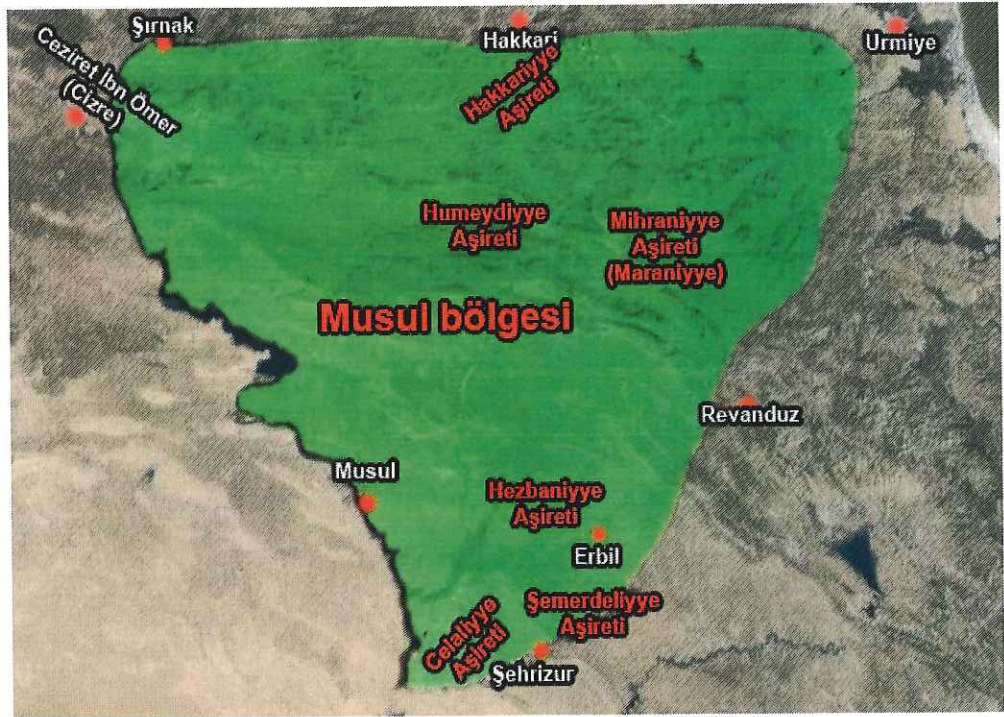
Kaynağımızda sık sık Kürtlere atıfların yapıldığı bölgelerden biri de Musul yöresi, özellikle de Musul'un kuzey ve kuzey doğusunda kalan bölgelerdir. Ortaçağ'da el-Cezire bölgesinin doğu kısmını meydana getiren Diyar-ı Rebia'nın da bir dönemde merkezi olan Musul, Dicle nehrinin batı (sağ) kıyısında kurulmuştur. Arapça vasl (ulaşmak, kavuşmak) kökünden türetilen ve Musul'un aslı olan "kavşak" anlamındaki Mevsil adının şehre verilmesi, kurulduğu devirde çeşitli kervanyollarının veya o kesimde Dicle ile bazı kollarının birleşmesi sebebine bağlanmaktadır. Şehrin Sasaniler dönemindeki adının Neverdeşir olduğu ve buranın el-Cezire ile Irak'ı, Dicle ile Fırat'ı ve Sincar ile Hadise'yi birbirine bağladığı veya Mevsil isminde bir hükümdar tarafından kurulduğu için bu adla anıldığı; ayrıca eskiden Havlân diye bilindiği daha sonra Arapların burayı ele geçirdikten sonra Mevsil'e çevirip ve bu adla anmışlardır.⁸²

İslam kaynaklarının vermiş olduğu bilgilere göre İslam fetihleri ile Antik çağın Ninova'sının karşısına Musul'un kurulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İslam fetihleri hemen sonrasında buraya Araplar yerleştirilerek daha sonra Musul adıyla anılacak olan şehrin kuruluşu gerçekleşmiştir.⁸³

İslam fetihleri sonrası Antik Ninova kenti karşısında kurulduğu anlaşılan Musul şehri doğu batı istikametinde Dicle'nin batı kıyısındaki konumuyla son derece önemli bir şehir olup ve ortaçağ boyunca hep önemini muhafaza etmiştir. Bu şehrin özellikle kuzey ve kuzeydoğu bölgesindeki dağlık bölgeler, çok öteden beri yoğun Kürt nüfusu barındıran yöreler olarak dikkat çekmektedir. Nitekim İbnü'l-Esir'in Musul vurgusunda hep bu bölgedeki Kürtler anlatılırken verilmektedir. Bu hem erken İslam fetihleri verilirken hem de müellifimizin kendi dönemindeki Kürtleri anlatırken karşımıza çıkmaktadır. İbnü'l-Esir'in verdiği bilgilerden Musul ve bölgesi derken daha çok Musul yöresinde kuzey ile kuzey doğusunda yer alan günümüzde Şırnak ve Hakkâri bölgelerini içine alan dağlık kısımlar anlaşılmaktadır.

⁸² Sâmi es-Sakkâr, "Musul", *DİA*, c. XXXI, s. 361; Besim Darkot, "Musul", *İA*, c. VIII, s. 738-739

⁸³ el-Belâzurî, s. 477.

Harita III. Musul Bölgesi

el-Kamil’de Musul bölgesindeki Kürtlerle ilgili ilk kayıtlar Hz. Ömer dönemi (634-644) İslam fetihleri anlatılırken geçmektedir. Bu fetih esnasında Musul’a bağlı el-Merc’i, Bâ’ezrâ, Hibtûn, Dâsin vb yerlerle Kürtlere ait bütün sığınakların ele geçirildiği ile ilgilidir.⁸⁴

Erken İslam fetihleri ardında müellifimiz Abbasiler döneminde Musul bölgesindeki Kürtlerin faaliyetleri hakkında yoğun bilgiler vermektedir. İbnü’l-Esir’in bu dönemdeki ilk kaydı Halife Mansur’un 765-766 yılında Kürt aşiretlerinin Musul ve yöresine dönük yağma ve talan hareketlerine ilişkin olup, Kürtlerin bu hareketinin Abbasilerin Musul valisi Hâlid b. Bermek tarafından durdurulduğuna ilişkindir.⁸⁵ Ardından bir sonraki kayıt on yıl sonra 774-775 yılında olup, yine Musul bölgesindeki Kürtlerin Musul ve hatta el-Cezire’ye kadar olan bölgeyi yağmaladıkları ve etkinliklerini el-Cezire’ye kadar genişlettiklerine dair bir kayıttır.⁸⁶

Müellifimiz Kürtlerin Musul ile olan ilişkisini, onların etkinliklerini sürekli Musul’a doğru genişlediği ve zaman zaman da Musul’a atanan valilerin Kürtlerin bu

⁸⁴ İbnü’l-Esir, c. II, s. 458; ayrıca bkz: el-Belâzurî, s. 476.

⁸⁵ İbnü’l-Esir, c. V, s. 94.

⁸⁶ İbnü’l-Esir, c. V, s. 125.

etkinliklerini ve faaliyetlerini bastırmaya dönük olduğu görülmektedir. Nitekim IX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde bu etkinlik gittikçe artmış olmalı ki Abbasi yönetimi Musul'a Kürt kökenli bir vali atayarak bu durumu çözmeye çalışmıştır. Böylece Musul'un kırsal kesimlerinde bulunan Kürtlerin ilk kez kendilerinden bir vali atanmasıyla birlikte Musul şehrin de kendilerini göstermeye başladıklarından söz edilebilir. Bu durum Musul'da bulunan Arap nüfus tarafından şaşkınlıkla karşılandığı müellifimizin devrin şairi el-Uceynî'den naklettiği şu dörtlükte açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

“İnsanlar bugüne kadar

Bunun bir benzerini görmediler.

Musul hep boynu bükük kaldı.

Nihayet Kürtler şehre hâkim oldular!”⁸⁷

Musul bölgesinin yöneticisinin Kürtlerden seçilmesi bu tarihten sonra Kürtlerin yoğunluklu olarak bölge siyasetinde ve sosyal yapısında etkili olmaya başladıkları görülmektedir. Nitekim birkaç yıl sonra 894-895 yılında Kürt aşiretleriyle Arap aşiretlerinin doğrudan halife el-Mu'tazid'a karşı birleştiği görülmektedir.⁸⁸ Ancak müellifimiz bu hareketin nasıl sonuç doğurduğuna dair her hangi bir bilgi vermemektedir.

Ardından Musul'la Kürtler arasındaki kayıtlar Büveyhiler dönemine ait olup daha çok İbnü'l-Esir'in Musul bölgesinde kabul ettiği Hakkâri yöresindeki Kürt aşiretlerinin faaliyetlerine ilişkindir. Bu bölge ile ilgili müellifimizin vermiş olduğu kayıt Büveyhi hükümdarı Adududdevle'nin 979-980 yılında Hakkâri yöresindeki Kürt faaliyetlerinin tebdiline yöneliktir.⁸⁹ Daha sonraki kayıtlar ise XI. yüzyılın ortalarına doğru bölgenin yeni gerçeği olmaya başlayan Oğuz göçleriyle ilgilidir. Bu göçlerin el-Cibâl bölgesinde de anlattığımız gibi Cibâl'den Musul'a doğru

⁸⁷ İbnü'l-Esir, c. VI, s. 298.

⁸⁸ İbnü'l-Esir, c. VI, s. 308.

⁸⁹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 341.

etkinliğinin artması bu sefer de Musul'daki Kürt aşiretleriyle Türkmenlerin karşı karşıya gelmesi sonucunu doğurmuştur.⁹⁰

Bu kayıtlarda X. XI. ve XII. yüzyıla kadar çeşitli tarih aralıklarıyla İbnü'l-Esir'de geçmektedir. Dönem içerisinde bölgeye dair ilk kayıt Hakkâri Kürtlerini barındıran bölgenin, Büveyhi hükümdarı Adududdevle tarafından 979-980 yılındaki tebdil harekâtıyla ilgilidir.⁹¹ İkincisi ise 1040-1041 yılında Oğuz göçleri esnasında Oğuzların Hakkâri bölgesindeki Kürtlerle girdikleri çatışmaları kapsamaktadır.⁹²

Öte yandan müellifimizin bu yöre ile ilgili bir başka kaydı ise burada bulunan Hakkâri Kürtlerinin Musul ve el-Cezire bölgesine doğru yayılmalarını durdurmak için 1122-1123 yılında Sultan Mahmud'a bağlı Cüyüş Beg'in Hakkâri bölgesine yaptığı sefere dairdir.⁹³

İbnü'l-Esir'in Musul ile ilgili son kayıtları ise Musul Atabeyi İmadeddin Zengî dönemine ait olup özellikle Musul'un kuzey ve kuzey doğusunda bulunan Hakkâri yöresindeki Kürt aşiretlerini kontrol altına alıp bölgedeki faaliyetlerini durdurmak ve bölgeyi doğrudan Musul Zengi Atabeyliğine bağlamak için yürütülen 1133-1134 yılına ait sefere ilişkindir. Bu sefer esnasında bu bölgede Kürtlerin elinde bulunan Küheyce, Nûşî ve el-Cellâb Cell-Sûrâ, Herûr, el-Malâsi, Mâbermâ, Bâbûhâ, Bâkîzâ ve Nîsbâs gibi kaleler Musul Zengi Atabeyliğinin eline geçmiştir.⁹⁴ Bu kayıtların detaylarını ilerde Hakkâri aşiretini anlatırken vereceğiz.

Yukardaki verilerden anlaşıldığı kadarıyla müellifimizin Musul ile ilgili verdiği kayıtlar daha çok X. XI. ve XII. yüzyılın ilk yarısına aittir. Dönemsel olarak baktığımızda Abbasi, Büveyhi ve özellikle Musul Zengî Atabeyliği dönemine ait kayıtlardır. Bu kayıtlardan bölgenin sınırlarının Musul'un kuzeyindeki dağlık bölgeler olduğu ve buradaki sayısız kalenin Kürt aşiretlerinin kontrolünde olduğu anlaşılmaktadır. Bu yörenin günümüzdeki coğrafi eşleşmesine bakacak olursak Şırnak ve Hakkâri illerini büyük oranda içine aldığını söyleyebiliriz.

⁹⁰ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 11-12.

⁹¹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 341.

⁹² İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 11-12.

⁹³ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 32.

⁹⁴ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 102-103.

1.4. Azerbaycan Bölgesi

Eser incelendiğinde Kürtlerin yaşadıkları bölgelerden birinin de Azerbaycan olduğu görülmektedir.

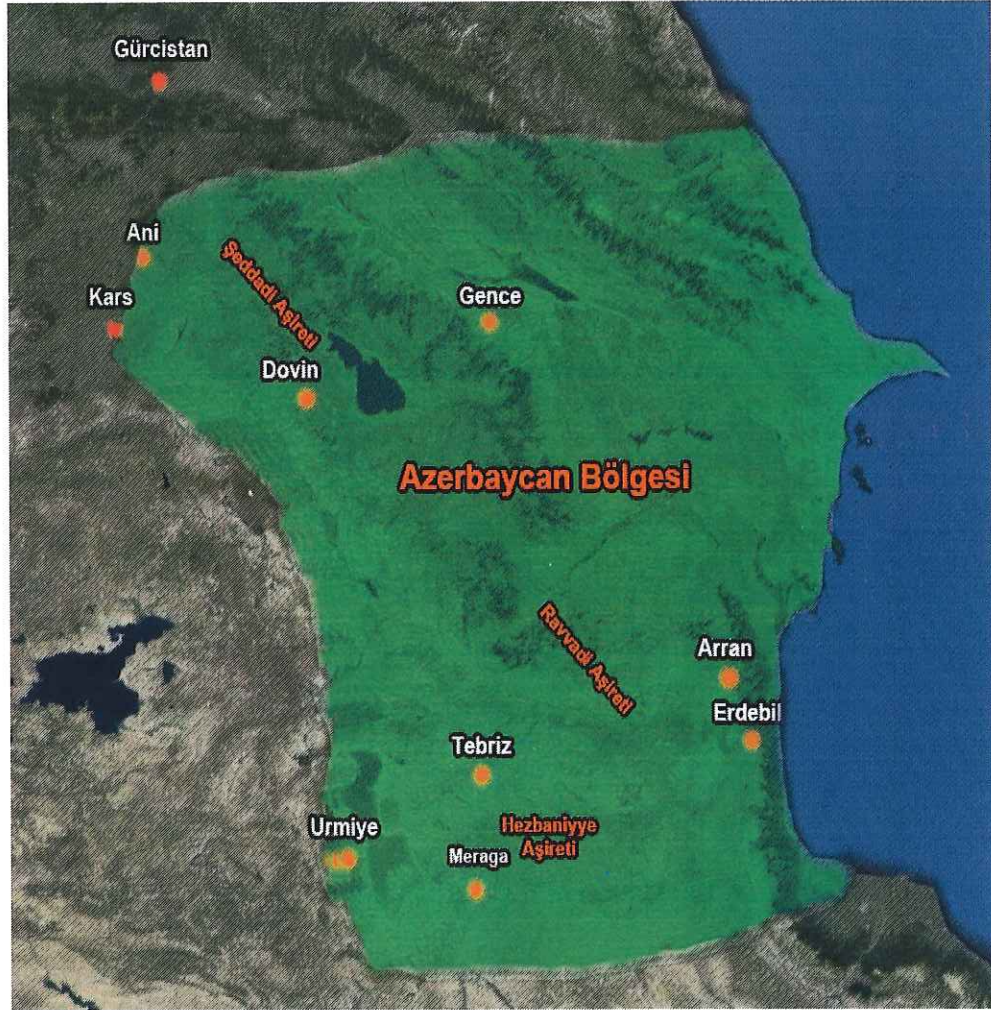
Azerbaycan'ın genel adı "Azeri" lehçesi ile konuşan Türklerin ülkesi anlamına gelse de Azerbaycan adı ile ilgili çeşitli görüşler vardır. Azerbaycan kelimesi, Gaugamela yenilgisinden (m.ö. 331) sonra Büyük İskender'in hizmetine giren İranlı satrap Atropates'in adından gelmektedir. Atropates, İskender'in ölümünden sonra, önceleri onun adına yönettiği Küçük Medya (Media Minör) bölgesinde (Güney Azerbaycan ile İran Kürdistan'ın batı kısımları) müstakil bir krallık kurmuş ve bu devlete "Atropates'in ülkesi" anlamında Grekçe Atropatene adını vermiştir. Daha sonraları Ermenice'de Atrapatakan, Orta Farsça'da Aturpatakan, Süryânîce'de Azarbaygan şeklinde telaffuz edilen kelime Arapça'da g/c değişikliğiyle Azerbaycan'a dönüşmüştür. İsmi Pehlevîce âzer "ateş" ve bâykân "muhafız" kelimelerinden teşkil edilmiş olduğu veya Azar-bâz b. Bîvaresf şahıs adından geldiği gibi görüşler halk etimolojisinde yer almaktadır.⁹⁵ el-Kâmil incelendiğinde İbnü'l-Esir'in kayıtlarındaki Azerbaycan'la günümüz Azerbaycan'ı aynı coğrafyaya tekabül etmemektedir. İbnü'l-Esir'in Kürtlere temas ettiği Azerbaycan bugünkü kuzey İran'da yer alan Merağa, Tebriz ile Aras ve Kura nehirleri arasındaki Ermenistan toprakları içerisindeki Dovin, Arran ve Türkiye sınırındaki Kars'a bağlı Ani kasabasını da içine alan bölge olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁶ Ancak bu Azerbaycan'ın tamamını kapsamamaktadır. Azerbaycan bölgesinin ortaçağ sınırına baktığımızda çok geniş bir coğrafyaya tekabül etmektedir. Araplar tarafından fethedildikten sonra güney hududu Siser bölgesi dâhil olmak üzere Kızıl-özen (eski Amordos) ve Beşparmak Dağları, kuzey hududu ise Mugan dâhil, Aras Nehri olmuştur; fakat kuzey sınırı bazen Derbend'e uzandığı da görülmektedir. Fakat daha sonra Araplar Azerbaycan ile Ermeniyeye, Şirvan ve Arran'ın idaresini birleştirdikleri zaman bazen buraya genel olarak Ermeniyeye bazen de Azerbaycan adını vermişlerdir.

⁹⁵ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz: A. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", *İA*, c. II, İstanbul 1993, s. 91-118; Z. M. Bunyatov, "Azerbaycan", *DİA*, c. IV, İstanbul 1991, s. 317-322.

⁹⁶ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 9, 169, 420, 565, c. IX, s. 352- 353.

Bu dönemde Azerbaycan güneyde Hemedan muntikasından kuzeyde Derbend'e kadar uzanan büyük bir bölge olarak gösterilmektedir.⁹⁷

Bu tarihi bölge günümüzde; İran Azerbaycan'ı dediğimiz kuzey İran bölgesi, Nahçıvan, Ermenistan'ın kuzey ve kuzey batısını, Gürcistan'ın güney kesimleri ve Türkiye sınırında bulunan Kars'ı içine alan geniş coğrafyaya tekabül etmektedir.

Harita IV. Azarbaycan Bölgesi

Azerbaycan bölgesindeki Kürtlerin siyasi hadiselerine bakacak olursak, İbnü'l-Esir, erken dönem İslam fetihlerini anlatılırken her ne kadar Azerbaycan bölgesinde Kürtlerden bahsetmese de kendisine kaynaklık teşkil ettiğini düşündüğümüz Belâzurî'nin *Fütûhu'l-Büldân* adlı eserinde bu bölgenin fetihlerinde Kürtlerden bahsetmektedir. Belâzurî'nin vermiş olduğu bilgilere göre İslam

⁹⁷ Azerbaycan'ın tarihi sınırları için bkz; A. Zeki Velidi Togan, a.g.m, *İA*, c. II, s. 93-97.

ordularının Huzeyfe b. el-Yeman komutasında Azerbaycan bölgesine girdikleri anlaşılmaktadır. Belâzurî'nin kaydına göre:

“Huzeyfe yola çıktı ve Azerbaycan'ın merkez şehri olan Erdebil'e geldi. Burada şehrin merzubanı oturur ve bölgenin vergileri ona gönderilirdi. Merzuban, Bâcervan, Meymez, en-Nerir, Serat, eş-Şiz, el-Meyanic halkı ve başkalarından müteşekkil savaşçıları ona karşı topladı. Onlar, Müslümanlarla günlerce çok şiddetli bir şekilde savaştılar. Sonunda Merzuban, bütün Azerbaycan halkı adına, sekiz miskal ağırlığında sekiz yüz bin dirhem vergi ödemeleri; onlardan kimsenin öldürülmemesi, esir alınmaması, ateşgede mabetlerinin yıkılmaması, Belâsecan, Sebelan ve Sâtervedân Kürtlerine dokunulmaması, bilhassa eş-Şiz halkının bayramlarında oynamalarına ve ortaya çıkarmakta oldukları şeyleri göstermelerine mani olunmaması şartıyla Huzeyfey ile andlaştı.”⁹⁸

Bu kayıttan da anlaşıldığı kadarıyla Kürtlerin VII. yüzyıldan beri bu bölgede olduğu sonucunu çıkarabiliriz. el-Kamil incelendiğinde İbnü'l-Esir'in Azerbaycan bölgesindeki Kürtlerden X. yüzyılda bahsettiği görülmektedir. Müellifimizin vermiş olduğu bilgilere baktığımızda Kürtlerin X. yüzyılda Azerbaycan'ın tamamında değil daha çok Azerbaycan'ın Tebriz, Errân (Arran), Ani, Meraga, Dovin gibi yerlere yerleşip buralarda siyasi faaliyetlerde buldukları anlaşılmaktadır.⁹⁹

Daha sonra Azerbaycan bölgesinde, içinde çeşitli Kürt hanedanlarının çıkmasına sebep olan Kürt yoğunluğunun, X. yüzyılın başlarından itibaren Musul yöresindeki Kürt aşiretlerinin gerek birbirleri ile gerekse diğer siyasi teşekküllerle giriştikleri mücadelelerde yenilmeleri sonucu daha kuzeye Azerbaycan'a göç etmeleriyle oluştuğu anlaşılmaktadır. Zira İbnü'l-Esir'in 906 yılında verdiği kayıttan Musul ve çevresindeki Hezbaniyye Kürt aşiretinin Hamdanilerle giriştikleri mücadelede yenilmeleriyle aşiretin yarısının Azerbaycan'a göç edip kurtuldukları görülmektedir.¹⁰⁰ Verilen bilgilerde bu tarihten sonra Kürtlerin Azerbaycan

⁹⁸ El-Belâzurî, s. 467-468.

⁹⁹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 9, 169, 420, 565, c. IX, s. 352- 353.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esir, c. VI, s. 367-368.

bölgesinde yoğunlaştığına dair işaretler bulunmaktadır. Nitekim bu bölgeye gelen Kürtlerin zamanla bazı siyasi teşekküller içerisinde önemli görevlerde yer almışlardır. Müellifimizin 937-938 yılındaki kaydında Azerbaycan valisi İbn Ebî's-Sâc'ın ordu komutanının Deysen b. İbrahim el Kürdî olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰¹ Bunun dışındaki kayıtlar Kürtlerin yörede güçlendiklerine işaret etmektedir. 960-961 yılında Azerbaycan'ın hâkimi Cestân b. Merzubân ile kardeşi İbrahim b. Merzubân arasında iktidar mücadelesi yaşanmıştır. Bu iktidar mücadelesinde 965-966 yılında İbrahim b. Merzubân'a bazı Kürt aşiretleri bağlanınca onun buradaki hâkimiyeti güçlenmiştir.¹⁰² Azerbaycan bölgesindeki X. yüzyıl siyasi hadiselerinde Kürtlerin varlığını müellifimizin kayıtlarında görebilmekle birlikte ancak bu varlığın boyutları konusunda yeterince bilgi bulunmadığıdır. Bununla birlikte bu varlığın daha sonraki kayıtlarda özellikle XI. yüzyıldan itibaren arttığını göreceğiz.

Hezbaniyye Kürt aşiretinin X. yüzyılın başında Hamdanilerle giriştiği mücadelede yenilerek bulunduğu bölgeden daha kuzeye Azerbaycan bölgesine göç etmiştir. Bu aşiret nüfus olarak büyük Kürt aşiretlerinden biri olduğu için bölgede mühim bir etkiye sebep olmuş hatta daha önceleri buraya yerleştirilen Arap aşiretlerinin de bir süre sonra Kürtleşmesi sonucunu doğurmuştur. Kürtleşen bu aşiretlerden biri de daha sonra içinde büyük İslam komutanlarından olan Selahaddin Eyyubi'nin de çıkacağı Ravvadi aşiretidir. X. yüzyılın başları ile XI. yüzyılın sonlarına kadar Azerbaycan'ın Tebriz, Errân (Arran), Meraga, Dovin gibi şehirlerinde bir güç haline gelen Ravvâdi aşireti ve bu aşiretin emirlerinin çeşitli yıllarda buralarda siyasi faaliyetlerde bulduklarına dair el-Kâmil'de kayıtlar bulunmaktadır.¹⁰³ Bu aşiretle ilgili detaylı bilgileri ileride aşiretler bölümünde vereceğiz.

el-Kâmil'de X. yüzyıla ilişkin kayıtlar bunlardan ibarettir. XI. yüzyıla gelindiğinde Azerbaycan bölgesinde Kürtlerle ilgili bilgilerin arttığı görülmektedir. Burda da göçebe Oğuz boylarının bu artışta etkili olduğu anlaşılmaktadır. Zira 1029 yılında Maveraünnehir ve Horasan bölgesinde Karahanlı ve Gazneli devletlerinin göçebe Oğuz boylarını sıkıştırması sonucu batıya doğru hareket eden Oğuzların

¹⁰¹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 20.

¹⁰² İbnü'l-Esir, c. VII, s. 183, 184, 185, 219.

¹⁰³ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 169, 420, 565, c. IX, s. 352- 353.

öncelikle istila ettiği alanlardan birinin de güney Azerbaycan olduğu müellifimizin kayıtlarında geçmektedir.¹⁰⁴ Buraya gelen Oğuzların çevreye zararlarını engellemek için Azerbaycan hâkimi Ravvâdi emiri Vehsûzân öncelikle bir çatışma ortamının oluşmaması için onları iyi karşılamıştır. Ancak daha sonraki dönemlerde Oğuzların çevrede yağma ve talan hareketlerinde bulunmaları ayrıca Kürtlere zarar veren bir pozisyona girmeleri ve Kürtlerle aralarında otlak ve yer bulma sorunu nedeniyle çatışmalar çıkmıştır. Mesela Oğuzlar 1037-1038 yılında Merâga yöresi Kürt aşiretlerinden Hezbâniyye aşireti üzerine yürüyerek onları yenilgiye uğrattıkları gibi şehre girip şehri yağmalamışlardır.¹⁰⁵ Oğuzların bu tür saldırılarına karşı bölge halkının tamamı Oğuzları durdurmak için birleşmişlerdir. Bunun üzerine Oğuzlar oradan ayrılıp iki kola ayrılmışlardır. Bir kol Rey'e diğer bir kol da Hemedân'a gitmiştir. Oradan da Kürtlerin yaşadığı farklı bölgelere giderek yağma faaliyetlerinde bulunmuşlardır.¹⁰⁶ İbnü'l Esir'in vermiş olduğu kayıta Kürtler ve Arapların bağlı bulunduğu Abbasi yönetiminin Oğuzların bu yağma ve talan harekâtına karşı koyamamasından dolayı 1054 yılında Abbasi saltanatına karşı isyan ettikleri yönündedir.¹⁰⁷ Fakat müellifimiz bu isyanın nasıl sonuçlandığı ile ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir.

Müellifimizin yaşadığı dönemde Azerbaycan bölgesinde Kürtlerin bulunduğuna ilişkin her hangi bir kayda rastlamıyoruz. Ancak X. yüzyıla ait bazı kayıtlarda özellikle Tebriz, Arran, Meraga, Dovin, Ani gibi bölgelerde güneyden el-Cibâl bölgesinden göç eden belli Kürt aşiretlerine dair kayıtlar bulunmaktadır. Kürt aşiretlerinin bu bölgedeki yoğunlaşması X. ve XI. yüzyıl kayıtlarında net bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu yörelerde varlığına rastlanan aşiretler içerisinde en meşhuru Eyyubi hanedanlığının içinden çıktığı Hezbaniler'in bir kolu olan Ravvâdi aşiretidir. Yine bu bölgede Kürt kökenli bir başka hanedan olan Şeddadilerinde olduğuna dair diğer kaynaklar bilgi vermesine rağmen müellifimiz bu aşiretle ilgili bir iki kayıt dışında bilgi vermediği için ona burada çok fazla değinmiyoruz. Dolayısıyla Hezbani ve Hezbanilerin çeşitli kollarının bilhassa güney Azerbaycan'da X. ve XI. yüzyılda bulduklarına dair kayıtlar mevcut ise de bu aşiretleri XII. ve

¹⁰⁴ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 6.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 9.

¹⁰⁶ Bu göçlerle ilgili bkz. İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 9-15.

¹⁰⁷ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 166.

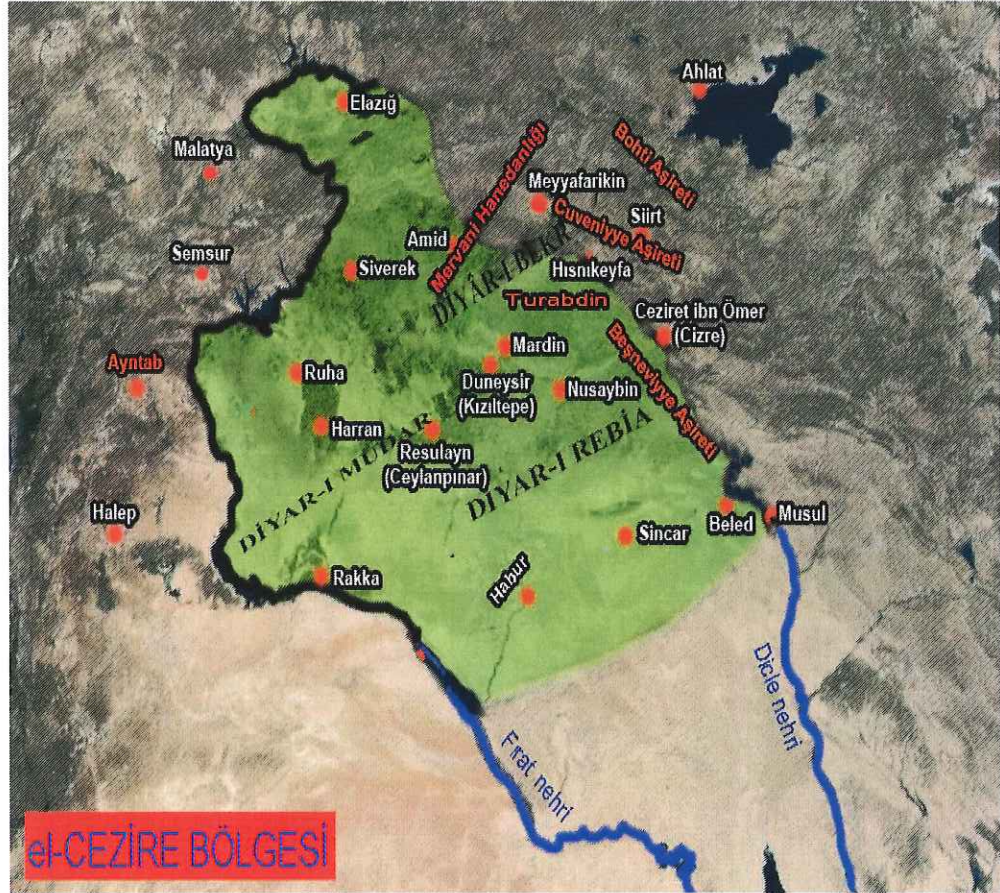
XIII. yüzyıl kayıtlarında o yörede görememekteyiz. Dolayısıyla Azerbaycan bölgesi Kürtler için öncelikli bölge değilse de zaman zaman güneyden kuzeye doğru Azerbaycan'ın çeşitli yörelerinde Kürt yoğunlaşmasına rastlamaktayız. Ama bu yoğunlaşmanın niteliği ve tarihsel süreç içerisindeki devamlılığını takip etmekte de zorlanmaktayız. Muhtemelen bu aşiretler tekrar güneye inmiş olmalı ya da Oğuz göçerlerinin yoğunluğu içerisinde tarihi hadiselerde eskisi gibi etkin rol oynayamamış olmalıdırlar.

1. 5. el-Cezire Bölgesi

Müellifimizin yaşadığı çağ ve kendi dönemine şahitlik ettiği hadiseler dikkate alındığında, Kürtlerden bahsedilen bölgeler arasında en dikkat çekenlerin başından el-Cezire bölgesi gelmektedir. Arapçada "Cezire" ada anlamına gelmektedir. Grekler Fırat ve Dicle arasındaki bölgeye iki nehir arası anlamına gelen Mezopotomya olarak isimlendirmişlerdir. Araplar ise İslam fetihlerinden sonra bölgeyi iki kısma ayırarak aşağı Mezopotamya'ya Sevad veya Irak, Kuzeyine yani Yukarı Mezopotamya'ya da el-Cezire الجزيرة demişlerdir. Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan toprakların kuzeyini ifade eden el-Cezire, erken İslam fetihlerinden başlayarak güneydeki Arap kabilelerinin buraya yerleştirilmesiyle bu bölge idari bir hüviyet kazanmıştır. Buraya yerleştirilen Arap aşiretlerinin ismini taşıyan amilliklere bölünmüştür. Bu bölgeler; Rebîa aşiretinin bölgesi olarak *Diyâr-ı Rebîa*; el-Cezire'in en büyük ve en verimli kesimini oluşturmaktadır. Dicle boyunca Cezire İbn Ömer'in yukarısındaki bölgeden başlayıp Tektit'e kadar uzanır ve nehrin sağ sahilinde Habur-Hirmas- Sarsar arazisi ve sol sahilinde Küçük Habur'un aşağı mecrası ile Zap'ın aşağı ve yukarı mecrasına ihtiva etmektedir. Bekr b. Va'il'in bölgesi olarak *Diyâr-ı Bekr*, Güneydoğu Anadolu'nun doğu kesiminde yer alan bu bölge, Basra Körfezi'nden başlayıp Toros eteklerine kadar uzanan ve Toroslar yayını çizerek Amanos Dağları ve Lübnan yolu ile Filistin'e ulaşan Bereketli Hilal'in kuzeye doğru en çok sokulduğu ve büyük genişliğe eriştiği orta kesimi oluşturmaktadır. Mudar aşiretinin bölgesi olarak *Diyâr-ı Mudar*, el-Cezire'nin batı ve kuzey batısında

Fırat'tan Belih'e kadar uzanan toprakları ile kuzeyde Sümeysat'tan güneyde Âne'ye kadar uzanan bölgeyi içine almaktadır.¹⁰⁸

Fırat ve Dicle nehirlerini yukarı havzalarını içine alan el-Cezire günümüzde büyük oranda Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu bölgesi ile Suriye ve Irak'ın kuzeyini ihtiva etmektedir.

Harita V. el- Cezire Bölgesi

Hız. Ömer döneminde İyaz b. Ganem komutasındaki İslam orduları fetihleriyle 641 yılından itibaren İslam topraklarına dâhil edilen el-Cezire, Raşit Halifeler ardından Emevi ve erken Abbasi dönemlerinde yoğun olarak Arap aşiretleri tarafından iskân edilmiştir. Bu dönemlerde bölgenin merkezi olarak Nusaybin dikkat

¹⁰⁸ Daha geniş bilgi için bkz: Adnan Çevik, "Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları*, S. XXXIII, İstanbul 2009, s. 35-64.

çekmekte olup, bölgenin diğer önemli şehirleri Amid, Ruha, Meyyafarikin, Ceziret İbn Ömer, Sincar, Rakka, Harran vb. yerlerdir¹⁰⁹

X. yüzyıla gelindiğinde ise Abbasi merkezi otoritesinin çözümlenmesine paralel olarak bölgede yerel Arap hanedanlarının çıktığı görülür. Bunlardan ilki Yukarı Dicle yani Diyar-ı Bekr bölgesinde kısa süreli egemenlik süren Bekr b. Vail aşiretine bağlı Şeybaniler iken hemen ardından Talib aşiretine mensup Hamdanilerin neredeyse el-Cezire'nin tamamında yaklaşık bir asra yakın hüküm sürdüğü görülür. X. yüzyılın sonlarına doğru ise bölgenin siyasi görünümü yeniden değişime uğramıştır. Bu siyasi değişim sonunda Hamdanilerden boşalan alanın Kürt Mervaniler, Arap/Şii Mirdasiler ve yine Arap/Şii Ukayliler tarafından doldurulduğu anlaşılmaktadır.

Bu değişimde konumuz açısından en dikkat çekiçi olan ise 983-984 yılında Erciş'i merkez edinerek Diyar-ı Bekr'e doğru yayılan Bad b. Dostuk'un siyasi alt yapısını oluşturduğu Kürt Mervani beyliğidir.

el-Cezire'deki Kürt varlığı X. yüzyılın sonunda bölgede oluşan Kürt siyasi teşekkülü olan Mervanoğullarıyla başlar. Mervanilerle birlikte bölgede yeni bir unsur olacak Kürt aşiretlerinin de girişi sağlanmıştır. Özellikle Humeydiyye, Beşneviyye, Hakkariyye aşiretlerinin çeşitli kollarının Diyar-ı Bekr bölgesine gelerek bölgede mühim etnik değişime neden oldukları modern araştırmacılar tarafından belirtilmektedir.¹¹⁰ İbnü'l-Esir Diyar-ı Bekr bölgesine yakın Dicle'nin doğusunda uzun yıllar boyunca Kürtlerin elinde olan kalelerden bahsetmektedir. Bunlardan Beşneviyye Kürtlerine ait Ceziret İbn Ömer yakınlarında Fenek Kalesi¹¹¹ Hısn-ı Keyfa yakınlarında el-Cüveniyye Kürtlerine ait Şâtân Kalesi'dir.¹¹²

¹⁰⁹ El-Cezire'nin fetihi konusunda daha fazla bilgi için bkz; Belâzuri, 246-260.

¹¹⁰Bu konuyla ilgili daha fazla bilgi için Bkz: Mükrimin H. Yımaç, a.g.m, s. 611; ayrıca Ramazan Şeşen, bu aşiretlerin 978 yılı civarlarından yani Mervanilerden önce Kuzey Irak, Hakkâri bölgelerinden gelerek Ahlât'tan Urfa'ya kadarki sahaya yıldıklarını ve buraların Kürtleşmesine neden olduklarını belirtir. Ramazan Şeşen, "Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Siyasi ve Sosyal Durumu, Haçlılarla yapılan Mücadeleye katkısı", *Uluslar arası Haçlı Seferleri Sempozyumu*, Ankara 1999, s. 39.

¹¹¹ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 427.

¹¹² İbnü'l-Esir, c. IX, s. 306.

XI. yüzyıla kadar müellifimizin kayıtlarında el-Cezire'de etkin bir Kürt varlığından söz edilmemiştir. Ancak özellikle yukarda da belirttiğimiz gibi X. yüzyılın sonlarında Erciş'i ele geçirerek bölge siyasetinde etkin bir figür olarak ortaya çıkan Humeydiyye aşiretine mensup Baz el-Kürdi lakaplı, Baz b. Dostuk'un faaliyetleri ve ardından kız kardeşinin çocukları tarafından kurulacak ve el-Cezire'nin kuzeyinde yani Diyâr-ı Bekr bölgesinde bir asıra yakın hüküm sürecek olan Mervani hanedanı bu durumu değiştirmiştir.

Baz'ın 893 yılından başlayıp 990 yılına kadar bu kısa süre içerisinde Erciş'ten başlayıp güneye inerek Diyar-ı Bekr bölgesine ait pek çok yeri aldıktan sonra Meyyâfârikîn, Nusaybin, Ceziret İbn Ömer, Tûr Abdîn, Musul gibi el-Cezire'nin önemli yerlerini ele geçirdiği görülmektedir. Bunlar arasında Musul'a kısa süre hâkim olabilmiş ise de diğer bölgelerle uğraştığı için Musul'da güçlü bir siyasi yapı oluşturamamış ve Musul tekrar Büveyhiler'in eline geçmiştir.¹¹³ Baz'ın buraları kısa sürede ele geçirmesinde bu dönemde Hamdaniler ile Büveyhiler arasında devam eden siyasi çekişmeyi kendi lehinde kullanabilmesidir. Bu bölge Büveyhiler, Hamdaniler, Ukayliler ve Baz arasında zaman zaman büyük bir mücadele alanına dönüşmüştür. Zaman zaman da bunlar Baz'a karşı kendi aralarında işbirliği yapmışlardır. Nitekim müellifimizin 990-991 yılındaki kaydından Musul'u Hamdanilerden almak için Baz'ın girişimlerine karşı, Hamdaniler ile Ukaylilerin işbirliğine vardıkları net bir şekilde anlaşılmaktadır.¹¹⁴ 990-991 yılında Baz'ın Hamdaniler ile giriştiği mücadele sonucu öldürülmesi üzerine kız kardeşinin oğlu Ebû Ali b. Mervân, Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf)'ya gelip dayısının karısı ile evlenip Mervânilerin tarih sahnesine çıkmasını sağlamıştır.¹¹⁵

Baz'ın ölümünün ardından, onun ele geçirmiş olduğu yerlerin hemen hemen hepsi elden çıkmıştır. Hısn-ı Keyfa'ya hâkim olan Ebû Ali b. Mervân elden çıkmış kaleler üzerine yürüyerek bütün kaleleri ele geçirmişti. Baz'ın ölümünü fırsata çevirmek isteyen Hamdaniler Baz'ın yeğeni Ebû Ali b. Mervân'ın elinde kalan yerleri de almak için harekete geçmişlerdi. İbnü'l-Esir'in vermiş olduğu kayıтта 990-991 yılında yapılan savaşta Hamdaniler yenilmiş ve bu yenilgiden sonra Ebû Ali'nin

¹¹³ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 366-369, 381.

¹¹⁴ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 394.

¹¹⁵ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 394-395.

durumu daha da güçlenmişti.¹¹⁶ Ebû Ali'den sonra kardeşi Ebû Mansûr b. Mervân (Mühemmidüddeve)'ın 1011-1012 yılına kadar ve ondan sonra da 1011-1012 yılından 1061 yılına kadar Mervânilerin başına Ebû Nasr b. Mervân (Nasruddevle) geçmiştir.¹¹⁷

İbnü'l-Esir, Mervânî hükümdarı Nasruddevle'nin 1025-1026 yılında Urfa şehrini Arap asıllı Benû Numeyr kabilesine mensup Utayr'dan aldığını ve 1027 yılında tekrar teslim ettiğini kaydeder.¹¹⁸ Fakat 1030-1031 yılında Urfa'nın Rumların (Bizanslılar) eline geçmesi üzerine Nasruddevle burayı almak için mücadele verdi.¹¹⁹ Müellifimiz, Nasruddevle'nin elinde bulunan Nusaybin'e, Musul Emiri Bedrân b. el-Mukallid el-Ukaylî'nin 1028 yılında saldırması üzerine aralarında bir seri çatışmaların yaşandığını belirtir.¹²⁰ Bu olaydan iki yıl sonra Bedrân ve kardeşi Karvâş'ın birleşerek Nasruddevle'nin elinde bulunan Ceziret ibn Ömer ve Nusaybin'i 1030 yılında muhasara altına almışlardır.¹²¹

Daha önceki bölümlerde göçebe Oğuz boylarının Horasan ve Rey bölgelerine geldiğini ve XI. yüzyılın birinci yarısında Gaznelilerin onları sıkıştırması sonucu bu göçebe Oğuz boylarının batıya doğru hareket ettiklerini belirtmiştik. Batıya doğru hareket eden Oğuzların; el-Cibâl, ez-Zevzan, Azerbaycan, Musul, Hakkâri gibi Kürt bölgelerinde, Kürtlere zarar veren bir pozisyona girmeleri, Kürtlerle Oğuzlar arasında çatışmaları kaçınılmaz hale getirmiştir.¹²² Bu bölgelerde her ne kadar zaman zaman Araplar ve Kürtler işbirliği yapıp Oğuz boylarını durdurmaya çalıştılsa da Oğuzların batıya göçünü engelleyememişlerdir. Sonunda Oğuzlar, Mervani Kürtlerin egemenliğindeki el-Cezire'nin yukarı Dicle havzasında yer alan Diyar-ı Bekr bölgesine 1041-1042 yılında ulaşmışlardır.¹²³ Bu tarihten sonra bu bölge Mervânilerle Oğuzlar arasında büyük bir mücadele alanına dönüşecek sürecin de başlangıcını teşkil etmiştir. Oğuzlar, Diyar-ı Bekr bölgesine girip Karada (Cizre), Bâzebdâ (İdil), el-Haseniye ve Habur'u yağmaladıklarına dair el-Kâmil'de bilgiler

¹¹⁶ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 395.

¹¹⁷ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 396-397.

¹¹⁸ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 602-603.

¹¹⁹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 32-33.

¹²⁰ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 617.

¹²¹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 20.

¹²² İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 9-14.

¹²³ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 12-13.

bulunmaktadır.¹²⁴ Bunun üzerine Mervani hükümdarı Nasruddevle'nin oğlu Süleyman, Oğuzların el-Cezire'deki yağma ve talan hareketlerini durdurmak için bir hileyle Oğuzların reislerinden Mansur'u yakalatmıştır. Ancak bu durum Oğuzları durdurmadığı gibi Mansur'un serbest bırakılmasına rağmen Nusaybin, Sincar ve Habur'u yağmalayıp tahrip etmişlerdir.¹²⁵ Oğuzlar uzun süre Mervanilerin hüküm sürdüğü el-Cezire'nin Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Mudar sınır bölgelerinde kalıp çevreye zarar vermelerinden dolayı Mervani hükümdarı Nasruddevle onların bu hareketlerini Tuğrul Bey'e bir mektupla şikâyette bulunmuştur. Tuğrul Bey mektuba cevaben rahatlatıcı bir açıklamada bulunsa da Mervânilerin 1049-1050 yılında Tuğrul Bey'in şahsında Selçuklu tabiiyetine girmesiyle neticelenen bu Oğuz akınları, daha sonraki süreçlerde bölgenin tamamının Selçuklu topraklarına dâhil edilmesi süreci izlemiştir.¹²⁶ Stratejik bir öneme sahip olan bölge Sultan Melikşah'ın 1083 yılında görevlendirdiği Fahruddevle b. Cüheyr komutasındaki Selçuklu ordusu, yürütülen geniş çaplı bir askeri harekâtla 1085 yılında Mervânilerin hâkimiyetinde bulunan Diyar-ı Bekr bölgesinin tamamını ele geçirmek suretiyle bölgedeki Mervânoğulları hâkimiyetine son vermiştir.¹²⁷

Mervâniler dönemi özellikle Yukarı Dicle havzasındaki hâkimiyetleri süresince bölgenin refah ve kalkınmasında ciddi katkı da bulunmuşlardır. Mervâni Emiri Ebû Nasr b. Mervân (Nasruddevle Ebû Ahmed b. Mervân 1011-1012/1061) başta olmak üzere diğer Mervâni emirlerinin yaptıkları imar faaliyetleri, yürüttükleri ekonomi politikaları ve bu vesileyle gösterdikleri siyasi irade bağlamında Diyar-ı Bekr bölgesi kısa süre içinde çok büyük bir gelişme göstermiştir. Böylece bölge refaha ulaşmış bolluk ve bereket artmıştır. Nitekim İbnü'l-Esir özellikle Nasruddevle dönemi ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır. "Nasruddevle zamanında fiyatların çok ucuzladığını, halkın servet sahibi olduğunu ve devrinde hiç kimsenin onun kadar refah içinde yaşamadığını" belirtir. Bu dönemde bölge kültür ve sanat merkezi haline gelmiştir. Birçok ilim ve sanat erbabı şair, âlim ve zahit bölgeye gelip faaliyetlerde

¹²⁴ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 12; bkz: Abdurrahim Tufantoz, a.g.m, s. 155; Salim Cöhce, a.g.m, s. 130.

¹²⁵ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 12-13; Salim Cöhce, a.g.m, s. 130-131; A. Tufantoz, a.g.m, s. 155-156

¹²⁶ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 15, 138; A. Çevik, a.g.m, s. 139,

¹²⁷ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 306-317; A. Çevik, a.g.m, s. 139; S. Cöhce, a.g.m, s. 135.

bulunmuştur.¹²⁸ Daha önce bölge Harici fırkasına mensupken daha sonraki dönemlerde Hanbelî, Mâlikî, Hanefî, Şafî mezheplerin âlimlerinin buraya gelip faaliyetlerde bulunması sonucu Hariciliğin etkisi kırılmıştır.¹²⁹ Bu dönemde Şafî mezhebinin bölgeye yayılması hızlanmıştır. Nasruddevle döneminde Şafî mezhebinin âlimlerinden olan Ebû Abdullah el- Kâzerûnî Diyar-ı Bekr bölgesine gelerek bu mezhebin yayılmasını sağlamıştır.¹³⁰

Selçuklular 1085 yılında Mervânoğulları hanedanına son verdikten sonra Diyar-ı Bekr bölgesi başta olmak üzere Anadolu'nun hemen hemen hepsi Selçuklu ve onun ardılları olan Türkmen beyliklerinin eline geçti. Selçuklular ve Türkmen beylikleri, el-Cezire bölgesinin tamamını uzun yıllar elinde tuttular. Bölgedeki Kürt Mervânoğulları egemenliğinden sonra uzun yıllar sürecek bölgenin tamamında irili ufaklı Türkmen beylikleri ortaya çıkmıştı. Bu beylikler Selçuklu Devleti'nin vârisi olarak Selçukluların siyaset anlayışını sürdürmüştür. Zengiler, Sökmenler ve Artuklular Kürtlerin etkin olarak yaşadığı bölgelerde siyasi hâkimiyetlerini kurmuşlardı. Zengiler, el-Cezire'nin Musul kentinde kurulmuş olup hâkimiyet alanlarını el-Cezire'nin diğer bölgelerine doğru genişletmek için bu bölgede fetih hareketinde bulunmuşlardır.¹³¹ Ama bu Türkmen beyliklerinin ortaya çıkması bölgedeki Kürt aşiretlerinin önemini yitirdiği anlamına gelmemektedir. İbnü'l-Esir'in kayıtlarında Artuklular döneminde Mardin çevresinde Kürt varlığına dair kayıtlar bulunmaktadır.¹³² Yine müellifimizin vermiş olduğu bilgilerde Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Temürtaş'ın Diyar-ı Bekr yöresinde Mervanoğulları ahfadının son hükümdarı olan birisinden el-Hattâh kalesinin alındığı hakkında da bilgiler vermektedir.¹³³ Daha sonra Selâhaddin Eyyubî, el-Cezire'nin avantajlarından

¹²⁸ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 397; Mervâniler döneminde Diyar-ı Bekr bölgesine gelen Nâsır-ı Husrev, Ahlat, Erzen, Meyyâfârikîn, Amid'e uğrar, burada bu şehirlerin muhteşemliğinden, camilerinden, kervansaraylarından, hamamlarından, çarşılarından, surlarından detaylı bir şekilde bahseder. Ayrıca camilerde hutbenin Nasruddevle adına okunduğunu ve Nasruddevle'nin Meyyâfârikîn yakınlarında Nasriyye adında bir şehir yaptırdığını belirtir. Bkz. Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, Çev: (Abdülvehhab Tarzî), İstanbul 1994, s. 10-14.

¹²⁹ Mükrimin Halil Yınanç, "Diyarbakir" İA, c. III, s. 611; N. Göyünç, a.g.m, s. 465; K. V. Zettersteen, a.g.m, s. 781.

¹³⁰ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 397, c. VIII, s. 219.

¹³¹ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 153, 166, 169, 170.

¹³² İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 497.

¹³³ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 142.

yararlanmak için 1182-1183 yılında başlayarak çeşitli yıllar içerisinde Nusaybin, Urfa, Harran, Rakka, Habur, Karkîsiya, Makisîn, Araban, Sincar, Amid, Sümeysat ve Meyyâfârikîn'i almıştır.¹³⁴ Selâhaddin'in buraları alması Kürtlüğü ile ilgili olmayıp tamamiyle siyasi çıkarları doğrultusunda idi. Zaten bu yerler kısa süre sonra yine Türkmen beyliklerin eline geçmiştir. Selâhaddin'in ölümünden sonra egemenliği altındaki yerler oğulları ve kardeşleri arasında paylaştırıldı. Bundan sonra yukarıda saydığımız bazı yerler ve bunların dışında Seruç, Ra'sul Ayn Selâhaddin'in ardıllarının eline geçtiyse de burada tam anlamıyla hâkimiyet sağlayamamışlardır.¹³⁵ 1220 yılına kadar bu yerler bölgede denetim sağlayan Türkmen beylikleriyle Selâhaddin'in ardılları arasında sürekli el değişmişti.

Bölgenin bu yoğun siyasi değişimine ve bölgenin Türk beyliklerinin kontrolüne geçmesi zaman zaman Azerbaycan ve el-Cibâl bölgesinde gördüğümüz Kürt ve Türk çatışmalarının burada da devam etmiştir. Nitekim daha önceki bölümlerde de temas ettiğimiz 1185 yılında Zozan'da başlayıp bütün bir el-Cezire'ye hatta Süryani Mihael'i dikkate alırsak Çukurova'ya kadar yayılan Kürt ve Türkmenler arasında 10 yıla yakın sürecek çatışmalar devam etmiştir. Bu da bize bölgede yeni bir göçer unsur olan Türkmenlerle bölgede etkin olmaya başladığını düşündüğümüz Kürt aşiretleri arasındaki bir rekabeti açığa çıkardığını göstermektedir. Bu rekabetin önemli merkezlerinden birinin de el-Cezire olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁶

1220 yılında İslam diyarına giren Moğollar, Horasan, Rey, Hemedan, el-Cibâl, Irak-ı Acem, Azerbaycan, Arran ve el-Cezire bölgelerine girip buraları tamamen tahrip edip yağmalamışlardır.¹³⁷ Moğolların önünden kaçıp Diyar-ı Bekr bölgesine kadar gelen Celâleddîn Hârezmşâh onların takibinden kurtulamamıştır. Celâleddîn, Diyar-ı Bekr dışında konakladığı bir sırada Moğolların baskısına uğrayarak yenilmiştir. Onun askerleri de çevredeki şehirlere Âmid, Nusaybin, Musul, Sincar, Erbil vb yerlere dağılarak buralarda yağma ve talana giriştikleri için başta bölge hükümdarları olmak üzere bölge halkı, Kürtler ve Araplar intikam almak için

¹³⁴ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 459, 460, 463, 467, 468, 483, 484, 564, 579.

¹³⁵ İbnü'l-Esir, c. X, s. 44, 54, 137, 138.

¹³⁶ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 485-486.

¹³⁷ İbnü'l-Esir, c. X, s. 211, 351, 352.

onlara saldırmışlardır.¹³⁸ Bu olaydan sonra Moğollar Âmid, Erzen, Meyyâfârikîn, Siirt, Mardin, Nusaybin, Sincar, Habur, Bitlis vb yerlere girerek yağmalamayıp, insanları katledip geri dönmüşlerdi.¹³⁹

Görüldüğü gibi el-Cezire'deki Kürt varlığı daha çok XI. yüzyılın sonlarından itibaren özellikle de bölgenin kuzey ve doğu komşusu durumundaki Ermeniye ve Zozan'daki Kürt aşiretlerinin Baz b. Dostuk'un faaliyetleriyle ilişkilidir. Nitekim Baz'ın yiğenleri tarafından kurulan ve Yukarı Dicle havzasında yaklaşık bir asır hüküm süren Mervani Kürt Beyliği bu etkiyi daha da artırmıştır. Başka bir değişle müellifin kayıtlarında çıkan sonuç bu dönemde el-Cezire siyasetinde etkili üyelerden birinin de Kürtler olduğu gerçeğidir. XI. yüzyılın sonlarından itibaren ise Selçuklu önderliğinde bölgeye yeni bir etnik unsur olan Türkmenler yoğun bir şekilde girmeye başlamıştır. Hemen akabinde de özellikle Yukarı Dicle havzasında ve buraya yakın bölgelerde irili ufaklı pek çok Türkmen beyliği ortaya çıkmıştır. Ancak yine müellifimizin çeşitli kayıtlarında anladığımız kadarıyla bu durum zaman zaman iki göçer unsurun çatışmaya varan rekabeti sonucunda bölgedeki Kürt varlığının siyaseten etkinliğini kaybederse Türkmen beyliklerinin tebası ya da maiyeti olarak XIII. yüzyılda da varlıklarını devam ettirdiklerini görmekteyiz.¹⁴⁰

el-Kamil'in bütün ciltleri incelendiğinde Kürtlerin yayıldıkları bölgeler içerisinde Kürtlerin faaliyetleri hakkında kayıtların en çok verildiği bölge, el-Cezire bölgesi olduğu görülmektedir. Bunda da müellifimizin bu bölgeden olması hasabiyle eserine de merkez olarak el-Cezire'yi almış olmasından kaynaklanmıştır. Bu nedenle el-Cezire ile ilgili başka kaynaklarda Kürtler açısından görmediğimiz yoğunlukta bilgiler edinmemizi sağlamaktadır.

1.6. Kürtlerin Yaşadığı Coğrafyalara İlişkin Diğer Kayıtlar

Burada başlıklar şeklinde ele aldığımız Kürt coğrafyaları İbnü'l-Esir'in sıklıkla atıflar yaptığı ve sınırlarını o atıflardan çizebildiğimiz coğrafyalardır. Ancak

¹³⁸ İbnü'l-Esir, c. X, s. 351.

¹³⁹ İbnü'l-Esir, c. X, s. 352-353.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 366-369, 381, 394-397, 602-603, 617; c. VIII, s. 9-15, 20, 32-33, 138, 306, 317; c. VIII, s. 484, 497; c. IX, 22, 427, 485, 486.

bu bölümde ele alacağımız kısım ise dolaylı atıflarla Kürtlerle ilişkilendirilen Fars ve Ermeniye (Armenia) bölgeleridir.

el-Kamil'de Kürt yoğunluklu olarak belirtilen coğrafyaları ele aldık. Ancak İbnü'l-Esir'in çağdaşı ya da ondan önceki ve sonraki İslam müelliflerine baktığımızda Kürtlerin yaşadıkları bölgelerin bu bölgelerle sınırlı olmadığı da görülmektedir. Mesela onlar içerisindeki Fars bölgesine ilişkin X. ve XI. yüzyıl kaynaklarında çokça atıf bulunmaktadır. Ama müellifimizin eserinde bu bölgeye ait yeterince bilgi yoktur. İbnü'l-Esir, Fars bölgesindeki Kürtlerden bahsetmesine rağmen, onların yaşadıkları bu bölgeye özel bir isimlendirmede bulunmaz. Fakat birçok İslam tarih ve coğrafya eseri Kürtlerin Fars bölgesindeki yerleri için el-Remûm - الروم ve Zemmûm, Zümûm - زموم veya Bilâdu'l-Kûrd “بلاد الكورد” diye isimlendirmede bulunurlar.¹⁴¹ Belirtilen bu yerler ise Şiraz, Kirman, Erdeşir, Huzistan ve İsfahan arasında kalan bölgelerdir.¹⁴² Bunun yanı sıra buradaki Kürt aşiretleri ve hatta onların nüfusları hakkında da çokça bilgi vermektedirler.¹⁴³

İbnü'l-Esir, İslam fetihleri dışında Kürtlerin Fars bölgesindeki faaliyetlerine çok az değinmektedir. Bu bölge ile ilgili vermiş olduğu kayıttan anlaşıldığı kadarıyla IX. yüzyılda önemli bir Kürt aşiret reisi olduğunu tahmin ettiğimiz Ahmed b. el-Leys'in Fars bölgesindeki bir isyana destek vermesiyle ilgilidir.¹⁴⁴ Bu bilgilere ek olarak Fars bölgesindeki Şebânkare Kürt aşiretinin faaliyetleri hakkında da bilgiler vermektedir.¹⁴⁵

Öte yandan Fars bölgesi dışında Kürtlerin yaşadığı bölgelerden biri de Ermeniye bölgesidir. İslam müelliflerinin IV. Ermeniye¹⁴⁶ olarak tanımladığı

¹⁴¹ Bunun konuda geniş bilgi için bkz. Mesudî, *Kitabü'l-Tenbih ve'l-Eşraf*, (Neşr. M. j. De Goeje), Leyden 1894, s. 88-91; İbn Hurdazbih, *a.g.e*, Çev: (M. Ağarı), s. 49; Yakut el-Hamavi, *a.g.e*, c. III, s. 71; Ebubekir Zâhirî, *Kitab-ı Coğrafya*, (Tah. Muhammed Hac Sadık), Port Said tz, s.65.

¹⁴² Mesudî, *Kitabü'l-Tenbih ve'l-Eşraf*, (Neşr. M.J. de Goeje), Leyden 1894, s. 88-91; İbn Hurdazbih, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Neşr. M.J. de Goeje), Leyden 1890, s.47; İbn Havkal, s. 185-187; İstahrî, s.145; Makdisî, s.447; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, (Neşr. G. Le Streng-R. A. Nicholson), London 1921, s.168; Yakut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1977, III, s.71.

¹⁴³ İbn Hurdazbih, *a.g.e*, Çev: (M. Ağarı), s. 49-50; İbn Havkal, s. 185-187; Makdisî, s. 446-447; İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâk fi İhtirâku'l-Âfâk*, I, Kahire tz., s.418-419.

¹⁴⁴ İbnü'l-Esir, c. VI, s. 118.

¹⁴⁵ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 417, 588-591.

¹⁴⁶ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz: el-Belâzurî, s. 278; Streck, (tahdîl eden Mükrümin Halil Yımanç), a.g.m, s. 322.

özellikle Van gölünün kuzeyi ve kuzeydoğusunda bulunan Ahlat, Malazgirt, Erciş ve Azerbaycan'a doğru olan bölgede de Kürtlerin yaşadığı, verilen bilgilerden anlaşılmaktadır. İbnü'l-Esir, X. yüzyılda verdiği kayıta Ermeniye bölgesi hükümdarlarının Kürtler ve Ermenilerden oluştuğunu belirtmektedir.¹⁴⁷ Verilen bu kayıta zaman zaman bölge hâkimlerinin Kürtlerden oluştuğu bilgisinden hareketle burada Kürtlerinde yaşadığı sonucunu çıkarabiliriz. Öte yandan önemli Kürt hanedanlarından birini kuracak olan Mervanilerin atası olan Bâz'ın, ilk ele geçirdiği yerin Ermeniye bölgesinde yer alan Erciş olduğu müellifimizin kayıtları arasında da yer almaktadır.¹⁴⁸ Bu bölge ile ilgili bir başka kayıt ise 992-993 yılında Ahlat, Malazgirt ve Erciş'in Mervanilerin eline geçmesi ile ilgilidir.¹⁴⁹ Bu kayıtların dışında eserimizde başka kayıtlara rastlayamadık.

Sonuç olarak İbnü'l-Esir'in kayıtlarına baktığımızda net sınırları belli ve devamlılığı olan bir Kürdistan karşımıza çıkmamaktadır. el-Kâmil'in bütün ciltleri incelendiğinde Kürt yoğunluklu bölgeler olarak dikkat çeken Kuzey Batı İran'ın dağlık hududu el-Cibâl, Kürt coğrafyasının merkezi bölgelerinden Zozan, Musul'un kuzeyi ve Musul bölgesi, güney Azerbaycan olarak bilinen İran Azerbaycan'ı, el-Cezire'nin Yukarı Dicle havzası gibi bölgelerdir. Yine onun anlatıklarından çıkardığımız sonuç, Kürtlerin X. yüzyılda başlayarak doğudan batıya doğru hareket ettikleridir. Yani başka kaynakların da söylediği ve modern araştırmacıların da belirttiği gibi Kürtlerin Kuzey Batı İran'ın dağlık bölgesi olan el-Cibâl merkezli tarih sahnesine çıkıp daha sonra batıya doğru ilerlediklerine dair görüşü desteklemektedir.¹⁵⁰ Bir de verdiği bilgilerde Kürtlerin aşiret yapısı içinde geliyor olmaları ve de hareket halinde olmaları şurası Kürdistan'dır dememizi engellemektedir. Ama İbnü'l-Esir'in anlattığı bu bölgelerdeki siyasi hadiselerde Kürtlere rastlamakla birlikte siyasi hadiselerin dışında başka konularda Kürtlere vurgu yapılmamaktadır.

¹⁴⁷ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 216.

¹⁴⁸ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 366-367.

¹⁴⁹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 413.

¹⁵⁰ Minorsky, s. 1089-1090; M. Emin Zeki Beg, s. 58.

2. Kürtlerin Sosyo Kültürel Özellikleri

2.1.Kürtlerin Kökeni

el-Kâmil incelendiğinde Kürtlerin kökenine ilişkin doğrudan herhangi bir kayıt mevcut değildir. Ancak Kürtlerin kökenine dair izler Hz. İbrahim'in ateşe atılması ile ilgili rivayette rastlanmaktadır. Bu kayıt X. yüzyıl İslam tarihçilerinden olan ve İbnü'l-Esir'in de sıklıkla nakiller yaptığı Taberî'nin *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi* adlı eserinde de geçmektedir. Müellifimiz bu rivayeti şöyle aktarmaktadır: “Abdullah b. Ömer, Hz. İbrahim'in ateşe atılarak yakılmasını ilk tavsiye eden kişinin Farslardan göçebe, bedevi birisinin olduğunu söylüyor. Kendisine: “Farsların da bedevileri var mıdır?” diye sorulduğunda: “Evet, onların da bedevileri vardır; bunlar Kürtlerdir.” diye cevap vermiştir.¹⁵¹ Bu rivayette anlaşıldığı kadarıyla Kürtler ile Farslar arasında bir ilişki olduğu görülüyor. İbnü'l-Esir'e kaynaklık ettiğini düşündüğümüz aynı rivayeti Taberî'de biraz ayrıntılı olarak şu şekilde geçmektedir. “İbrahim'in ateşte yakılmasını kim tavsiye etmiştir, biliyor musun? diye sordu. Ben: bilmiyorum, dediğimde: Farslı göçebe Araplardan biri, diye cevap verdi. Ben: Ey Abdurrahman'ın babası! Farsların göçebe Arapları var mı? diye sorduğumda, o: evet vardır. Kürtler Farsların göçebe Araplarıdır, onlardan biri Nemrud'a, İbrahim'in ateşte yakılmasını tavsiye etmiştir, cevabında bulundu.”¹⁵² Burada iki rivayet arasında dikkat çeken ilave “Arap” kelimesinden kaynaklanmaktadır. Muhtemelen “Arap” kelimesi de aslında göçebe bedevi anlamında göçebelğe vurgu yapmak için kullanılmış olsa gerektir.

İbnü'l-Esir'in Fars mitolojisine ilişkin anlattığı, ancak ne kendi kaynağı Taberî'de, ne de kendisinin de Kürtlerle ilişkilendirmediği bir başka efsane Dahhâk efsanesidir. Her ne kadar bu efsane X. yüzyıl İslam müelliflerinde Taberî'de Kürtlerle ilişkilendirilmeden anlatılıyor ise de aslında Taberî'ye de kaynaklık teşkil ettiğini düşündüğümüz bu efsanenin ilk kaynağı olan IX. yüzyıl İslam tarihçisi Dinaverî ve ondan yararlanarak eserine aldığı düşündüğümüz X. yüzyıl İslam coğrafyacısı Mesudî ve XI. yüzyıl Fars halk hikâyecisi Firdevsî'de Kürtlerle

¹⁵¹ İbnü'l-Esir, c. I, s. 83; Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, (Çev: Zâkir Kadirî Ugan, Ahmet Temir), c. I, s. 323.

¹⁵² Taberî, a.g.e, c. I, s. 323

ilişkilendirilerek hatta Kürtlerin kökenine de doğrudan vurgu yapan bir ilişkiyle bu efsane anlatılmaktadır.¹⁵³

Muhtemelen İbnü'l-Esir ya bu kaynakları görmediği için bu efsanenin sadece Taberî versiyonunu almayı tercih etmiş ya da Taberî'nin anlatısını daha güvenilir bulmuş olmalıdır. Her halükarda eserde bu Dahhâk efsanesinin doğrudan Kürtlerin kökenine olan vurgusuna hiçbir temas yoktur. Ancak Dahhâk efsanesi İslam tarih ve coğrafyacılarnın eserlerinde ve Fars mitolojisinde Kürtlerle şu şekilde ilişkilendirilir: Bu efsaneye göre; Fars hükümdarı Cemşid'in soyundan gelen Dahhâk'ın bin yıl hüküm sürdüğü, bu hükümdarlığını sihirbazlık, zulüm ve kötü yollarla elde ettiği söyleniyor. Bir gün Dahhâk'ın omuzları üzerinde yılan benzer iki kis oluşmuştu. Bu kisler ona acı çektirip insan beyni yedirilmeyinceye kadar sakinleşmiyorlardı. Bu yüzden her gün birkaç insan getirilip kurban ediliyor ve beyinleri alınarak bu yılanlar besleniliyordu. Dahhâk'a kurban edilmek üzere her gün getirilen bu gençlere Dahhâk'ın vezirinin acıdığı ve onlardan birini serbest bırakıp diğer gencin beyniyle bir koyunun beyni karıştırılarak bu yılanlara veriliyordu. Serbest bıraktığı bu gençlere de izlerinin bile görülmeyeceği bir yere gitmelerini söylüyordu. Bu adamlar da dağlara çıkıyor ve orada yaşıyorlardı. İşte köylere ve şehirlere yaklaşmayan bu adamların soyunda Kürtlerin geldiği belirtilir.¹⁵⁴

Öte yandan el Kâmil'de Fars hükümdarlarının tabakaları yani İran tarihinin anlatıldığı bölümde Kürtler ile Farmlar arasındaki ilişkilerin izlerini bulmak mümkündür. Bu izler ise özellikle Fars hükümdarları arasındaki siyasi ve taht mücadelelerinde Kürtlerin de yer aldığıyla ilgilidir. Kisra Perviz ile Behrâm-Çübîn arasındaki mücadele ve bunun sonucunda Behrâm Çübîn'in siyasi koşulları kendi lehine çevirerek Kisrâ Pervîz'i mağlup edip tahta geçmesi, daha sonra Pervîz'in tahtı ele geçirmesi ve evlendiği bir Kürt kadından doğan oğullarından Hurrezâd-

¹⁵³Bkz. Ebû Hanife Dineverî, *İslam Tarihi*, (Çev: Nusrettin Bolleli, İbrahim Tüfekçi), s. 50; Mesudî, s. 191-192; Firdevsi, *Şehnâme*, (Çev: Necati Lugal), s. 104-105-106-107-108; Şerefhan Bitlisi, s. 18-19.

¹⁵⁴Ebû Hanife Dineverî, s. 50; Mesudî, s. 191-192; Firdevsi, s. 104-105-106-107-108; Şerefhan Bitlisi, s. 18-19; Ortaçağ literatüründe Kürtlerin kökeni konu edinen ilk şahıs X. yüzyıl ünlü Arap coğrafyacısı Mesudî'dir. Yukarıda anlattığımız Dahhâk efsanesinin dışında birkaç rivayet daha anlatır. Bu rivayetlerden biri Kürtlerin Arap olma ihtimali; diğeri ise Davud oğlu Süleyman'ın mülkünü çalan münafık şeytanların onun cariyeleriyle cinsi temas kurmaları ile ilgilidir. Bkz. Mesudî, s. 191-192.

Husrev'in kısa süreliğine olsa da tahta geçişi aktarılmıştır.¹⁵⁵ Bu da Kürtler ile Fars hükümdarları arasındaki ilişkileri ve Kürtlerin, Fars sarayındaki etkinliklerine işaret eden bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kürtlerin kökeni ile ilgili her hangi bir kayda rastlamadığımız el-Kâmil'in Kürt dili konusundaki durumu da aynıdır. Eserin hiçbir yerinde Kürtlerin konuştuğu dil, lehçe veya guruplara dair en ufak bir kayda rastlanılmamaktadır.

2.2. Kürtlerde İnanç

Eser incelendiğinde Kürtlerin İslam öncesi inançlarıyla ilgili net bir veri bulunmadığı gibi bu dönemde onların hangi inanca mensup olduğu hakkında da kesin bir kayda rastlamıyoruz. Ancak Kürtlerin yaşadıkları coğrafyalar göz önüne alındığında İbnü'l-Esir'den önceki bazı İslam kaynaklarında Azerbaycan, Cibal ve özellikle Fars bölgelerinde yaşayan toplumların İslam öncesinde Mecusiliğe inandıklarına dair bazı kayıtlar da mevcuttur.¹⁵⁶ Kürtlerin de bu bölgelerde yaşıyor olmasından hareketle onların İslam'ı benimsemeden önce Mecusi inancına mensup olabilecekleri düşünülmektedir. Nitekim IX. yüzyılın önemli İslam tarihçilerinden Belâzurî'nin *Fütûhu'l-Büldân* adlı eserinde bu tip kayıtlar görmek mümkündür. Buna göre Hz. Ömer döneminde (634-644) İslam ordularının Azerbaycan bölgesi fethi esnasında bölgenin İslam hâkimiyetine girmesi sonucu burada yaşayan halklarla 800.000 dirhem vergi karşılığında bir barış aktedilmiştir. Bu barış neticesinde de Belâsecan, Sebelan ve Sâtervedân Kürtlerinin yaşayışına dokunulmaması, ateşgede olarak kullandıkları mabetlerinin yakılmaması konusunda anlaşmaya varıldığına dair kayıt mevcuttur.¹⁵⁷

Kürtlerin yaşadığı bölgelere İslam dini girmeden önce bu bölgelerde yaşayan toplumlar büyük oranda Mecusi inancına mensuptular. İslamın bölgeye girmesiyle beraber inançlarından vazgeçmek istemeyen bu toplumlar ile İslam orduları arasında bazen kanlı mücadeleler baş gösterdiği gibi bazen de belli bir vergi karşılığında anlaşmaya varılmıştır. Bu topluluklardan biri de eski inanç ve alışkanlıklarını terk etmek istemeyen Kürtler idi.

¹⁵⁵ İbnü'l Esir, c. I, s. 429, 430, 453, 454.

¹⁵⁶ İbnü'l-Esir, c. II, s. 532; Belâzurî, s. 468.

¹⁵⁷ El-Belâzurî, s. 468.

Kaynağımızdaki inanç guruplamaları içerisinde Kürtler, Müslüman olarak anılıyorlar. Ayrıca sayıları çok olmamakla birlikte Hıristiyan Kürt topluluklarının da olduğuna dair kayıtlar da bulunmaktadır. Nitekim müellifimiz 871-872 ile 879 ve 886 yılı olaylarını değerlendirirken, Musul ve Cudi dağı civarlarında yaşayan Ya'kubiyye Kürtlerinin varlığına temas etmektedir. İbnü'l-Esir bunların Hıristiyan olup olmadığı konusunda herhangi bir bilgi vermez.¹⁵⁸ Ancak IX ve X. yüzyıl İslam coğrafyacılarına baktığımızda Hıristiyan Yakubî Kürt topluluklarının varlığından bahseden kayıtlar görmekteyiz. Özellikle X. yüzyıl İslam tarih ve coğrafyacısı Mesudî yazmış olduğu *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)* adlı eserinde yukarıda müellifimizin anlattığı aynı bölgedeki Kürtlerin, Yakubî (Ya'kubiyye) Kürtlerinden olduğu bilgisini doğrulamaktadır. Mesudî vermiş olduğu kayıta bunların Hıristiyanlığın Yakubi mezhebinde olduğunu belirtmektedir. Ayrıca yine aynı müellif bölgedeki Kürt aşiretlerinden Curkanların da Hıristiyan olduğunu açıkça ifade etmektedir.¹⁵⁹ el-Kâmil'de, Hıristiyanlığın Kürtler arasında varlığına işaret eden başka bir kayıt da 927-928 yılı olaylarında karşımıza çıkmaktadır. Bu yıl Bizans topraklarına gazaya çıkan Müslümanların geri dönüşlerinde daha önce Müslümanken sonradan din değiştirerek Hıristiyan olup Bizans imparatoruna itaatini bildirip onun himayesine giren ve müstahkem bir kalede bulunan İbnü'd-Dahhâk adında bir Kürt beyi ile karşılaşıldı. Bu Kürt beyi Hıristiyanlığı kabul ettiği için Bizans imparatoru tarafından ihsan ve ikramla karşılanmış ve İmparator ona el-Ca'feri Kalesi'ni verip orda oturmasını emretmişti. Müslümanlar da bu seferden dönerken onunla karşılaşmışlar ve onunla savaşıp bütün adamlarını öldürerek onu da esir almışlardı.¹⁶⁰ Bu Hıristiyan olmuş Kürt beyi dışında eserimizde Hıristiyanlığı kabul etmiş başka Kürt veya Kürt topluluklarına rastlanılmamaktadır.

Kürtlerin İslamla olan ilişkisine geçince müellifimizin verdiği kayıtları kronolojik olarak değerlendirdiğimizde Hz Ömer döneminde başlayarak Kürtlerin de içinde bulunduğu bölgeye yürütülen fetihler sürecinde İslamlaşmaya başladıklarını söyleyebiliriz. Bu çerçevede eserimizi incelediğimizde Musul'a bağlı el-Merc'i, Bâ'ezrâ, Hibtûn, Dâsin, Kardâ, Bâzebdî ile Kürtlere ait bütün sığınaklar ve kaleler

¹⁵⁸ İbnü'l-Esir, c. VI, s. 132, 195, 273.

¹⁵⁹ Mesudî, *a.g.e.*, s. 193.

¹⁶⁰ İbnü'l-Esir, c. VI, s. 514-515.

ele geçirildi.¹⁶¹ Nitekim İbnü'l-Esir'in de kaynağı olan Belâzurî'yi incelediğimizde bu yerlere değinmenin yanı sıra Şehrizûr, es-Samağân, Derâbâz (Dâr-Âbâd) bölgelerinde Kürtlerle savaşıldığını ve Kürtlerin büyük bir kesiminin öldürülerek buraların fethedildiği kayıtlıdır.¹⁶² Bunun dışında Arap İslam ordularıyla Ahvâz valisi Hürmüzân arasındaki mücadelede Kürtlere rastlıyoruz. Kürtler Huzistân bölgesinde Hürmüzân'ı destekledikleri için Müslüman orduları ile Kürtler arasında kanlı mücadeleler meydana gelmiştir. Bu mücadelelerin bir kısmını kendi başlarına yaptıkları gibi bazen de İranlılarla işbirliği yaparak İslam ordularına karşı direnmişlerdir.¹⁶³

Hz. Ömer döneminde başlamak üzere birçok Kürt bölgesi Müslümanlar tarafından ele geçirildi. Bu dönemde Ahvaz ve oraya yakın Behruz kenti, Fesâ, Dârâbcird, Şehrizûr, Hulvan, Samağân, Dâr-Âbâd, Sicistan ile Fars bölgelerinde Kürtler ile Arap-İslam orduları arasında çatışmalar meydana geldi. Bu çatışmaların ardında Kürtlere ait hemen hemen bütün yerler İslam ordularının eline geçti. Kürtlerin yaşadıkları bu bölgelerde Arap İslam ordularıyla çatışmaların yaşanmasının nedeni Kürtlerin İslam dinini ve hâkimiyetini kabul etmek istememeleri ayrıca İslam'ı kabul edenlerin dinden dönmeleri ve vergi vermek istememelerinden kaynaklanıyor olabilir.¹⁶⁴ Bu tarihten itibaren kurulan birçok İslam siyasi teşekkülü içerisinde Kürtlerin ismi geçmiştir. Verilen kayıtlarda Kürtlerin İslam dinini kabul etmeleri sanıldığı kadar kolay olmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle Kürtlerin yaşadığı el-Cibâl ve Azerbaycan bölgesinin Müslümanlaşmasına paralel Kürtlerde bu bölgede yoğun olarak yaşadıkları için Kürtlerin de Müslüman olduğuna hiç şüphe yoktur. Ancak hem Kürtler hem de bu bölge halklarının İslamlaşmasının öyle çokta kolay olmadığı zaman zaman çeşitli adlarla isyan hareketlerinin olduğu bu isyan hareketlerinin en önemlilerinden birinin Bâbek el-Hürremi'nin¹⁶⁵ başlattığı "el-

¹⁶¹ İbnü'l-Esir, c. II, s. 458; el-Belâzurî, s. 476.

¹⁶² el-Belâzurî, s. 479; İbnü'l-Esir, c. II, s. 532-533.

¹⁶³ İbnü'l-Esir, c.II, s. 458, 475, 476, 477.

¹⁶⁴ İbnü'l-Esir, c. II, s. 458, 477, 478, 532, 533, 537, 540, 542, 587; c. III, s. 566, el-Belâzurî, s. 479-554.

¹⁶⁵ Abbasiler döneminde Azerbaycan'da ortaya çıkmış ve Abbasiler için büyük tehlike teşkil eden dini-siyasi mahiyetteki Hürremiyye hareketinin lideri. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", *DİA*, c. IV, s. 376-377.

Hürremiyye¹⁶⁶ hareketi olduğu tarihen sabittir. Nitekim kaynağımız İbnü'l-Esir de bu isyanla ilgili geniş bilgiler vermektedir. Fakat isyanın çıktığı bölge gözönünde bulundurulduğunda Kürtlerin de bu isyanın içinde olduğuna hiç şüphe yoktur. Nitekim dönemin başka kaynaklarında Bâbek el-Hürremi'nin yanında çeşitli Kürt isyancıların da olduğuna dair kayıtlar mevcuttur. Ancak müellifimiz Bâbek isyanını uzun uzun anlatmasına rağmen Kürtlerle her hangi bir şekilde bu isyanla ilişkin bir ilişki kurmadığımızda belirmeliyiz.

Eserin geneline bakıldığında İbnü'l-Esir, Kürtlerin inançları hakkında verdiği bilgiler yeterli düzeyde değildir. Onların inançları ile ilgili kayıtların çoğu genellikle yaşanan olaylar bağlamında verdiği bilgiler içerisine serpiştirilmiştir. Ancak verilen bilgilerin çoğu Kürtlerin İslam dini ile tanışması ve Müslüman olmuş Kürtlerle ilgilidir. Bu dini benimseyen Kürtler arasında farklı mezheplerin var olduğunu olaylar örgüsü içerisinde anlıyoruz.

Nitekim daha sonraki süreçte Kürtlerin İslam içerisindeki durumlarına baktığımızda da elimizde şu kayıtlar mevcuttur. Kürtlerin çoğu İslam'ın Sünni mezheplerinden biri olan Şafii mezhebine bağlı olmalarının yanında onlar arasında Şîa¹⁶⁷ ve Harici¹⁶⁸ taraftarlarına da rastlamak mümkündür. Bu vesileyle

¹⁶⁶ İbnü'l-Esir'e göre Azerbaycan'ın el-Bezz Vilayeti hâkimi Câvidân b. Sehl'in taraftarlarından olup Câvidân'ın ruhunun kendisine geçtiğini iddia eden Bâbek el-Hürremi'nin bu hareketi başlattığını ve ilk kez 816 yılında Abbasi halifeliğine karşı isyan ettiğini belirtir. Bâbek'in ortaya attığı inanç sistemi eski İran ve Kürt coğrafyasının dağlık alanlarında görülen Zerdüşlük inancıyla ve aşırı Şîa düşünceleriyle benzerlik göstermektedir. Bâbek'e göre ruhlar insandan insana ve hayvandan hayvana geçebilir. Eşit paylaşım dayalı bir inanç sistemi olduğu için ilkel komünel olarak tanımlanmıştır. Yine İbnü'l-Esir'in anlattığına göre "Câvidân" kelimesi "daimi ve baki olan" demektir. "Hürrem" kelimesinin manası ise "fere (kadınların tenasül organı)"dır. Bu kelimelerin Mecûsî (ateşperest)'lerin terminolojisi içerisinde yer aldığını aktarır. Ayrıca Mecûsîlerce bir kimsenin annesi, kız kardeşi ve kızıyla evlenmesi caiz görüldüğünde bu harekete "Fere dini" adını verdiklerini ve Mecûsîlerin tenasühe ve ruhların bir hayvandan diğer bir hayvana geçtiğine inandıklarını dile getirir. İbnü'l-Esir, c. V, s. 380 Hürremiyye inancı için bkz. Aliev Saleh Muhammedoğlu, "Hürremiyye", *DİA*, c. XVIII, s. 500-501.

¹⁶⁷ Tabi olmak, desteklemek, Şâyi olmak, çoğalmak anlamındaki şiyâ kökünden türeyen Şîa, Hz Muhammed'in vefatından sonra devlet yönetiminin Hz Ali'ye ve onun soyundan gelenlere ait olduğu düşüncesi etrafında birleşen çeşitli grupların ortak adı. Bkz. Mustafa Öz, "Şîa", *DİA*, c. XXXIX, s. 111-114.

¹⁶⁸ Çıkmak, itaatten ayrılıp isyan etmek anlamındaki hurûc kökünden ayrılan, isyan eden manasında bir sıfat olan hâric kelimesine nispet ekinin ilave edilmesiyle meydana gelmiş terim olup topluluk ismi için hâriciyye kullanılır. Hariciler, dini ve siyasi konulardaki aşırı görüşleri ve faaliyetleriyle tanınan fırka. Bkz. Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâriciler", *DİA*, c. XVI, s. 169-175.

müellifimizin vermiş olduğu bilgilerde de anlaşılacağı üzere 876-877 yılında Şehrîzûr ve çevresinde ikamet etmekte olan eş-Şemerdeliyye Aşireti¹⁶⁹ ile 941-942 yılında Azerbaycan hâkimi Deysem b. İbrahim el Kürdî ve emrindeki Kürtlerin çoğu Haricî idiler.¹⁷⁰

Kürtlerin İslamı benimsedikten sonra ağırlıklı olarak Şafî mezhebini benimsediklerini tahmin etmekteyiz. Bu vesileyle müellifimizin vermiş olduğu kayıtlarda bu mezhebin Mervânoğulları döneminde Diyar-ı Bekr bölgesinde yayıldığı görülmektedir. Şairleri, âlimleri ve zahitleri sürekli meclisinde bulunduran ve onları koruyan, izzet ve ikramda bulunan Mervânî Emiri Ebû Nasr b. Mervân tahta geçtikten sonra ülkesine birçok Şafî âlim ve din adamı gelmiştir. Onun yanına gelenlerden biri de dönemin ünlü Şafî âlimlerinden ve bu mezhebi Diyar-ı Bekr Bölgesi'nde yayan Ebû Abdullah el-Kâzerûnî'dir.¹⁷¹ Bu nedenle Mervânîler'in hüküm sürdüğü bölgelerde Şafî mezhebi daha yoğunlukta idi.

Bu arada Kürtlerle Yezidilik¹⁷² arasında öteden beri bir ilişki kurulmaktadır. Bu ilişkide Yezidiliğin korucusu olarak kabul edilen Şeyh Adıyy b. Müsâfir ez-Zahid'e¹⁷³ kadar dayandırılmaktadır. Çalışmamıza konu olan bu konuyu kaynağımızda incelediğimizde önümüze 1161-1162 yılında Adıyy b. Müsâfir ile ilgili çok önemli bir kayıt, bir ölüm kaydı mevcuttur. Bu kaydı burada aynen nakil ediyoruz. "*Şeyh Adıyy b. Müsâfir ez-Zahid'e bu sene öldü. Musul'a bağlı Hakkâri'de ikamet ederdi. Aslen Suriye'deki Baalbek şehrindeydi, sonra Musul'a gitti. Yöredeki köylerde ve dağlarda yaşayan halk da ona tabi olup itaat arz etti. Onun hakkında hüsnüzanda bulundular. Gerçekten meşhur bir zat idi.*" Kayıttan da çok net görüleceği gibi Adıyy b. Müsâfir ile ilgili bu ölüm kaydında onun nerede yaşadığı ile ilgili daha sonra ki dönemde İbnü'l-Esir'in yaşadığı dönem itibarıyla de Kürtlerin

¹⁶⁹ İbnü'l-Esir, c. VI, s. 174.

¹⁷⁰ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 52.

¹⁷¹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 397

¹⁷² Daha çok meleklere tapanlar olarak adlandırılmaları gerektiği halde, Yezidileri kötlelemek için onlara Şeytan-peres veya Abada-i İblis, Çerağ söndüren (ışık söndüren) gibi lakaplar verilmiştir. Yezidiler Irak, Suriye, Kafkasya ve kısmen de Güneydoğu Anadolu'da yaşarlar. Bkz. TH. Menzel, "Yezidiler" Çev: (İhsan Süreyya Sırma), *İA*, c. XIII, s. 415-423; John S. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, Çev. (İbrahim Bingöl), İstanbul 2007, s. 63-83.

¹⁷³ Adıyy b. Müsâfir'in hayatı hakkında bkz: Roger Lescot, *Yezidiler Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*, Çev: (Ayşe Meral), Avesta 2001, s. 19-28.

yoğunlukta olduğu bölge olan Hakkâri'dir. Burada muhtemen Hakkâri'den bahsedilen yer bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindeki Hakkâri olmayıp Musul bölgesindeki Hakkâri'dir. Fakat bu bölgenin Kürt yoğunluklu bir bölge olduğu unutulmamalıdır. Ancak İbnü'l-Esir'in kaydından da anlaşılacağı üzere ne Kürt ne de Yezidi adı geçmemektedir. Dolayısıyla müellifimizin yaşadığı dönemde Adıyy b. Müsâfir'in Yezidilik ile ilgili bir ilişkisinin olmadığı, bu ilişkide Kürtlerden de herhangi bir şekilde bahsedilmediğidir. Muhtemelen bu ilişki Adıyy b. Müsâfir'den birkaç asır sonra veya onun birkaç müridinden sonra oluştuğu tahmin edilebilir. Nitekim bu konuda en ömenli çalışmalardan biri olan Roger Lescot'un *Yezidiler* adlı çalışmasından da anlaşılacağı üzere bu adlandırmanın çok sonradan oluşturulduğu ve Kürtler ile ilişkisinin çok sonra kurulduğudur.¹⁷⁴ Sonuç olarak İbnü'l-Esir'i yaşadığı dönemde Kürtlerle ilişkilendirilen Yezidiliğin o dönemde olmadığı sonucuna varabiliriz.

Sonuç olarak Kürtlerin İslam'dan önce neye ve hangi dine inandıkları hakkında bilgi vermeyen İbnü'l-Esir, genellikle İslam sonrası dönem hakkında bilgi vermektedir. Müellifimizin vermiş olduğu bilgiler ışığında Kürtlerin İslam'ı benimsedikten sonra aralarında İslam'ın farklı mezheplerine veya İslam içerisinde gelişen farklı inanç guruplarına dâhil olmuşlardır. Bu vesileyle Kürtler Haricî gibi fırkaların yanında çoğunlukla Şafiî mezhebini benimsemişlerdir. Bunun yanında Kürtler arasında Hıristiyan dinine inanlar olduğu gibi Bâbek el-Hürremi'nin ortaya attığı Hürremiyye inancını benimseyenlerin olduğunu da söyleyebiliriz.

¹⁷⁴ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Roger Lescot, *Yezidiler Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*, Çev: (Ayşe Meral), Avesta 2001.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

el-KÂMİL Fİ'T TARİH'E GÖRE KÜRT AŞİRETLERİ

Aşiret, çeşitli kan bağları ile birbirine bağlı belli bir bölge üzerinde kendine has yaşam tarzı geliştirerek bir araya gelen göçebe veya yarı göçebe insan topluluğudur. Bu topluluk tarım ve hayvancılık yapan grupların göçünde, ekim ve hasat işlemlerinde, toprağın işlenmesinde, dağıtımında ve hatta savunma da belli işbirliği türlerinden doğan ihtiyaçlar nedeniyle birbirlerine tutunurlar. Bu işbirliği etkinlikleri, fiziksel yakınlık ve ortak soy veya evlilik yoluyla oluşmuş akrabalık kanalıyla birbirlerine bağlanırlar. Bu durum akrabalık bağlarının güçlenerek duyguların işlenip büyütülmesini sağlayan ve sık sık temasa geçmek suretiyle devamlılığı sağlayarak toplumsal bağları oluşturur.¹⁷⁵

Pek çok diğer göçebe toplumda olduğu gibi Kürtleri de tarihi süreç içerisinde aşiret kavramı üzerinde tanımlayabiliriz. Aşiretçiliğin Kürtler arasında gelişmesi coğrafi şartların zorlamasıyla alakalı bir durumdur. Çünkü Kürtlerin yaşadıkları coğrafyaların geneline baktığımızda aşırı dağlık bölgeler ve bu dağlar arasında kalan derin vadilerdeki vahalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Kürtler üzerinde araştırmalarıyla bilinen ve bu konuda yetkin olan Mehrdad R. Izady'nin dediği gibi; “Dağlar Kürtleri dış etki ve tehditlerden koruduğu kadar, heterojenliği besleyen iletişimi de sınırlandırmıştır.”¹⁷⁶ Dolayısıyla aşiretçilik Kürtler arasında coğrafyanın dayattığı sosyolojik bir sonuç olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan baktığımızda Kürtler de diğer zor coğrafyalarda var olan göçebe halklara benzer kendilerini var eden aşiret dokusuna mensupturlar. Aşiret olgusu anlaşılmadan, Kürtlerin geçmişini ve toplumsal yapısını izah etmek zordur. Aşiret yapısı en eski tarihlerden beri Kürtler arasında çok az değişime uğrayarak günümüze kadar

¹⁷⁵ Ahmet Özer, *Doğu'da Aşiret Düzeni ve Brukanlar*, Ankara 2003, s. 25; Hakan Özoglu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Çev: (Nilay Özok-Gündoğan, Azat Zana Gündoğan), İstanbul 2005, s. 61; Lale Yalçın-Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık ilişkileri*, İstanbul 2002, s. 43; Kürt aşiretçiliği ile ilgili detaylı bilgiler için bkz: Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, (Çev: Banu Yalkut), İstanbul 2003 s. 81-196.

¹⁷⁶ Mehrdad R. Izady, *Bir El Kitabı Kürtler*, İstanbul 2004, s. 332.

aktarılmış, dolayısıyla Kürtlerin tarihini belirleyen bir olgu olarak dikkat çekmektedir. Kürtlerin acıları, övünçleri ve de sevinçleri sosyal örgütlenmeleri olan aşiret organizasyonlarında gizlidir. Kürt toplumu için aşiret, yaşayabilmek için vazgeçilmez en büyük kurumlarıdır. Bu nedenle zor şartlara göğüs gerebilmek için güçlü bir aşirete sahip olmak gerekmektedir. Bu, tercihten öte yaşayabilmek için tek seçenektir. Coğrafi, sosyal ve siyasal şartlar Kürtler arasında aşiretçiliği doğurmuş ve bunu daima güçlendirmiştir. İslâm tarih ve coğrafyacılarının eserleri incelendiğinde Kürtlerin aşiretler şeklinde örgütlendiği anlaşılmaktadır. Bu örgütlenmenin başında da şeyh veya ağa bulunmaktadır. Aşiret liderleri ve şeyhleri Kürtlerin yaşamının her alanında (sosyal, siyasal, ekonomik) etkin roller oynamışlardır. Aşiret ağaları her zaman olmasa da çoğu kez bölgedeki egemen devletlerin temsilcisi olmuşlardır. Nitekim şeyhler ve aşiret reisleri bağlı buldukları devlete karşı; devlet adına vergi toplamak, savaş zamanında devlete asker vermek, bölgede güvenliği sağlamak gibi sorumlulukları vardı.¹⁷⁷

el-Kâmil ve diğer İslam tarih ve coğrafya eserlerine baktığımızda Kürtler genel olarak aşiretler şeklinde örgütlenerek sosyal ve siyasal yaşamlarına devam etmişlerdir. Bu nedenle aşiret reisleri ne gerçek anlamda merkezi siyasi teşekküller kurabilmişler ne de siyasi organizasyonlar tesis edebilmişlerdir. Öte yandan kurulan Kürt hanedanları ise uzun ömürlü olamamışlar ve Kürtler, Kürt aşiretlerin kendi aralarındaki mücadelelerine sürekli tanık olmuşlardır. Aşiret reisleri aşiret organizasyonu içinde gücü ele geçirdikten sonra bölgelerinde bağlı buldukları devletlerle çatışmaya girmişlerdir. Bu yüzden de bölgedeki diğer siyasi teşekküller açısından, Kürt aşiretleri, ya asker kaynağı ya da potansiyel birer tehlike olarak algılanmışlardır. Kürt aşiretleri arasındaki bu siyasal parçalanmışlık Kürt aşiretlerini âdeta birbirlerine karşı muhalif olmaya ya da çoğu zaman onları muhalif grup ve isyancılarla iş birliği yapmaya sevk etmiştir.

Konunun daha iyi anlaşılması için aşiret hakkında kısa bilgi verdikten sonra konumuzla bağlantılı olarak kaynağımızda tespit ettiğimiz Kürt aşiretlerinin hangi tarihlerde nerelerde yaşadıkları ve dönemin siyasal teşekkülleriyle ne tür ilişkileri olduğu üzerinde durmaktır.

¹⁷⁷ Bu konu ile ilgili detaylı bilgiler için bkz: Martin Van Bruinessen, *Ağa Şeyh Devlet*, s. 81-196.

İbnü'l-Esir'in kayıtlarına baktığımızda Kürtlerin büyük oranda aşiretler şeklinde örgütlendiği verilen onlarca aşiret adından da çok net anlaşılmaktadır. Ancak bu kayıtlar incelendiğinde Kürtlerin tamamının aşiretler şeklinde örgütlenmediği veya kendini aşiret içerisinde tanımlamadığı aksine az sayıda da olsa şehir hayatının bir parçası ve merkezi yapılara bağlı Kürt topluluklarından da bahsedilmektedir. Fakat bunun sınırlı olduğunu da belirtmeliyiz.

Bu bölümde aşiretleri tasnif ederken net bir çerçeve çizmekte zorlandık. Aşiretleri tıpkı coğrafyaları anlattığımız gibi bölgelere göre mi, kaynaktaki kronolojik sıraya göre mi veya önem sırasına göre mi anlatma konusunda tereddütte kaldık. Bölgesel olarak anlatmanın daha tutarlı olacağını görmüş olmamıza rağmen Kürt aşiretlerinin iki yüz veya üç yüz yıllık süreç içerisinde yer değiştirmeleri bazı aşiretlerin ise çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olması anlatımlarda sık sık tekrara düşmemize sebep olacağı için bunu değil de daha çok kronolojiyi esas aldık. Her ne kadar kronolojiyi esas alsakta zaman zaman bunun dışına çıktığımız durumlar da olmuştur. Burada kronoloji öncelikli bir tasnif ise de birbiriyle ilişkili aşiretleri de aynı yerde anlatmayı da uygun gördük.

1. eş – Şemerdeliyye Aşireti

el-Kâmil incelendiğinde Kürdî mahlasıyla tanımlanan aşiretler içerisinde en erken adı zikredilen aşiret eş-Şemerdeliyye aşireti olup bu aşiret ile ilgili kayıtlar 876 ile 881 yılları arasında Musul, Şehrizur ve çevresinde meydana gelen Harici Araplarla aralarındaki mücadele bağlamındadır. Bu aşiret Şehrizur ve çevresinde yaşamakta olup eserimizde tespit ettiğimiz Harici mezhebine bağlı tek Kürt aşiretidir.

Yukarda da ifade ettiğimiz gibi Şemerdeliyye aşireti ile ilgili *el-Kâmil Fi't Tarih*'te verilen ilk bilgi 876 yılında Musul ve çevresindeki Haricilerin Arap asıllı lideri olan Müsavir b. Abdülhamîd es-Şârî¹⁷⁸ halifenin, kendisi üzerine göndermiş olduğu orduyla savaşmak üzere Bevâzic'den ayrılması ve bu sırada vefatıyla ilgilidir. Müsavir'in ölümünden sonra Arap haricilerin ileri gelenleri kendileri gibi Harici olan ve bu sırada Şehrizur'da bulunan Şemerdeliyye Kürt aşireti lideri Muhammed b. Hurzâd'ı başlarına geçirmek istedi. Muhammed bu teklifi başta kabul etmedi. Ancak

¹⁷⁸ İbnü'l Esir, c. VI, s. 76.

Arap Hariciler kendi aralarında birini seçince, Muhammed onlara durumu gözden geçirdiğini ve Müsavir'in bu iş için kendisini görevlendirdiğini söyleyerek böyle bir emre muhalefet etmemeleri gerektiğini ifade ettiyse de onlar bu teklifi kabul etmedi. Bunun üzerine Haricî Kürtler ile Haricî Araplar arasında iktidar mücadelesi başladı ve 876 ile 880 yılları arasında çeşitli aralıklarla devam etti. Muhammed b. Hurzâd, Musul ve Şehrizur bölgesinde başta etkin bir konumdayken bu iktidar mücadelesi sonucunda zayıfladı. Öte yandan yaşam biçimini tasvip etmeyen yandaşlarının kendisini terk etmesiyle Muhammed, bir birine muhalif kimselerle dolu, Kürtler ve diğer guruplardan meydana gelen unsurlardan oluşan Şehrizûr'daki etkinliğini kaybetti. Muhammed bölgedeki etkinliğini kaybedince Celâliyye Kürtleri ve diğer bazı Kürt grupları onunla mücadeleye girişti. Bu mücadele sonucunda Muhammed öldürüldü. eş-Şemerdeliyye Kürt aşireti lideri Muhammed'in öldürülmesi üzerine Arap Haricilerin lideri Hârûn, Haricilerin yegâne lideri oldu ve durumu bir hayli güçlendi. Böylece Arap Haricîler'i çevredeki köy ve kasabalara tamamen hâkim duruma gelerek Irak'ın güneyine kadar uzanan bölgenin haracını topladı.¹⁷⁹ Bu durum iki grup arasında her ne kadar bir iktidar mücadelesi gibi görünse de aslında bu savaşta ekonomik nedenler belirleyici bir rol oynamıştır.

İbnü'l-Esir, Muhammed b. Hurzâd hakkında verdiği kayıtlarda onun hep kalın yünden dokunmuş elbiseler giydiğini ve elbiselerini sürekli olarak yamaladığını belirtir. Ayrıca ibadetine düşkün bir şahıs olup tevazuundan yerde herhangi bir sergi olmaksızın oturduğunu aktarır.¹⁸⁰

Muhammed b. Hurzâd'ın öldürülmesinden sonra müellifimizin kayıtlarında bir daha eş-Şemerdeliyye aşiretinin ismi geçmemektedir. Bu aşiret ya bölgedeki etkinliğin kaybetti ya da Celaliyye ve diğer Kürt aşiretleriyle giriştiği mücadelede yenilip onların hâkimiyetlerine girmiş olabileceklerini söyleyebiliriz.

2. Celâliyye Aşireti

Kaynağımızda Kürdî mahlasıyla tanımlanan bir diğer aşiret, Celâliyye aşireti olup 880-881 ile 926-927 yılı olayları içerisinde anlatılmaktadır. Müellifin vermiş

¹⁷⁹ İbnü'l Esir, c. VI, s. 174, 219 .

¹⁸⁰ İbnü'l Esir, c. VI, s. 219.

olduğu kayıtlarda bu aşiretin Musul ve Şehrîzûr civarında yaşadığı ve Arap ile diğer Harici Kürt guruplarla çeşitli çatışmalar bağlamın da adı geçmektedir. Bu kayıтта aynı zamanda Kürtler içinde Kürt Harici aşiretlerinde olduğu mesela bunlardan birinin bir önceki aşiret olarak anlattığımız eş-Şemerdeliyye aşiretidir. Nitekim Celâliyye aşireti ile adı geçen aşiret arasındaki çatışmada Şemerdeliyye aşiretinden Muhammed b. Hurzâd'ın öldürülmesi zikredilmektedir.¹⁸¹

Celâliyye aşireti ile ilgili yukardaki kaydın dışında diğer bir kayıt ise 926-927 yılında Celâliyye Kürtlerinin de içinde bulunduğu diğer Kürt gurupları ve Arapların, Musul Bölgesinde Horasan yolunda karışıklıklar çıkarmalarıyla ilgilidir. Bu dönemde Abdullah b. Hamdân bütün bu söz konusu bölgenin valisi idi. Abdullah b. Hamdân, Kürtler ve Arapların çıkardıkları karışıklıkları durdurmak için oğlu Nâsiruddevle'den yardım istedi. Bir araya gelen baba ve oğul önce karışıklık çıkararak Arapların ileri gelenlerinden bazılarını öldürüp bazılarını da hapse atmıştı. Bundan sonra İbn Hamdân, Şehrîzûr'a gitmiş ve orada bulunan Celâliyye Kürtleri ile çarpışmalara girişmişti. Kendilerine katılan başka Kürt guruplarıyla bir hayli güçlendiği anlaşılan Celâliyye aşireti önceleri İbn Hamdân'a karşı direnmişse de daha sonra Hamdân'ın gücü karşısında dayanamayıp itaatlerini bildirmişlerdir.¹⁸² Bu bilgiler dışında eserde söz konusu aşiret ile ilgili başka bir bilgiye rastlamıyoruz.

3. Mihraniyye Aşireti

Müellifimizin bahsettiği bir diğer Kürt aşireti ise Mihraniyyeler olup bu andlandırmanın dışında yine İbnü'l-Esir'de Mârâniyye ve Mehraniyye olarak da anılmaktadır. Musul'un kuzey doğu bölgesinde Cibal ile Musul sınırındaki dağlık bölgede yaşayan¹⁸³ Kürt aşiretlerinden biri olduğu anlaşılan söz konusu aşiret ile ilgili ilk kayıt 921 yılındaki bir asayiş durumuyla ilgilidir. Bu kayda göre Musul ve çevresinde yaşayan Mihraniyye aşireti Abbasi yönetimine karşı 921 yılında isyan

¹⁸¹ İbnü'l-Esir, c. VI, s. 219.

¹⁸² İbnü'l-Esir, c. VI, s. 503.

¹⁸³ Mihrâniyye Aşireti mensuplarının yaşadıkları ve bizimde yerini tam olarak tespit edemediğimiz Kevâşi, eş-Şa'bânî, Furh, Kûşer, ez-Za'ferân, Alkî, Nirva vb kaleleri İbnü'l-Esir Musul'un kuzeyinde diye verir. Bu kaleler içerisinde en müstahkem olan Kevâşi Kalesi'dir. Bkz: İbnü'l-Esir, c. VI, s. 475; c. IX, s. 103-104.

hareketinde bulunmuş, Abbasi hilafetinin Musul valisi tarafından da bu isyan bastırılmıştır.¹⁸⁴

X ve XI. yüzyılda adına rastlamadığımız Mihraniyyeler özellikle XII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Musul Atabeyi İmadedin Zengi'nin Musul'un kuzey, kuzeydoğusu ve doğusundaki Kürt aşiretlerini kendilerine bağlama girişimlerinde zikredilmiştir.¹⁸⁵

Büyük Selçuklulara bağlı Musul emiri Aksungur Porsukî'nin 1126 yılında Batinîler tarafından öldürülmesi üzerine yerine oğlu İzzeddin Mes'ûd geçti. İzzeddin Mes'ûd'unda kısa bir süre sonra vefatı (1127) ve Mes'ud'un oğlunun çok küçük yaşta olması Musul'da bir otorite boşluğu yarattı. Bunun üzerine Büyük Selçuklu Sultanı Mahmud, Zengi'yi 1127 yılında Musul'a vali tayin etti.¹⁸⁶ Zengi, Musul'a gelmeden önce otorite boşluğunda yararlanan Musul ve çevresindeki Kürt aşiretleri çok güçlenip bağımsız hareket etmeye başlamışlardı. Musul ve çevresinde yeni bir otorite olan İmâdeddin Zengi kendi otoritesini sağlamak için kendisine rakip olabilecek güçlerin üzerine gidiyordu. Nitekim müellifimizin anlattığına göre 1133-1134 yılında İmâdeddin Zengi'nin Musul'un kuzeyine yaptığı çeşitli seferlerle birlikte bu bölgede içlerinde Mihraniyye aşiretinin de bulunduğu diğer Kürt aşiretlerini zapturapt altına alarak bunların ellerindeki bütün kalelerini aldı. Zengi bu harekâtı esnasında Kürtlerin elinde bulunan Eşeb Kalesi'ni aldıktan sonra tahrip etti ve bu kalenin temelleri üzerine İmadiyye Kalesi'ni inşa etti. Bu sırada Musul'un kuzeyinde bulunan Hakkâri Bölgesi'ndeki Cell-Sûrâ ve Herûr hâkimleri Zengi'ye itaatlerini bildirince onlara dokunmayarak yerlerinde bıraktı. Zengi, el-Cibâl bölgesinde Kürtlerin ellerindeki bütün kaleleri ele geçirmesiyle bölgeyi kontrol altına almayı başardı ve buradaki Kürtleri Musul'a bağlayarak otoriteyi sağladı.¹⁸⁷

Öte yandan Zengi bu bölgelerdeki kaleleri alınca kendisine itaat bildiren Kürt aşiretlerinin kalelerini onlara bırakarak Musul'a döndü. Bu sırada er-Rebiyye, Alki, Fuhr ve diğer bazı kalelerin sahibi olan Mihraniyye aşiretinin reisi Abdullah b. İsa b. İbrahim vefat edince yerine oğlu Ali geçti. Ali babasının bu kalelerine sahip olunca

¹⁸⁴ İbnü'l-Esir, c. VI, s. 475.

¹⁸⁵ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 103-104.

¹⁸⁶ Çoşkun Alptekin, "Zengi", *İA*, c. XII, s. 526-527.

¹⁸⁷ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 103-104.

bağımsız hareket etmeye başladı. Fakat daha sonra Zengi'den korkup annesini arabuluculuk için Zengi'nin yanına gönderip itaatini bildirince Zengi'de onun isteğini kabul etti ve böylece kalelerini kendisine teslim etti. Ancak daha sonra Ali'yi sevmeyen İmadeddin'in naibi, Ali'yi tevkif ettirmek için İmadeddin'i ikna etmesi üzerine İmadeddin'de Ali'yi yakalamasına müsaade etti. Oda bir yolunu bulup Ali'yi yakaladı ve öldürdü. Bunun üzerine İmadeddin, Ali'nin kalesi olan er-Rebiyye kalesini alması için asker sevk etti ve kaleyi aldı. Bu kale alındıktan sonra Zengi, Ali'nin diğer kalelerini de alma girişiminde bulundu. Fakat kalelerin müstahkemliğinden dolayı alınmayacağını anlayan Zengi, Mihranilere kaleleri teslim etmeleri karşılığında kendilerine ihsanda bulunacağı haberi göndermesi üzerine kaledekilerde hapiste bulunan adamlarının serbest bırakılması şartıyla kaleyi teslim edeceklerini bildirdiler. Zengi ise onların en müstahkem kalesi olan ve Musul'un doğusunda Cibal bölgesinde bulunan Kuvâşî Kalesi'ni de teslim etmedikleri müddetçe bu isteklerinin yerine gelmeyeceğini bildirdi. Hapisadedekilerin çoğu Ali'nin aile ahvadındandı. Bunun için Ali'nin annesi devreye girerek kaleyi elinden bulunduran Mihraniyye aşireti mensubu Havl (Hol ?) Vahrûn'dan Kuvâşî Kalesi'ni alıp Zengi'ye teslim etmesi üzerine esirler de serbest bırakıldı. Kuvâşî Kalesini alan Zengi bu esnada eş-Şa'bânî kalesini elinde tutan Mihraniyye aşireti reisi el-Hasan b. Ömer'in kalesini de elinden aldı. Ancak Hasan'ın yaşlılığı ve sahip olduğu yerlerin azlığı nedeniyle onu kendi yanına aldı. Kürtlerin elindeki kalelerin alınmasından sonra Musul bölgesi Zengiler açısından sorunlu bir bölge olmaktan çıktı.¹⁸⁸

Öte yandan İbnü'l-Esir'in Mihraniler hakkında verdiği bir diğer kayıt ise XII. yüzyılın sonlarına ait olup Selâhaddin Eyyûbi ve amcası Şirkuh'un Suriye ve Mısır bölgelerinde Haçlı mücadelesini yürütürken yanında bulunan Kürt aşiretlerine dairdir. Bu aşiretlerden biri de Mihranilerdir. Mihraniler, Selâhaddin'in yanında Beyrut, Cübeyl, Askalân ve diğer bazı şehir ve kalelerin fethine katıldılar. Özellikle 1187 yılında Askalân yöresinin haçlıların elinde alınması esnasında Selâhaddin'in ordusu içinde bulunan Mihrâniyye Kürtleri ile Haçlılar arasında çok çetin çarpışmalar meydana geldi. Bu çarpışmalarda Haçlılar, Mihrâniyye aşiretinden büyük bir emiri öldürmüşlerdi. Haçlılar, Selâhaddin ile yapılan anlaşmayla Askalân şehrini teslim edip şehirden ayrılırken Mihrâniyye aşireti mensuplarının emirlerinin

¹⁸⁸ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 104.

intikamını almak için kendi adamlarından bazılarını öldürmelerinden korktuklarından dolayı kendileri için ileri sürdükleri hususlarda ihtiyatlı davranıp şehirden ayrıldılar.¹⁸⁹ Selahaddin'in, Nureddin Zengin'in emirlerinden biri olduğunu göz önünde bulundurursak Mihraniyye aşiretinin belki de Zengi'nin ordusuyla birlikte ilk Mısır'a gidiş esnasındaki birliklerden biri olduğunu söyleyebiliriz.

Müellifimizin daha sonraki kayıtlarında Mihraniyye aşiretinin bir kolu Eyyubilerle birlikte Mısır ve Suriye'de Haçlı mücadelesinde varlıklarını devam ettirdiği anlaşılıyor. Aşiretin diğer kolunun da geleneksel bölgelerinde kaldıkları ve hatta Zengilere tabi Kürt aşiretlerinden biri olduğunu tahmin etmekteyiz. Zengiler'in bölgedeki mücadelelerinden de bu aşiretin Zengilerle birlikte hareket ettiği görülmektedir. Özellikle Musul Hâkimi Nûreddin Arslanşah ile amcası Kutbeddin'in 1198 yılında Nusaybin için verdikleri mücadelede Mihrâniyye aşireti reisi ve Musul emirlerinden Fahreddin Abdullah b. İsâ el-Mehrâniyyan, Nûreddin yanında yer aldı. Ancak Nûreddin Nusaybin'i aldıktan sonra askerleri arasında hastalık baş gösterdi ve askerlerinden birçoğu öldü. Bu ölenler arasında Mârâniyye aşireti emiri Fahreddin Abdullah b. İsâ el-Mehrâniyyan da bulunuyordu.¹⁹⁰

Mihranilerle ilgili eserde yer alan son kayıt yukarda anlattığımız hadiseyle ilişkili olup bir daha bu aşiretin adına rastlamamaktayız.

4. Aysâniyye Aşireti

İbnü'l-Esir'in, hakkında bilgi verdiği bir başka Kürt aşireti X. yüzyılın ortalarına kadar (960-961) Dînever, Hemedân, Nihâvend, es-Sâmağân ile Azerbaycan'dan Şehrizûr'a kadar uzanan geniş coğrafyayı elli yıl boyunca hâkimiyetleri altında tutan, Vendâd ve Gânim kardeşlerin yönettiği Aysâniyye Kürt aşiretidir.¹⁹¹ Bu aşiret hakkında *el-Kâmil Fi't-Tarih*'te verilen ilk ve tek kayıt 979-980 yılında Hasneveyh b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Berzîkânî'nin ölümüyle ilgili bilgilerin verildiği kısım içerisinde geçmektedir.

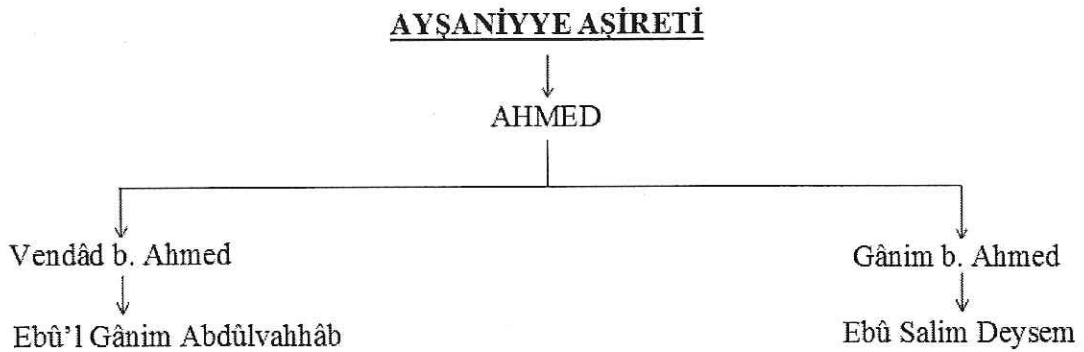
¹⁸⁹ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 506.

¹⁹⁰ İbnü'l-Esir, c. X, s. 19-20.

¹⁹¹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 338.

Müellifimizin kaydında Aysâniyye aşiretinin emiri Ahmed'in oğulları olan Vendâd ve Gânim Hasneveyhilerin reisi Hasneveyh b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Berzîkânî'nin dayıları olduğu anlaşılmaktadır. Babaları Ahmed'in ölümünden sonra Aysâniyye aşiretini birlikte yöneten bu kardeşler binlerce insanı komutaları altında toplayıp yukarıda da belirttiğimiz yerlere hükmetmişlerdi. Onların bu geniş coğrafyalar üzerindeki hükmü iki kardeşten Vendâd'ın 960-961 yılında vefatıyla yerine oğlu Ebû'l-Ganaim Abdülvahhâb geçmesi ve onun da Şazencân Kürtleri tarafından esir alınıp Hasneveyh'e teslim edilmesiyle kısmi olarak son buldu. Çünkü Hasneveyh, Ebû'l-Ganaim Abdülvahhâb'ı teslim aldıktan sonra elindeki bütün mallarına ve kalelerine el koydu. Öte yandan Vendâd'ın kardeşi Ganim'in 350/961-962 yılında vefatıyla da yerine oğlu Ebû Salim Deysem b. Ganim geçip kaleleri Kasnân'da hâkimiyetini sürdürdü. Ebû Salim Deysem b. Ganim'in hâkimiyetiye Büveyhilerin veziri Ebû'l-Feth İbnü'l-Âmid tarafından elindeki yerler olan Kasnân, Gânimâbâd ve benzeri yerlerin alınmasıyla son buldu.¹⁹² Dolayısıyla Aysâniyye aşiretinin topraklarının yarısından çoğu Hasneveyhilerin diğer kalan kısmı ise Büveyhilerin kontrolüne geçti.

Aysâniyye aşireti hakkında kaynağımızda bu bilgilerin dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

5. Berzeniyye/ Hasneveyhiler Aşireti

Müellifimizin zikrettiği bir diğer Kürt aşireti ise Berzeniyye/Hasneveyhiler aşiretidir. Bu aşiret X. yüzyılın sonları ile XI. yüzyılın ilk çeyreğinde (969 ile 1015)

¹⁹² İbnü'l-Esir, c. VII, s. 338.

el-Cibâl'den Fars bölgesine kadar uzanan bir bölgede özellikle; Sermâc,¹⁹³ Dînaver, Hemedân, Nihâvend, es-Sâmağân, Şehrizûr ile Fars'ta bulunan Kum'a bağlı Kûrder kenti ve civarında dikkat çeken bir aşirettir.¹⁹⁴ el-Kamil'deki kayıtlarda aşiretin iki kola ayrıldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan biri İbnü'l-Esir'in Berzeniyye aşiretinin reisi olarak tanımladığı Hasneveyh b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Berzîkânî'nin liderliğini yaptığı Hasneveyhiler koludur.¹⁹⁵ Aynı zaman da bu kol Berzeniyyeler arasında çıkmış bir hanedanlıktır. Hasneveyhiler el-Cibâl bölgesinde Sermâç merkezli kurulmuş olup, Büveyhiler döneminde bölgesinde etkili bir hanedan olarak karşımıza çıkmaktadır. el-Kamil'de haklarında en çok bilgi bulunan hanedanlıklardan biridir.

Bu aşiretin diğer bir kolu ise Fars bölgesindeki Kûrder kenti ve civarında liderliğini Muhammed b. Ganim el- Berzîkânî'nin yaptığı aşirettir. Aşiretin bu kolu ile ilgili kayıt sadece 984 ile 985 yılında Büveyhilerle bir vergi anlaşmazlığına dairdir. Kûrder'deki Berzeniyyeler 984 yılında Büveyhi hükümdarı Fahrüddeve'ye isyan edip onun bazı gelirlerine el koydular. Bunun üzerine Fahrüddeve iki defa onların üstüne asker sevk etmesine rağmen Berzeniyyeler gönderilen bu iki orduyu da mağlup ettiler. Fahrüddeve buradaki Berzeniyyelerle baş edemeyeceğini anlayınca onları Bedr b. Hasnevey'e şikâyetle buldu ve aralarının düzeltilmesini istedi. Büveyhiler ile Berzeniyyeler arasındaki bu mücadelede Bedr b. Hasnevey'in bütün Berzeniyyelerin reisi¹⁹⁶ olduğu anlaşılmaktadır. Bedr 984 yılında aralarını düzeltiyse de bu durum uzun sürmedi. Çünkü Fahrüddeve Kûrder'deki Berzeniyyeleri kontrol altında tutmak için 985 yılında bunların üzerine sefere çıktı ve yapılan savaşta aşiretin reisi Muhammed b. Ganim yaralı bir şekilde esir düştü.¹⁹⁷ İbnü'l-Esir olayın sonucu hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Muhammed b. Ganim'in esir düşmesi isyanın bastırılmasına sebep olmuş olabilir.

¹⁹³ M.S. Lazarev ve Ş.X. Mihoyan, *Kürdistan Tarihi* adlı eserinde bu hanedanın merkezinin hem Dinaver hem de Sermac olduğunu belirtmektedir. Sermac, Hemedan ile Huzistan arasında bir bölge ve bu bölgenin merkezinde bulunan müstahkem Sermâc kalesi ile meşhurdur. Bu bölge bugünkü Kuzey Irak sınırları içerisinde Bisutun'un güneyinde bir yerdir. M.S. Lazarev, Ş.X. Mihoyan, *a.g.e*, s. 56; V. Minorsky, *a.g.e*, s. 61; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel (Selçuklular Tarihi)*, c. I, Yay: (Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2010, s. 17.

¹⁹⁴ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 338, 363.

¹⁹⁵ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 338.

¹⁹⁶ İbnü'l-Esir Berzeniyye Aşireti reisi ve kumandanının aynı zamanda Hasneveyhiler'inde emiri ve kumandanı olduğunu belirtmektedir.

¹⁹⁷ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 363.

Bu kaydın dışında Berzeniyelerle ilgili eserimizde başka da bir kayıt bulunmamaktadır. Verilen kayıtların çoğu Hasneveyhiler hanedanlığı ile ilgilidir.

5.1. Hasneveyhiler

Bu hanedanlığın ne zaman ve nerde kurulduğu, kuruyucusunun kim olduğu hakkında müellifimiz herhangi bir bilgi vermemektedir. Hasneveyh hanedanlığının 959 yılında el-Cibâl bölgesinde Sermâç merkezli Hasneveyh b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Berzîkânî tarafından kurulduğu tahmin edilebilir.¹⁹⁸ İbnü'l-Esir, 969-970 yılında Hasneveyhiler hanedanlığının emiri Hasneveyh b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Berzîkânî olduğunu belirtir.¹⁹⁹ Hasneveyhiler hanedanlığının Berzeniyeye aşireti içerisinde ünlenmesi Hasneveyh b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Berzîkânî dönemindedir. Hasneveyh'in ailenin içerisinde etkili bir lider olarak ortaya çıkması ve özellikle Büveyhiler ile ilgili hadiseler başta olmak üzere, bölgenin diğer siyasi hadiselerinde de ona sık sık atıfların yapılması hanedanlığın bu adla meşhur olmasına sebep olmuştur. Ayrıca Hasneveyh ile birlikte Berzeniyeye aşiretinin isminin de tarih sahnesine çıkmasına vesile olmuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi hanedanlığın asıl merkezi Sermâç'tır. 979-980 yılında Hasneveyh b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Berzîkânî vefat ettiğinde hanedanlığın toprakları Sermâç, Dînaver, Hemedân, Nihâvend, es-Sâmağân ile Şehrizûr'a kadar uzanan geniş toprakları kapsıyordu.²⁰⁰

5.1.1. Hasneveyh b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Berzîkânî

el-Kamil'de 969-970 yılında anlatılan hadiselerde anladığımız kadarıyla Hasneveyhiler'i tarih sahnesine çıkaran ve etkili bir hanedanlığa dönüşmesine sebep olan şey, Büveyhilerin el-Cibâl hâkimi olan Rûknüddevele döneminde (947-977) Horasan'daki Samaniler ile giriştikleri mücadeledir. Çünkü bu mücadelede Hasneveyhiler, Büveyhilere yoğun bir şekilde destek vermiş bu desteğe bağlı olarak Hasneveyhiler el-Cibâl'de güçlenmişlerdir. Bu durum Büveyhiler'in Hasneveyhilerin bölgelerindeki faaliyetlerine göz yummalarına bir örnek olarak verilebilir. Hatta

¹⁹⁸ Bu Kürt Hanedanı'nın ne zaman kurulduğu hakkında İbnü'l-Esir, *el Kâmil Fi't-Tarih*'te bilgi vermemiştir. Bu konuda daha fazla bilgi için bakınız (bkz) V. Minorsky, *a.g.e.*, s. 60-61; M.S. Lazarev ve Ş.X. Mihoyan, *a.g.e.*, s. 56-57-58-59; Şerefhan, *a.g.e.*, s. 27-30; M. E. Zeki Beg, *a.g.e.*, s. 343-355; Hasan Arfa, *Kürtler*, Çev. (Faysal Nerse), İstanbul 2006, s. 16; Altan Tan, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁹⁹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 246, 338-339.

²⁰⁰ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 338.

Kürtlerin bu bölgedeki aşırıya kaçan faaliyetleri Rüküddevle'ye şikâyet edildiğinde “*Kürtler de yaşamak zorunda*”²⁰¹ diye karşılık vermiştir. Ancak Büveyhilerle yürütülen bu ilişki Hasneveyhilerin, Deylem asıllı Müsâfirilerle²⁰² giriştikleri bir çatışma sonucunda bozulduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l-Esir'in verdiği bilgide Hasneveyhilerin Müsâfirileri yendikten sonra onların etrafını çalılıklarla çevirip ateşe verdiklerini bundan dolayı bir çıkış yolu bulamayan Müsâfiri emiri Şehlan b. Müsafir ve adamlarının teslim olduğunu belirtir. Bu durum Rüküddevle'ye intikal ettirildiğinde Hasneveyh'in bu kadar kötü davranacağına ihtimal vermediğinden Hasneveyhiler üzerine bir ordu gönderdi. Ancak Hasneveyh gelen bu ordu ile başedemeyeceğini anlayınca ordu komutanı olan Ebû'l-Feth ile anlaşma yolunu denedi ve belli bir vergi karşılığında anlaşma sağlandı.²⁰³ Her ne kadar Rüküddevle'nin bu olay üzerine Hasneveyhilere karşı sefer düzenlediği gözükse de muhtemelen Hasneveyhilerin bu dönemde aşırı güçlenmesi ve bölgedeki faaliyetlerinin vermiş olduğu rahatsızlık ve ileride de Büveyhilerin başına bela olabilceği düşüncesinden kaynaklanmış olabilir.

Eserimizde Hasneveyhilerle ilgili diğer bir kayıt ise Büveyhilerin taht kavgalarına Hasneveyhilerin taraf olmasıyla ilgilidir. Büveyhilerin Irak hâkimi Bahtiyar içlerinde Hasneveyh el-Kürdî'ninde bulunduğu çeşitli vali ve hükümdarlarla anlaşarak 977 yılında Büveyhilerin Fars, Huzistan ve Irak hâkimi Aduddevle'ye karşı ittifak kurmuşlardı. Aduddevle bu ittifaktan haberdar olunca Irak'ta bulunan kardeşi üzerine yürüdü. Bu arada Bahtiyâr'ın yanında yer alacağına dair söz veren Hasneveyh'in sözünü yerine getirmemesi ve Bahtiyar'ın askerlerinden bazılarının da Aduddevle'nin safına geçmesi üzerine yapılan savaşta Bahtiyar yenildi. Bunun üzerine Bahtiyar, Vasıt kentine geri çekilerek buranın hâkimi olan İmrân b. Şahin'den yardım istedi. İmrân'ın yardımı sayesinde kendini toparlayan

²⁰¹ V. Minorsky, *a.g.e.*, s. 60.

²⁰² Müsafiriler; X-XI. yüzyıllarda Târûn, Azerbaycan, Arrân ve Ermeniyye'de hüküm süren deylem asıllı bir hanedandır. bu hanedan hakkında daha fazla bilgi için bkz: Ahmet Güner, “Müsafiriler”, *DİA*, c. XXXII, s. 68-70.

²⁰³ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 246-247; bkz: Şerefhan Bitlisi, Hasanvey b. Hüseyin ile Rüküddevle arasında şiddetli bir anlaşmazlığın olduğunu bu yüzden Hasanvey b. Hüseyin'in Rüküddevle'ye başkaldırdığını ve Rüküddevle'ninde Veziri İbn'ül-Âmid komutasında büyük bir ordu gönderdiğini, fakat Hasanvey'in dehası ve güzel politikası sayesinde bir damla kan dahi dökülmeksizin bu saldırıyı gerisin geri çevirdiğini taraflar arasına bazı adamların girip anlaşmazlığı barışa çevirdiklerini belirtir. Şerefhan Bitlisi, s. 31.

Bahtiyar, Aduddevle'ye haber göndererek barış teklifinde bulundu. Fakat bu esnada Hasneveyh el-Kürdî oğulları Abdürrezzak ve Bedr komutasında bin kişilik bir süvariye Bahtiyâr'ın yardımına gönderdi. Bahtiyar, Hasneveyh'in bu yardımı sayesinde Aduddevle üzerine yürüdü ve Bağdat'ı ondan aldı.²⁰⁴

Öte yandan müellifimizin verdiği kayıta el-Cibâl bölgesinde Dînever, Hemedân, Nihâvend, es-Sâmağân, Şehrîzûr'dan Azerbaycan'a kadar uzanan coğrafyalarda hâkimiyet kuran Aysânîyye Kürt aşiretinin topraklarının Hasneveyhilerin kontrolüne geçtiği anlaşılmaktadır.²⁰⁵ Bu konuyla ilgili detaylı bilgiler Aysânîyye aşireti anlatılırken verilmiştir.

Hasneveyhilerin bu adla meşhur olmasını sağlayan Berzenîyye Aşiretinin emiri olan Hasneveyh b. el-Hüseyin el-Kürdî el-Berzîkânî 979-980 yılında hanedanlığın merkezi olan Sermâc'ta vefat etti. İbnü'l-Esir, Hasneveyh b. el-Hüseyin el-Kürdî'nin asaleti, politikası, iyi ahlakı ve imara verdiği değerden övgüyle söz eder:

"Hasneveyh son derece gayretli bir kimse olup mazbut bir hayata sahipti. İyi bir yönetici olduğu gibi işlerini ve yönetimini tam bir otorite ile yürütmekte idi. O, adamlarını her türlü kötülükten ve yanlış davranışlara girmekten alı koymuştu. Hasneveyh Sermâc Kalesi'ni simetrik şekillerde kesilmiş taşlarla inşa ettirdiği gibi aynı tarz üzerine Dînever'de bir cami yaptırmıştı. Mekke ve Medine halkına büyük infaklarda bulunmuş, bu yılda vefat edene kadar da başkalarına iyilikle davranmayı sürdürmüştü."²⁰⁶

Onun vefatından sonra oğulları arasında iktidar mücadelesi başladı. Bu mücadeleleri de Büveyhiler arasındaki taht mücadelelerine paralel bir gelişim göstermiştir. Üstelik Büveyhi emirleri onların kendi aralarındaki çatışmalarına aktif şekilde katıldıkları da olmuştur.. Bu nedenle Hasneveyh'in Ebû'l-Alâ, Abdurrezâk, Ebû'l-Necm Bedr, Âsım, Ebû Adnan, Bahtiyâr ve Abdülmelik isimindeki

²⁰⁴ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 306-307.

²⁰⁵ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 338.

²⁰⁶ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 338.

çocuklarından bazıları Büveyhilerin Hemedan ve İsfahan hâkimi Fahrüddeve'nin, bazıları da Aduddeve'nin yanına gitmişlerdi.²⁰⁷

5.1.2. Bahtiyâr b. Hasneveyh

Hasneveyh'in ölümünden sonra muhtemelen büyük oğlu Bahtiyâr hanedanlığın merkezi olan Sermâç'ta babasının yerine geçti. Bu durumu Büveyhi oğullarından Aduddeve'ye bir mektupla bildirerek bağlılığını dile getirmiştir. Önceleri Büveyhilerle iyi ilişkiler yürüten Bahtiyâr'ın daha sonra Büveyhilerle arasının bozulduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l-Esir bunun nedeni hakkında herhangi bir malumat vermemektedir. Nitekim bu gelişme üzerine Aduddeve, Sermâç'a bulunan Bahtiyâr üzerine bir askeri birlik göndererek hem onun hem de kardeşlerinin elindeki kaleleri ele geçirmiştir.²⁰⁸

Bu bilgi dışında el-Kâmil'de Bahtiyâr ile ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak İbnü'l-Esir, Büveyhi hükümdarı Aduddeve'nin Bahtiyâr'ı yendikten sonra Hasneveyh'in oğulları içerisinde Ebû'n-Necm Bedr'i ailenin başına geçirdiğine dair bilgi vermektedir.²⁰⁹ Bundan sonra da Ebû'n-Necm Bedr dönemi gelecektir.

5.1.3. Ebû'n-Necm Bedr b. Hasneveyh

Bahtiyâr'dan sonra Hasneveyh hanedanının başına Ebû'n-Necm Bedr b. Hasneveyh geçmiştir. Hasneveyhiler'in en güçlü olduğu dönem Bedr dönemidir. Müellifimizin Hasneveyhilerin Bedr dönemiyle ilgili faaliyetlerini özetleyecek olursak; Hanedanlığın koruyucusu olarak bilinen Hasneveyh'in 979-980'de ölümünün ardında Büveyhi emiri Aduddeve Hasneveyh'in oğullarının elindeki toprakları almıştı. Daha sonra Hasneveyh'in oğullarından Ebû'n Necm Bedr, Âsım ve Abdülmelik'in itaatlerini bildirmeleri üzerine onlara hilatlar göndererek yerlerinden kalmalarına izin verdi. Ancak Bedr'e Sermâç ve çevresini verdiği gibi onu diğerlerinden üstün tutarak Kürtlere de vali tayin etmesi nedeniyle kardeşleri bunu kabullenmeyerek ayaklandılar. Aduddeve'de Bedr'e askeri destek vererek kendi tercihi karşılığında Bedr'in kardeşlerini esir aldı. İbnü'l-Esir'in belirttiğine göre esir alınan Hasneveyh'in çocuklarından Asım'ın Hemedân'a görürüldüğü ve bir

²⁰⁷ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 339.

²⁰⁸ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 339.

²⁰⁹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 339.

daha kendisinden hiçbir şekilde haber alınmadığını ve Bedr dışında Hasneveyh'in bütün çocuklarının da öldürüldüğü belirtilmektedir. Müellifimizin akıllı, ileri görüşlü, cömert ve yumuşak huylu bir kimse olarak tanımladığı Bedr'in görevini sürdürmesi Büveyhiler tarafından uygun görüldü. Bedr'de bütün yöredeki Kürtleri hâkimiyeti altına toplayarak görevini sürdürmüştür.²¹⁰

Görevinde bırakılan Bedr babası Hasneveyh gibi güçlenmek için çabalamıştır. Bunun için el-Cibal bölgesindeki diğer Kürt aşiretleriyle iyi ilişkiler geliştirerek onları kendisine bağlamış gücünü ve kudretini artırmıştır. Tam bu esnada 983 yılında Aduddevle'nin vefatıyla Büveyhilerde taht kavgasının başlaması üzerine, Bedr onların bu taht mücadelesinde yer almıştır. Bedr başta Aduddevle'nin oğlu Şerefüddeve'yi desteklerken daha sonra ondan ayrılarak amcası Fahrüddeve'yi desteklemiştir. Taht mücadelesini kazanan Şerefüddeve bunun hesabını Bedr'den sormak için 987-988 yılında Bedr'in üzerine büyük bir ordu yollamıştır.. Karmasîn (Kirmanşah) yakınlarında yapılan bu savaşta Bedr başta mağlup olsa da savaşın ikinci aşamasında galip gelmiştir.. Bedr'in bu olaydan sonra el-Cibal bölgesindeki şehir ve kasabaların çoğuna hâkim olmuştur.²¹¹

Bedr'in gücü ve kudreti artınca Büveyhi hükümdarlarının gerek kendi aralarında gerekse diğer çevre emirliklerle girdikleri mücadelelerde Bedr'den yardım istiyorlardı. Bu yardımlardan biri de 998 yılında Büveyhilerin Irak hâkimi Bahâüddeve ile Ebû Ali b. Üstaz Hürmüz arasında Ak Köprü'de meydana gelen savaştır. Bu savaş Bahâüddeve'nin aleyhine gelişince Bedr b. Hasneveyh'ten yardım istedi. Bedr ise onun isteklerinin bir kısmını karşılayabildi. Ancak bu Bahâüddevenin zor duruma düşmesini engellemedi. Tam bu sırada Bahâüddeve iktidar mücadelesi yaşadığı²¹² kardeşi Samsamüddeve'in ortadan kaldırılmasıyla Bahâüddeve rahata kavuştu.²¹³

el-Cibâl bölgesinde güçlenen Bedr'e, kendi siyasi iktidarlarıyla sorunu olan devlet adamlarının da sığındığı görülür. 1002-1003 yılında Bedr'e sığınanlardan biri

²¹⁰ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 339, 344.

²¹¹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 379.

²¹² Büveyhilerin kendi aralarındaki iktidar mücadelesi için bkz: Erdoğan Merçil, "Büveyhiler", *DİA*, c. VI, s. 497.

²¹³ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 448- 449.

de Fahrüddeve'nin veziri Ebû'l-Abbâs ed-Dabbî'dir. Bu şahıs Bedr'e sığındıktan bir müddet sonra Fahrüddeve'ye tekrar itaatini bildirip af dileyince Fahrüddeve onu affedip tekrar veziri yapmıştır.²¹⁴

Hasneveyhiler'in el-Cibâl bölgesinde hızlı bir şekilde büyümesi ve bazı yerleri kontrolü altına alması Büveyhiler'i rahatsız etmiş olsa gerek ki Büveyhiler onların etkinliklerini daraltmak ve gücünü kırmak için diğer bazı Kürt aşiretlerini Hasneveyhilere karşı destekleyip onları etkin kılmışlardır. Bu nedenle 1006-1007 yılında Irak Büveyhiler'inin veziri Amîdü'l-Cüyüş (ordu komutanı) Horasan yolunu koruması için Annazi Kürt aşiretinin reisi Ebû'l-Feth b. Annazi'yi görevlendirdi. Bedr, Ebû'l Feth ile aralarında var olan düşmanlık ve de bölgedeki faaliyetlerinin kısıtlanacağından duyduğu endişeden dolayı Amîdü'l-Cüyüş'ün bu görevlendirmesine karşı çıktı. Bedr bu görevlendirme nedeniyle Ebû'l-Feth'i cezalandırmak için Amîdü'l-Cüyüş'ün Basra hâkimi Ebû'l-Abbâs ile savaşmak üzere Bahâüddeve'nin yanında Basra'da bulunduğu sırada Amîdü'l-Cüyüş'e muhalif bazı komutan ve devlet adamlarını da yanına çekerek on bin kişilik bir süvari birliğiyle Büveyhiler'in merkezi olan Bağdat üzerine yürüdü. Bu sırada Bağdat'ı Ebû'l-Feth koruyordu. Bu ordu Bağdat'ı muhasara altında tutarken Bahaüddeve'nin Ebû'l-Abbâs'ı yendiği haberinin gelmesi üzerine bir netice almadan muhasara kaldırıldı. Bağdat muhasarasından bir sonuç alamayan Bedr aynı yıl içerisinde Ebû'l-Feth'in elinde bulunan Hulvân ve Karmasîn üzerine sefere çıkarak bu şehirleri onun elinden aldı. Bunun üzerine Ebû'l-Feth kaçıp Râfi'b. Makn'a sığındı. Bedr'de Râfi'ye haber göndererek eski dostluk ve anlaşmaların devam etmesi için Ebû'l-Feth'i yanından uzaklaştırmasını istedi. Fakat Râfi bu teklifi kabul etmedi. Bu nedenle Bedr'de Râfi'nin üzerine asker sevk ederek topraklarını yağmaladığı gibi birçok yeri de ele geçirdi. Burada yakalanacağını anlayan Ebû'l-Feth Bağdat'a Amîdü'l-Cüyüş'ün yanına gidip ondan yardım talep etti.²¹⁵

Öte yandan Bahâüddeve'ye yenilen Basra valisi Ebû'l-Abbâs kısa sürede toparlanarak Ahvaz'da bulunan Bahâüddeve'nin üzerine yürüyüp Ahvaz'ı muhasara altına aldı. Bahâüddeve, Ebû'l-Abbâs karşısında tutunamayacağını anlayınca

²¹⁴ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 479.

²¹⁵ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 491-492-493.

Ahvaz'dan ayrıldı. Bu sırada Bedr, Ebû'l-Abbâs'a yardım için üç bin kişilik bir süvari birlik gönderdi. Gelen yardımla gücünü daha da pekiştiren Ebû'l-Abbâs, Bahâüddevle'nin üzerine yürüdü. Yapılan savaşta Ebû'l-Abbâs yenilerek Basra'ya döndü. Burada da Büveyhilerin baskınına maruz kalan Ebû'l-Abbâs Kûfe'ye kaçıp oradan da Bedr'e katılmak için Hânekin'e²¹⁶ doğru yola çıktı. Ebû'l-Abbâs Hânekin'e vardığında Ebû'l-Feth b. Annâz'da Hânikîn'e yakın bir yerde bulunuyordu. Ebû'l-Feth, Ebû'l-Abbâs'ın buraya geldiğini haber alınca onu yakalamak için Hânikîn üzerine yürüdü. Orayı muhasara ederek Ebû'l-Abbâs'ı yakaladı ve Bağdat'a götürdü. Daha sonra Bahâüddevle'nin emri üzerine öldürüldü.²¹⁷ Böylece Ebû'l-Feth, Bedr'den intikamını aldı.

Ebû'l-Abbâs'ın öldürülmesi ile Basra'yı ele geçiren Bahâüddevle, bu sefer de Ebû'l-Abbâs'a yardım eden Bedr üzerine 1006 yılında büyük bir ordu gönderdi. Çünkü Bahâüddevle, Ebû'l-Abbâs'la mücadele yürüttüğü sırada Bedr b. Hasanaveyh onun ülkesine saldırmıştı. Bu nedenle Bahâüddevle hem onun yaptıklarının karşılıksız kalmaması hem de el-Cibâl'deki bu gücü bertaraf etmek için veziri Amîdü'l-Cüyüş'ün komutasında bir orduyu Bedr'in üzerine yolladı. İki ordu Bedr'in elinde bulunan Cündeysâbur'da²¹⁸ karşı karşıya geldiler. Bedr Büveyhilerin bu büyük ordusuna karşı şansının olmadığını anlayınca Amîdü'l-Cüyüş'e şu haberi yolladı:

“Sen daha Ukaylilerin istila ettiği toprakları alamıyorsun; halbuki onlar Bağdat'a bir fersah mesafede bulunuyorlar, üstelik onlarla barış da yaptın. Böyleyken benim şehirlerimi ve kalelerimi nasıl alabilirsin? Üstelik senin sahip olduğundan fazla malım var. Eğer seninle savaşsam iki vaziyette seninle beraberim. Savaş nöbetleşedir, sonuçta kimin galip geleceğini bilmiyorum. Eğer ben mağlup olursam bunun sana hiçbir faydası olmaz; çünkü ben kale ve hisarlarım çakilir, mallarımı infak ederim, hiçbir şey yapamazsam dahi bir çöl adamı olarak beni destekleyecek adamlarım vardır, uzaklaşıp tekrar yakınına gelirim. Eğer sen mağlup olursan bir daha

²¹⁶ Irak sınırları içerisinde bulunan bir şehir, Diyala ilinde, İran sınırı yakınında bulunur.

²¹⁷ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 493.

²¹⁸ İran'ın Hüzistan bölgesinde eski bir şehir Cündeysâbur için daha fazla bilgi için bakınız İslam ansiklopedisi Cündişâpûr maddesine; Recep Uslu, “Cündişâpûr”, *DİA*, c. VIII, s. 117-118.

toparlanamazsın ve efendinden azar işitirsin. Yapılacak en doğru iş şudur: Sana efendini memnun edecek mal göndereyim de anlaşalım.”

Amîdü'l-Cüyüş, Bedr'in bu teklifini kabul ederek anlaşma sağlamıştır.²¹⁹

Büveyhilerle mücadele yürüten Bedr, Büveyhilerin parçalı yapısı ve aralarındaki taht kavgalarından yararlanarak gücünü git gide artırdığı görülür. İbnü'l-Esir, 1006-1007 yılını takiben Bedr'in gücü ve kuvvetinin daha da arttığını belirtir. Nitekim Büveyhilerin parçalı yapısı sık sık taht mücadelelerine sebep olmakta ve bu mücadelelerde de Hasneveyhilerin lideri Bedr'den yardım talep etmekteydiler. Böyle bir taleple kendisine gelenlerden biri de Rey ve el-Cebel yöresinin hâkimi olan Büveyhiler'in hükümdarı Fahrüddeve'nin annesidir. Fahrüddeve'nin hâkim olduğu bölgeler annesi tarafından yönetilmekteydi. Büveyhilerin veziri bazı komutan ve devlet adamlarını yanına çekince Fahrüddeve'yi de annesine karşı dikkatli olması için uyardı. Bu durumun farkına varan annesi Bedr'e sığınıp yardım talep etti. Yardım talebini kabul eden Bedr kendisiyle birlikte Rey üzerine yürüyüp şehri ele geçirerek Fahrüddeve'yi esir aldı. Annesi onu tevkif edip yerine kardeşi Şemsüddeve'yi tahta çıkardı. Böylece devlet yönetimi tekrar annesinin eline geçti. Ancak bir yıl sonra Şemsüddeve annesine karşı ayaklanınca onu görevinden aldı ve yerine tekrar Fahrüddeve'yi tahta çıkardı. Bedr bu durumdan hoşlanmadı. Fakat Bedr bu dönem oğlu Hilâl ile iktidar mücadelesi yaşadığı için herhangi bir müdahalede bulunmadı. Şemsüddeve daha sonra annesinin yaptığı gibi Bedr'den yardım istedi. Bedr de Şemsüddeve'nin yardım teklifini kabul ederek onun emrine bir ordu verdi. O da bu orduyu alarak Kumm'u muhasara altına alarak yağmalamaya başladı. Ordu şehri yağmalamakla meşkulken şehir halkının ani bir baskısıyla bozguna uğradı. Şemsüddeve'nin bu yenilgisi üzerine Hilâl b. Bedr de babasını tevkif etti.²²⁰ Böylece Şemsüddeve'ye yardım edecek kimse kalmadı. Hilâl'in babasını tevkif ettiği olay her ne kadar 1006-1007 olayları arifesinde anlatılmasına rağmen tam bir netlik söz konusu değildir. Çünkü söz edilen bu durumun 1009-1010 yılı olaylarında

²¹⁹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 494.

²²⁰ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 499-500.

net bir şekilde yer almaktadır. Dolayısıyla bu olayın 1006-1007 yılında değil de 1009-1010 yılında gerçekleştiğini verilen bilgilere dayanarak söyleyebiliriz.²²¹

Bedr b. Hasanaveyh ile oğlu Hilâl arasında 1009-1010 yılında bir anlaşmazlık çıkarak savaşa dönüşmüştür. Hilâl'in babasına karşı ayaklanmasının altında geçmişten gelen bir çok sebep vardı. Hilâl'in annesi eş-Şâzencân Kürt aşiretine mensuptu. Bedr oğlu Hilâl'in doğumuna yakın bir sırada karısından ayrılmıştı. Bu nedenle eş-Şâzencân aşireti içerisinde doğup büyüyen Hilâl'e babası çok ilgisiz kalmış ve babalık sevgisini esirgemişti. Bedr'in bütün lütüf ve ihsanında diğer oğlu Ebû İsâ yararlanmıştı. Dolayısıyla bu sebepler bir araya gelince Hilâl'in babasını sevmediği gibi ona bağlılık da göstermeyip başına buyruk yaşaması doğal idi. Nitekim bu durum kendini en bariz şekliyle bir av esnasında dışa vurma örneğinde görülür. Hilâl babasıyla birlikte çıktığı bir avda babasından izin almadan bir hayvanı öldürmesi üzerine babası buna çok öfkelenerek sertliğinden dolayı ona es-Mamgân'ı ikta ederek yanından uzaklaştırmıştı. Hilâl'in bu şekilde babasından uzaklaşması onun tek başına hareket etmesini kolaylaştırmıştı. Bu da babasıyla arasının asla düzelmeyeceği ve aralarındaki husumetin daha da artarak devam edecek sürecinde başlangıcıydı. Bu vesileyle Hilâl babasının hiçbir ihtarına aldırılmayarak babası ile komşuluk ilişkileri iyi olan Şehrizûr hâkimi İbnü'l-Mâzî ile aralarını bozduğu gibi ayrıca Şehrizûr'u da kuşatarak İbnü'l-Mâzî ve ailesini kılıçtan geçirmişti. Daha sonra Hilâl, babasının ordusunu kendi yanına çekmek için onlara ihsanlarda bulunarak etrafında toplamayı başardı. Bu yüzden babası Hilâl'i cezalandırmak için üzerine sefere çıktı. İki ordu arasında Dinever şehrinin girişinde yapılan savaşı, Hilâl'in ordusu kazanınca babası Bedr esir alınarak oğlunun yanına götürüldü. Ancak Hilâl yaptığından pişmanlık duyarak babasına itaatini bildirmesine rağmen babası oğluna bir kaleye çekilip ibadetle meşgul olmak istediğini bildirdi. Bedr'in bu şekilde davranmasının sebebi oğlunu aldatıp dikkatleri üzerinden uzaklaştırmaktı.²²²

Dikkatleri üzerinden uzaklaştıran Bedr kendisine verilen kaleye yerleşip orayı onarıp güçlendirdi. Ardından da Ebû'l-Feth b. Annâz ve Ebû İsâ Şâzi b. Muhammed

²²¹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 500, 506-508.

²²² İbnü'l-Esir, c. VII, s. 506-507.

gibi emirlerle anlaşarak onları Hilâl'in şehirleri üzerine saldırdıp karışıklık çıkarmalarını sağladı. Ebû'l-Feth Karmasin'e saldırarak ele geçirdi. Ebû İsâ ise Sâbûr-Hâst'a Hilâl'e ait silah ve malzemeleri yağmaladıktan sonra Hilâl'in elinde bulunan Nihâvend'e geçti. Burada Hilâl ile giriştiği savaşta esir düştü. Ancak Hilâl onun yaptıklarından dolayı onu cezalandırmayıp affetti ve yanına aldı. Bedr'in bu planı suya düşünce bu sefer de Büveyhiler'in Irak hâkimi Bahâüddevle'den yardım istedi. Büveyhi ordusunun desteğini alan Badr, Sâbûr-Hâst'a yapılan savaşı kazandı. Hilâl esir alındı fakat babasına teslim edilmedi. Bahâüddevle, Sâbûr-Hâst kalesini alarak Bedr'e teslim etti. Ancak buradaki hazineyi yardımana karşılık olarak kendisine aldı.²²³

Bedr, oğlu Hilâl ile arasındaki anlaşmazlığı bu şekilde çözdükten sonra Cibal bölgesinin kontrolünü ele geçirdi. Bundan sonra Bedr 1014-1015 yılında Küshad Kalesi Hâkimi el-Hüseyn b. Me'sud el-Kürdî'nin topraklarını ele geçirmek için sefere çıktı. Bedr bu seferi kış mevsiminde yaptığı için askerleri içinde bulunan el-Cevrekan Kürtleri bu seferi tasvip etmeyip onu öldürmeyi planladılar. Bedr bir tepeye çıkıp otururken el-Cevrekan Kürtleri tarafından öldürüldü. Bunlar Bedr'in askerlerinin ellerindekileri de yağmaladıktan sonra cesedini orada bırakarak Rey'de bulunan Büveyhilerin emiri Ebû Tâhir'in yanına kaçıp itaatlerini bildirdiler. Bedr'in cesedi ise el-Hüseyn b. Me'sud el-Kürdî tarafından bulunup defnedilmek üzere Hz. Ali'nin türbesine nakledildi.²²⁴ Bedr'in cesedinin Hz. Ali'nin türbesine gömülmüş olması acaba Şî' miydi gibi bir soru aklımıza getirirse de bunu destekleyecek hiçbir kayda rastlamıyoruz.

Bedr b. Hasneveyh yaşamı boyunca itibar, şan ve şerefine yakışan ve buna uygun hareket eden biriydi. İnsanlara yardımda bulunmayı seven bir kimseydi. İbnü'l-Esir'in onun yaşayışı hakkında vermiş olduğu bilgilere göre; Bedr babası gibi Hameyn'de çok sadaka dağıtırdı. Mekke yolundaki Arapların yol kesmemeleri ve de hacılara zarar vermemeleri karşılığında onlara haraç verirdi. Bedr'in böyle

²²³ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 507-508

²²⁴ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 532

davranarak şeref ve itibarını arttırdığını böylece Halife Divanı tarafından kendisine “Nâsıruddin veddevle” lakabı verildiğini belirtir.²²⁵

Bedr b. Hasneveyh geniş bir coğrafyayı elinde bulunduruyordu. Öldüğünde Hasneveyhiler'in toprakları Berûcird, Sermâç, Hemedân, Karmisin, Hulvan, Nihâvend, Mamgan, Cündesâbûr, Hanikin, Şehrizûr, Dînever, Sâbûr-Hâst, Esedâbâd, Ahvâz'a bağlı bazı yerleri kapsıyordu.²²⁶ Bedr'in yönetiminin son yıllarında Hasneveyhi iktidarı hızla gerilemeye başlamıştı. Zaman zaman meydana gelen çatışmalar hanedanlığı ciddi bir biçimde sarsmaya başlamıştı. Hatta Bedr kendi aşireti içindeki ayaklanmaları bastırıp merkezi otoriteyi güçlü tutmaya çalışıyordu. Ancak onun ölümünden sonra bu gerileme daha da hızlandı ve hanedanlığın sonunu getirecek sürecin başlangıcı oldu.

5.1.4. Hilâl b. Bedr

Hilâl b. Bedr, daha öncede anlattığımız gibi babasıyla iktidar mücadelesine girişmiş ve Bedr'in Fahrüddeve'den yardım istemesi sonucu Hilâl esir alınıp hapsedilmişti. Irak Büveyhi Emiri Melik Sultânuddevle'nin yanında hapiste bulunan Hilâl, babası Bedr'in ölümünden sonra Sultânuddevle tarafından serbest bırakıldı. Aslında Sultânuddevle'nin Hilâl'i bırakmasının nedeni kendisine rakip Şemsüddeve b. Fahrüddeve b. Büveyh ile mücadele halinde olmasıydı. Bu sırada Şemsüddeve'nin de Hilâl'in babasının bazı şehirlerini ele geçirmesi üzerine Sultanuddevle'de bunu fırsata çevirmek için Şemsüddeve'yle mücadele etmesi halinde Hilâl ile anlaşarak ona her türlü desteği vereceğini söyledi. Hilâl'in de bu teklifi kabul etmesi üzerine serbest bırakıldı. Bunun üzerine bu yerleri geri alması için Sultanuddevle tarafından gerekli savaş araç ve gereçleriyle donatılan bir askeri birlik Hilâl'in emrine vererek onu Şemsüddeve üzerine gönderdi. 1015 yılında yapılan savaşta Hilâl mağlup olup esir düştü ve öldürüldü. Yanında bulunan askerler ise Bağdat'a geri döndü.²²⁷

²²⁵ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 451.

²²⁶ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 532; bkz: Şerefhan Bitlisi, Bedr b. Hasanveyh döneminde devletin sınırlarının Dinaver'den Ahvaz, Huzistan, Berucerd, Esedabad, Nihavend'e kadar genişlediğini bütün bu şehirleri, aralarındaki dağlık ve düzlük yerlerle birlikte içine aldığı belirtir. Şerefhan, s. 32.

²²⁷ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 532; bkz: Şerefhan Bitlisi, s. 32-33.

5.1.5. Tâhir b. Hilâl

Hilâl'in ölümünden sonra hanedanlığın başına oğlu Tâhir geçti. Tâhir, babası ile dedesi arasında çıkan anlaşmazlık sonucunda dedesinden korkup Şehrizûr tarafına kaçmıştı.²²⁸ Şehrizûr tarafına gelen Tahir daha önceleri Dedesi Bedr tarafından Amîdü'l-Çüyüş'e teslim edilen Şehrizûr üzerine 1014 yılında yürüyerek şehre hâkim oldu.²²⁹ Tahir daha sonra 1014-1015 yılında dedesinin ölüm haberini alınca mülkünü ele geçirmek için hemen harekete geçti. Ancak bu sırada Şemsüddevle, Bedr'in bazı şehirlerini ele geçirmişti. Tahir buralara hakim olmak için Şemsüddevle ile savaşa girdi. Yapılan savaşta Tahir yenilerek esir alınıp Hemedan'a götürüldü. Tahir'in esir alınması üzerine Hasneveyhilere bağlı olan el-Luriyye ve eş-Şâzencân Kürtleri de Annazi Kürt reisi Ebû'l-Feth b. Annazi'nin oğlu Ebû'ş-Şevk'in yanına gidip emrine girdiler.²³⁰

Şemsüddevle tarafından esir alınan Tahir daha sonra 1015-1016 yılında kendisine itaat edeceğini bildirmesi üzerine serbest bırakıldı. Tâhir serbest bırakılınca yanına gelen gruplarla güçlenerek Hasneveyhiler hanedanının topraklarında gözü olan Annazi Kürt aşireti reisi Ebû'ş-Şevk ile savaşa girişti ve onu yenilgiye uğrattı. Ebû'ş-Şevk, Tahir ile başedemeyeceğini anlayınca Hulvân'a kaçtı. Bu sırada Nehrevân'da ikamet etmeye başlayan Tâhir daha sonra Ebû'ş-Şevk ile anlaşma yaparak onun kız kardeşiyle evlendi. Ancak Ebû'ş-Şevk 1015-1016 yılında kardeşi Sa'di'nin intikamını almak için anlaşmayı bozduğu gibi Tâhir'i de öldürdü. Adamları Tâhir'in cesedini alıp Bâbu't-Tebn'deki (?) türbeye defnettiler.²³¹

Tâhir b. Hilâl b. Bedr b. Hasneveyh b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Berzikani'nin 1015-1016 yılında Annazi Kürtleri tarafından öldürülmesiyle Berzeniyeye Kürtlerine mensup olan Hasneveyhiler hanedanlığı son buldu. Ancak hanedan mensuplarının bundan sonraki akıbetlerinin ne olduğu konusunda pek bir bilgi bulunmasa da varlıklarını kısmi olarak devam ettiklerine dair bazı ipuçlarına rastlanır. İbnü'l-Esir 1047-1048 yılı olaylarını anlatırken Bedr b. Hasaneveyh'in sülalesinden olan Sermâc

²²⁸ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 532.

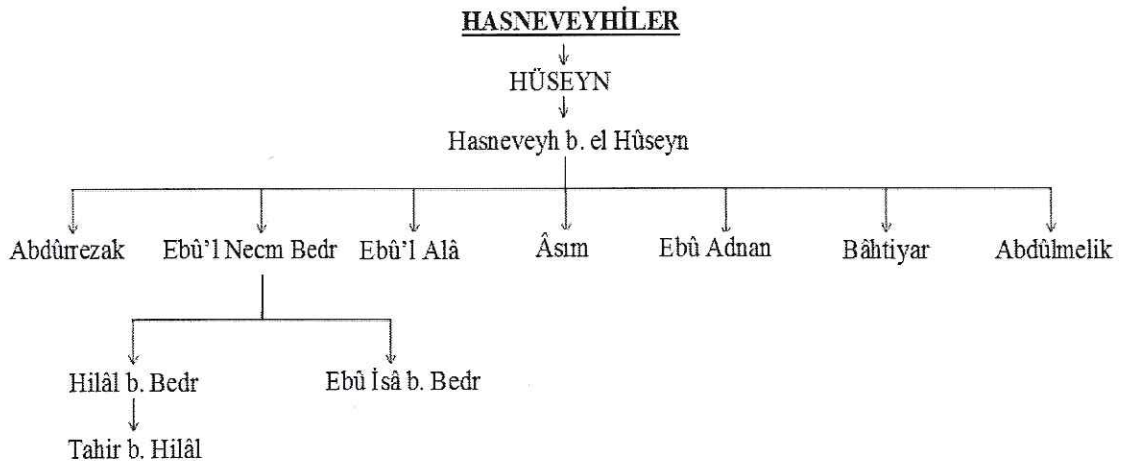
²²⁹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 530.

²³⁰ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 532.

²³¹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 540-541; bkz: Şerefhan Bitlisi, s. 33.

Kalesi hâkiminin bu tarihte vefat ettiği, bunun üzerine kalenin İbrahim Yınal'a teslim edildiğine dair bilgi vermektedir.²³²

Hasneveyhiler Kürtlerin yaşadığı tüm Cibâl bölgesine hâkim olmuş ve bu bölgedeki Kürtlerin çoğunu kendilerine bağlamışlardı. Hasneveyhiler hanedanlığı 10. yüzyılın ortaları ile XI. yüzyılın ilk çeyreğinde günümüzün İran – Irak sınır boyları, Sermâç merkezli olarak tarih sahnesine çıkıp, dönemin siyasi aktörleri içerisinde yer almış bir Kürt Hanedanlığıdır.

6. Annaziler

Kürtlerin ortaçağ tarihinde devlet statüsünde somut bir siyasi yapıyla karşılaşmıyorsak da devletleşme sürecine gidebilecek izlenimi doğuran güçlü hanedanlarla karşılaşırız. Bu hanedanlardan biri de Annâziler'dir. Her ne kadar Mervaniler, Revvadiler ve Şeddadiler gibi bir emirlik kuramamışlarsa da özellikle XI. ve XII. yüzyılda 130 yıl boyunca İran, Irak ve el-Cibâl bölgesinde bulunan Hulvan, Dînever, Karmisîn (Kirmanşah), Şhrizûr, Hûlincân, Dakûkâ, el-Bendemcîn, Sînde, Mâyedeşt, es-Sirevân, Sâmağân gibi yerleri egemenlikleri altında tutarak dönemin etkili aktörlerinden biri olarak devrin kaynaklarına sıkça konu olmuşlardır.²³³

²³² İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 125.

²³³ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 491-493; c. VIII, s. 21, 70, 90, 106, 119, 120, 129, 148, 531.

Öte yandan bu hanedanlığın kökeni konusunda da çeşitli tartışmalar bulunmaktadır. Bunlardan biri Hasneveyh hanedanının son emiri Tahir b. Hilâl'in Annaziler Kürt hanedan reisi Ebû's-Şevk tarafından öldürülmesiyle beraber Hasneveyhiler Kürt Hanedanlığı son bulmuştur. Onun ölümünün hemen ardından bölgedeki hadiselerde Ebû's-Şevk Fâris b. Muhammed b. Annaz'ın etkili bir figür olarak kaynaklarca isminin zikredilmesi bu hanedanın devamı izlenimi uyandırmaktadır. Kaynağımızda bu hanedanın yerine mi geçtiği yoksa o bölgede onun bir devamı mı olduğu kesin olarak verilmemektedir. Ancak Annâz ismindeki bir şahsın bu hanedanlığı o bölgede devam ettirdiği izlenimi edinmekteyiz. Büyük Kürt tarihçisi Şerefhan Bitlisi *Şerefname* adlı eserinde bu ailenin Hasneveyhilerin soyundan olmadığını belirtmektedir. Ancak yine kendi deyimine göre tarihçilerin bu aileyi Hasneveyhiler ailesine dâhil ettiklerini söylemektedir. İbnü'l-Esir, bunların mahlasını Annaz diye vermiş olmasından hareketle bunların Hasneveyhiler hanedan ailesinden olmadıklarını söyleyebiliriz.²³⁴ Bu hanedanlığın kökenine ilişkin bir diğer tartışma ise modern araştırmacıların Annazilerin Hulvân ve Karmisin (Kirmanşah) çevresinde yaşayan Şâzencan Kürt aşiretinin içinden çıktıkları ve onlarla akraba olduklarına dair iddialarıdır.²³⁵ Ancak biz çalışmamızı İbnü'l-Esir'e dayandırdığımız için müellifimizin kayıtlarında bunu doğrulayacak her hangi bir bilgiye rastlayamadık.

Annaziler kelimesinin etimolojik anlamına baktığımızda Arapça'da "anz" (keçi) kelimesinden türeyen annâz "keçi tüccarı veya çobanı" anlamına gelir. Ancak bazı tarihçiler bu aşiret arasında böyle bir kelimenin bilinmediğini ileri sürerek bunun "Ayyâr"²³⁶ şeklinde okunması gerektiğinin iddia etmişlerdir.²³⁷

İbnü'l-Esir, Annâziler'in yüz otuz yıl yaşadığını belirtmektedir. Bu hanedanla ilgili İslam Ansiklopedisinde "Annâzids" (Annâziler) maddesini yazan meşhur

²³⁴ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 491; Şerefhan Bitlisi, s. ; ayrıca bu aşiret hakkında karşılaştırmalı olarak bkz: V. Minorsky, "Annâzids", *Encyclopaedia of Islam (IA)*, c. I, s. 512-513; Abdülkerim Özeydin, "Annâziler", *DİA*, c. III, s. 215-216.

²³⁵ V. Minorsky, a.g.m, *IA*, c. I, s. 512-513; Abdülkerim Özeydin, a.g.m, *DİA*, c. III, s. 215-216

²³⁶ Bu kelimenin benzeri Kürtçe'de de kullanılmakta olup "Eyar veya İyyar" şeklinde okunmakta olup keçi ve koyun derisinde yapılan içinde tereyağı, peynir ve çökeleğin konulup muhafaza edildiği tulum anlamına gelmektedir. Bu aşiret keçi ve koyun ticaretiyle uğraştığı için muhtemelen bu hayvanlardan elde ettikleri tulumları çevre bölgelerde pazarladıklarından dolayı bu adı almış olabilirler.

²³⁷ Abdülkerim Özeydin, a.g.m, *DİA*, c. III, s. 215; V. Minorsky, "Annâzids", a.g.m, s. 512.

Kürdolog V. Minorsky, Annâziler'in tarihini iki döneme ayırarak anlatıyorsa da el-Kamil dikkatlice incelendiğinde bizce bu üç dönem olarak ele alınmalıdır. Birinci dönem; Büveyhiler bölgedeki hâkimiyetlerini tesis ederken onların egemenliğinde ve onları Hasneveyh Kürt hanedanına karşı güçlendirme dönemidir. Çünkü Hasneveyhiler el-Cibal bölgesinde aşırı güçlenerek Büveyhiler'e rakip olabilecek bir pozisyona gelmişti. İkinci dönem bu güçlendirme bir süre sonra Annâziler'in bölgedeki hâkim güçlere kafa tutacak bir bölgesel güce dönüşme dönemidir. Üçüncü dönem el-Cibâl bölgesinde yeni bir siyasi süreci başlatan ve bölgeye yeni bir etnik unsur olarak giren Oğuz Türkmenleri ve Selçuklularla olan siyasi ilişkiler bağlamındaki dönemdir.

el-Kamil'de, Annazoğulları ile ilgili yoğun bilgiler 1006-1007 yılından başlayıp belli aralıklarla 1107 yılına kadar ki çeşitli olaylar bağlamında geçmektedir. Bu hanedanlığın tarihi genellikle aşiretin başına geçmiş veya geçmeye çalışan aşiret reislerinin kendi aralarındaki çatışmaları ve civar bölgelerdeki hâkim güçlerle olan siyasi ilişkiler bağlamındadır.

6.1. Ebû'l-Feth Muhammed b. Annâz

Annazoğulları ile ilgili ilk kayıt bu hanedanın kurucusu Ebû'l-Feth Muhammed b. Annâz'a aittir. Ebû'l-Feth 990 ile 1010-1011 yılları arasında Hulvân'da hüküm sürmüştür.²³⁸ 997'de Dakûkâ'yı ele geçiren Ebû'l-Feth 1002'de Irak'ta Küfe-Hit arasındaki topraklarda hüküm süren Mezyedîler üzerine düzenlenen sefere katıldı. Daha sonra Büveyhiler'in veziri Amîdü'l-Cüyûş'ün hizmetine girdi. Amîdü'l-Cüyûş de buna karşılık 1006 yılında Ebû'l-Feth'e Horasan yolunun güvenliğini verdi. Aslında Amîdü'l-Cüyûş'ün bunu yapmasının sebebi bu dönemde el-Cibal bölgesinde büyük bir güç haline gelen ve Büveyhiler'e zarar verebilecek bir konuma yükselen Hasneveyhiler Kürt hanedanının gücünü kırmak için onların karşısına bir güç çıkarmaktı. Bundan dolayı Annâziler'i Hasneveyhiler'e karşı güçlendirme politikasına gidildi. Amîdü'l-Cüyûş'ün yaptığı bu durumu kabullenmeyen Bedr b. Haseneveyh, Ebû Ca'fer el-Haccâc komutasında bir ordu

²³⁸ İbnü'l-Esir, Ebû'l-Feth Muhammed b. Annâz'ın 1010-1011 yılında vefat ettiği ve bu yıla kadar 20 yıl Annâziler'in reisliğini yaptığı kaydını vermektedir. Bizde İbnü'l-Esir'in vermiş olduğu bu bilgiden yararlanarak Ebû'l-Feth'in 990-991 yıllarında Annâziler'in başına geçtiğini tahmin etmekteyiz. İbnü'l-Esir, c. VII, s. 515.

toplayıp Bağdat üzerine yolladı. Bu sırada Ebû'l-Feth Bağdat'ta bulunuyordu. Bağdat üzerine gönderilen bu ordu her ne kadar Bağdat'ı muhasara altına aldıysa da her hangi bir başarı elde edemedi geri döndü. Bağdat'ı ele geçiremeyen Bedr bunu telafi etmek ve bölgede kendisine rakip olan Ebû'l-Feth'i ortadan kaldırmak için hemen akabinde Annâziler'in elinde bulunan Hulvân ve Karmasîn'in (Kirmanşah) üzerine yürüyerek buraları zaptetti. Bunun üzerine Ebû'l-Feth Berecân Kalesi ve Dicle'nin doğu yakasındaki bazı şehirlerin hâkimi olan Râfi b. Makn'ın yanına sığındı. Bedr, Râfi üzerine asker sevk edince de Bağdat'a Amîdü'l-Cüyûş'ün yanına gitti. Amîdü'l-Cüyûş onu iyi karşılayarak ona hil'atla ödüllendirdi ve yardım edeceğine söz verdi. Amîdü'l-Cüyûş'ün desteğini alan Ebû'l-Feth bunun intikamını Bedr'den alabilmenin fırsatlarını kolladı. Tam bu esnada 1006 yılında Basra hâkimi Ebû'l-Abbâs'ın Irak Büveyhi hükümdarı Bahâüddeve'nin elinde bulunan Ahvâz'ı alma girişimlerinin başlaması ve Bedr'in ona yardım etmesi üzerine beklenen fırsat doğmuştu. Ebû'l-Abbâs, Bahâüddeve ile girdiği mücadelede yenilip Bedr'e katılmak için Hânekin'e doğru yola çıktı. Daha sonra Hânekin yakınlarında Ebû'l-Feth tarafından yakalanarak Bağdat'a götürülüp öldürüldü. Böylece Ebû'l-Feth, Bedr'den intikamını kısmi olarak da olsa almış oldu.²³⁹ Bu konunun detaylarını Bedr b. Hasanaveyh dönemini anlatırken belirtmiştik.

Öte yandan Ebû'l-Feth ile Bedr b. Hasanaveyh arasında her ne kadar düşmanlık devam etse de bazen de işbirliği yaptıkları da görülmektedir. 1009-1010 yılında Bedr oğlu Hilâl ile girişmiş olduğu iktidar mücadelesinde Ebû'l-Feth'ten yardım istedi. Ebû'l-Feth'te Bedr'e destek verdi ve Hilal bu iktidar mücadelesinde yenilerek Bahaüddeve'ye teslim edildi.²⁴⁰

Ebû'l-Feth 1010-1011 yılında öldüğünde 20 yıl Annâziler'e emirlik yaptığı anlaşılmaktadır.²⁴¹ Ebû'l-Feth öldüğünde ardında Ebû's-Şevk Fâris, Mühelhil ve Sürhâb isminde üç oğul bırakmıştı. Büyük oğlu olarak tahmin ettiğimiz Ebû's-Şevk Fâris hanedanlığın merkezi Hulvân'da babasının yerine geçti. Diğer oğullarından Mühelhil Şehrizer'da, Sürhâb da Mâhiki ve Bendenîcîn'de bağımsız olarak hüküm sürdüler.

²³⁹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 491-493.

²⁴⁰ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 507.

²⁴¹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 515.

6.2. Ebû's-Şevk Fâris b. Muhammed b. Annaz

Hüsâmüddeve ünvanı²⁴² ile bilinen Ebû's-Şevk Fâris b. Muhammed b. Annaz 1010 yılından 1046 yılına kadar otuz altı yıl Annâziler'e emirlik yaptı. Bu dönem Annâziler'in en güçlü olduğu dönemdir. Onun emirlik dönemi, hanedan üyeleri ve civar emirlerle mücadele içinde geçti. Ebû's-Şevk başa geçer geçmez ilk olarak Mezyedilerle mücadeleye girişti. Annâziler ve Mezyediler arasındaki bu mücadele daha sonra yerini barışa bıraktı ve iki hanedanlık arasındaki münasebetler zamanla daha da gelişti.²⁴³ Annâziler'in bölgedeki hâkim güçlere kafa tutacak bir bölgesel güce dönüşmesi ve ittifak mahiyetindeki bu tür faaliyetleri Bağdat merkezli el-Cibâl bölgesinde hüküm süren Büveyhiler'in dikkatini çekmiş olmalı ki onların üzerine asker sevk edilmesine sebep oldu. Gönderilen bu ordu karşısında tutunamayan Ebû's-Şevk Hulvân'a geri çekilmek zorunda kaldı.²⁴⁴ 1014 yılında Hasneveyh Kürt hanedanının en meşhur emirlerinden Bedr'in öldürülmesinden sonra torunu Tahir b. Hilâl dedesinin mülkünü almak için harekete geçti. Bunun içinde Büveyhilerin hükümdarı Şemsüddeve ile girdiği mücadelede esir alındı ve ona bağlı Kürt aşiretlerinden el-Luriyye ve eş-Şâzencânlar, Ebû's-Şevk'in yanına giderek ona itaatlerini bildirdiler. Bu iki Kürt aşiretinin Ebû's-Şevk'e katılmasıyla Annâziler daha da güçlendi. Bu vesileyle Ebû's-Şevk, Büveyhiler'in hükümdarı Şemsüddeve'nin Rey'den bulunmayışından faydalanarak Karmîsîn'i (Kirmanşah) ele geçirdi. Bu olaydan hemen sonra Şemsüddeve, Hemedan'a dönerek Annâziler'in bölgedeki gücünü kırmak ve faaliyetlerine son vermek için esir aldıkları Bedr'in torunu Tahir b. Hilâl'i serbest bıraktı. Tâhir, Ebû's-Şevk'in üzerine yürüdü ve onu Hulvân'a çekilmeye zorladı. Daha sonra bu iki Kürt hanedanı arasında barış sağlandı ve akrabalık kuruldu. Fakat 1015-1016 yılında Ebû's-Şevk hiç beklenmedik bir anda Tâhir üzerine hücum ederek onu öldürdü.²⁴⁵

Ebû's-Şevk daha sonra Hemedan, Dinever ve Esedâbâd'a saldıran ve Musul'u ele geçiren Oğuzlar'a karşı seferber oldu. 1029 yılında Büveyhiler'den

²⁴² İbnü'l-Esir'in Ebû's-Şevk'in unvanının Hüsâmüddeve olduğu bilgisini vermektedir. Bu unvanı Şerefhan Bitlisi'de teyit etmektedir.

²⁴³ Abdülkerim Özaydın, a.g.m, *DİA*, c. III, s. 215.

²⁴⁴ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 515.

²⁴⁵ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 532, 540-541; A. Özaydın, a.g.m, s. 215.

Celâlüddeve'nin de yardımıyla Oğuzları durdurdu.²⁴⁶ Ertesi yıl Ukayliler'in elinde bulunan Dakûkâ'yı zaptetmesi üzerine Ukayli emiri Malik ondan şahsına, adamlarına ve malına bir şey gelmesin diye eman diledi. Fakat Ebû's-Şevk sadece Malik'e eman verdi ve ona ait ne varsa hepsini teslim aldı.²⁴⁷ 1039'da Kûhiyye Kürtlerinin elinde bulunan Karmîsîn, Hûlincân ve Ernebe Kalesi'ni işgal etti.²⁴⁸

Ebû's-Şevk komşu emirlere ve hükümdarlara karşı verdiği mücadelenin dışında hanedan üyelerine karşı da mücadele halindeydi. Bu mücadelelerden biri de 1040 yılında Ebû's-Şevk'in Dinever valisi olan oğlu Ebû'l-Feth ile amcası Mühelhil arasında Bulvar Kalesi için verdikleri mücadeledir. Bu vesileyle aralarında çıkan savaşta Ebû'l-Feth mağlup olarak esir düştü. Bu gelişmeler üzerine Ebû's-Şevk 1040- 1041 yılında oğlunu kurtarmak gayesiyle kardeşi Mühelhil'e karşı harekete geçip onun kontrolündeki bölgelere girdi. Fakat oğlunu kurtaramadı.²⁴⁹

Oğlu Ebû'l-Feth'in esaretini kabullenmeyen Ebû's-Şevk aynı yıl içinde tekrar Mühelhil üzerine sefer düzenledi. Bu nedenle Mühelhil'in elinde bulunan Dakûkâ'yı alması için oğlu Sa'dî'yi Dakûkâ'ya gönderdi. Fakat Sa'dî Dakûkâ'yı muhasara edince çok zor duruma düştü. Bunun üzerine Ebû's-Şevk bizzat kendisi oğluna yardım için Dakûkâ'ya gitti. Dakûkâ'yı zaptettiği gibi şehride yağmaladı. Ebû's-Şevk kardeşi Mühelhil'in şehirlerini almakla uğraşırken Ebû's-Şevk'in bir diğer kardeşi Sürhâb'da Ebû's-Şevk'in kontrolündeki bazı şehirlere girerek oraları yağmaladı. Sürhâb ayrıca Ebû's-Şevk'e karşı bölgedeki bazı emirlerle ve de el-Cavaniyye Kürt aşireti ile anlaştı. Bunu duyan Ebû's-Şevk el-Bendemcîn ve Hulvân'ı kaybetmekten çekinerek Mühelhil'in şehirleri üzerindeki muhasarayı kaldırarak geri döndü.²⁵⁰

Bu seferde Ebû's-Şevk'in yaptıklarını kabullenmeyen Mühelhil, kardeşi Ebû's-Şevk'e karşı aynı yıl içinde (1040-1041) civar emirlerden Hemedan hâkimi Alâüddeve b. Kâkeveyn'den yardım istedi. Bunun üzerine ikisi birlikte Ebû's-Şevk'in üzerine yürüdüler. Böylece kardeşler arasındaki rekabete bölgenin diğer

²⁴⁶ A. Özaydın, a.g.m, s. 215.

²⁴⁷ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 21.

²⁴⁸ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 70.

²⁴⁹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 74, 75.

²⁵⁰ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 90.

siyasi güçleri de katılmış oldu. Bu sırada Karmîsin’de bulunan Ebû’ş-Şevk onların Karmîsin’e doğru geldiğini öğrenince oradan Hulvân’a çekildi. Alâüddeve’de onu takip edip Hulvân yakınlarındaki el-Merc’e geldi. Ebû’ş-Şevk’te Hulvan’dan daha müstahkem bir kale olan es-Sirevân Kalesi’ne gitti. Daha sonra Alâüddeve’ye: *“Senin önünde seni gözetmek ve senin kadrini yüceltmek gayesiyle kaçtım. Sana acıdığım için böyle yaptım. Şayet beni başka şekilde davranmak zorunda bırakırsan mesulü sen olursun. Eğer ben seni yenersen bütün düşmanların seni hedef alırlar, eğer sen beni mağlup edecek olursan kale ve şehirlerimi Melik Celâlüddeve’ye teslim ederim.”* diye haber yolladı. Alâüddeve’de ed-Dînever’i kendisine bırakılması şartıyla barış teklifini kabul edip geri döndü.²⁵¹

Ebû’Şevk daha sonra kardeşi Mühelhil’in bu yaptığını cezalandırmak için bu olaydan bir veya iki yıl sonra 1042-1043 yılında bir intikam seferine çıktı. Bu vesileyle Mühelhil’in merkezi şehirleri olan Şehrizûr üzerine yürüdü ve şehri tahrip ederek yağmaladı. Daha sonra Mühelhil’in Şehrizûr yakınlarındaki en müstahkem kalesi Tiraşâh Kalesi’ni muhasara altına aldı. Ebû’ş-Şevk’in buralardaki tahribatını durdurmaya çalışan Ebû’l-Kasım b. İyâd devreye girerek oğlu Ebû’l-Feth’i kardeşi Mühelhil’in elinden kurtaracağına ve aralarını düzeltereğine söz vererek onu oradan uzaklaştırdı. Bu sırada Ebû’ş-Şevk’in Şehrizûr üzerine geldiğini duyan Mühelhil’de Şehrizûr’dan ayrılarak Ebû’ş-Şevk’in hâkimiyetindeki Sinde ve diğer vilayetlere giderek Ebû’ş-Şevk’in yaptığının aynısını yaptı. Daha sonra Ebû’ş-Şevk, Ebû’l Kâsım’a haber göndererek verdiği sözü ve aralarında kararlaştırdıkları şartları yerine getirmesini istedi. Ebû’l-Kâsım barış için devreye girdiğinde muhtemelen Ebû’ş-Şevk’in oğlu Ebû’l-Feth hapishanede çoktan ölmüş olmalı ki²⁵² Mühelhil barış teklifini kabul etmedi. Bunun üzerine Ebû’ş-Şevk Hulvân’dan Samgan’a gidip hem orayı, hem de Mühelhil’in hâkimiyetindeki bütün vilayetleri yağmaladı. Mühelhil daha büyük bir tehdit olan Selçuklu Türklerinin tehdidiyle karşılaşınca Ebû’ş-Şevk’e

²⁵¹ İbnü’l-Esir, c. VIII, s. 91-92.

²⁵² İbnü’l-Esir, Ebû’l-Feth’in nasıl ve na şekilde öldüğü hakkında bilgi vermez. Ancak 1045-1046 yılında verdiği kayıta Mühelhil Oğuzların tehdidiyle karşılaşınca Kardeşi Ebû’ş-Şevk’e haber gönderip Ebû’l-Fethi hapishanede öldürmeyip onun kendi eceliyle öldüğüne dair yemin edip barış teklifinde bulundu. Hatta güven tazelemek için için oğlu Ebû’l-Ganâim’i, Ebû’l-Feth’e karşılık Ebû’ş-Şevk’in yanına gönderdi. Ebû’ş-Şevk büyük bir insani vasıf göstererek yeğeni Ebû’l-Ganâim’e iyi davranıp onu kardeşi Mühelhil’e iade etti ve ikisi barışıp işbirliği yaptılar. İbnü’l-Esir, c. VIII, s. 118-119.

elçiler gönderip barış teklifinde bulundu ve sonunda her konuda anlaşarak Ebû'ş-Şevk'te geri döndü.²⁵³

Ebû'ş-Şevk ile Mühelhil arasındaki rekabet bu şekilde devam ederken Annâzoğullar 1045-1046 yılında Selçuklu Türklerinin kendi bölgelerine girmeleri sonucu onların tehdidiyle karşı karşıya geldiler. Bu nedenle Annâzoğulları kendi aralarındaki sorunları bırakıp kendilerine zarar verebilecek pozisyonundaki bu büyük güce karşı birleşince, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey kardeşi İbrahim Yınal kumandasındaki Selçuklu ordusunu Annâziler üzerine sevk etti. Hemedan valisi şehri terk etmek zorunda kaldığı gibi Ebû'ş-Şevk de Yınal'a karşı koyamayacağını anlayınca Dînever'den Karmîsîn'e kaçtı. Bunun üzerine İbrahim Yınal, Dînever üzerine yürüyüp orayı ele geçirdikten sonra Karmîsîn'e doğru harekete geçti. Bunu haber alan Ebû'ş-Şevk, Karmîsîn'i Yınal'a karşı müdafaa ve muhafaza etmeleri için Şâzencân Kürtleriyle Deylemlilerden oluşan bir askeri birliği orada bırakıp Hulvân'a çekildi. Bu ordu her ne kadar şehri İbrahim Yınal'a karşı korumaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Karmîsîn'in düştüğünün haberini alan Ebû'ş-Şevk çoluk çocuğu ile birlikte Hulvân'dan es-Sîravân Kalesi'ne sığındı. İbrahim Yınal daha sonra Hulvân üzerine yürüdü ve orayı ele geçirerek yağmaladı ve Ebû'ş-Şevk'in evini de ateşe verdi. Annazoğulları 1045-1046 yılında bu büyük güce karşı her ne kadar kendi aralarında işbirliği yapıp birleştilerse de Selçuklulara karşı bir başarı elde edemediler.²⁵⁴

Hulvan'dan es-Sirevân kalesine çekilen Ebû'ş-Şevk bu olaydan kısa bir süre sonra hastalanmış ve 1046 yılının Ramazan ayının sonunda vefat etmişti. Aşireti, Ebû'ş-Şevk'in ölümünün ardından yerine veliaht olarak bıraktığı oğlu Sa'dî'yi değil, Mühelhil'i destekleyip kendilerine emir yaptılar. Bu durumu kabullenmeyen Sa'dî amcası Mühelhil'e karşı harekete geçti. Ancak bu mücadeleyi tek başına yürütemeyeceğini anlayınca İbrahim Yınal'dan yardım istemek için onun yanına sığındı.²⁵⁵

²⁵³ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 106, 119-120.

²⁵⁴ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 117, 118.

²⁵⁵ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 119.

6.3. Mühelhil b. Muhammed b. Annâz (Ebû'l-Mâcid)

Ebû'l-Mâcid ünvanıyla tanınan²⁵⁶ Mühelhil b. Muhammed b. Annâz 1040 yılında Kuhyye Kürtlerinin elinde bulunan Bulvar Kalesi için yeğeni Ebû'l-Feth ile mücadeleye girdi. Bu mücadele sonunda Ebû'l-Feth'i yenerek birçok adamıyla beraber esir aldığı için kardeşi Ebû'ş-Şevk ile aralarında büyük bir düşmanlık başladı. Ancak daha sonra göçer Oğuz boylarının kendi bölgelerine girmelerinden dolayı onlarla tek başına mücadele yürütemeyeceğini anlayınca Ebû'ş-Şevk'le barıştı. 1046 yılında Ebû'ş-Şevk'in ölümünün ardında Annâziler onu kendilerine emir yaptılar. O da Mâyedeşt'e gidip orada konakladı. Mühelhil Annâziler'in başına geçer geçmez hâkimiyet alanını genişletmek için Tuğrul Bey'in emriyle İbrahim Yınal tarafından Ebû'ş-Şevk'ten alınan Hulvân, Karmîsîn ve Dînever'i almak için harekâta geçti. Mühelhil'in Karmîsîn üzerine geldiği haberini alan İbrahim Yınal'ın Karmîsîn valisi Bedr b. Tâhir b. Hilâl, Karmîsîn'den kaçtı. Bu nedenle Mühelhil Karmîsîn'i kolayca ele geçirdi. Ardından oğlu Muhammed'i de Dinever üzerine gönderdi. Muhammed de burayı İbrahim Yınal'ın askerlerinden geri aldı. Amcası Mühelhil'le iktidar mücadelesi yaşayan Sa'di bu durumu fırsatta çevirmek için İbrahim Yınal'a haber gönderip yardım talep etti. İbrahim Yınal, Sa'di'ye babasının mülkünü teslim edeceğinin sözünü vererek yardım talebini kabul etti. Bunun üzerine Sa'di Şâzencân Kürtleriyle birlikte İbrahim Yınal'ın yanına sığındı. İbrahim Yınal'ın desteklediği ordularla Mühelhil üzerine giden Sa'di başta kısmi olarak bir başarı sağlasa da daha sonra bu mücadelede Mühelhil'e esir düştü. Ancak Mühelhil'in el-Cibâl bölgesinde etkinliğini bu şekilde artırması üzerine İbrahim Yınal 1047 yılında ordusuyla birlikte el-Cibâl bölgesine girdi. İbrahim Yınal ilk olarak Mühelhil'in elinde bulunan Hulvan üzerine yürüyerek burayı ele geçirdi ve Hulvan'da bulunan Mühelhil'in oğullarından Mâlik ve Bedr'i de esir alarak Hemedan'a götürdü. İbrahim Yınal, veziri öncülüğündeki başka bir orduyu da Mühelhil'in peşine taktı. Bu esnada Şehrîzûr'da bulunan Mühelhil, muhtemelen kendisi üzerine gelen orduya karşı koyamayacağını anlayınca daha stratejik ve korunaklı olan Şehrîzûr yakınlarındaki Tirânşah Kalesi'ne sığındı. Mühelhil'in Tirânşah Kalesi'ne sığındığı haberini alan İbrahim Yınal'ın ordusu doğrudan Mühelhil'i Tirânşah Kalesi'nde kuşattı. Mühelhil'de bu kuşatmayı kırabilmek için Şehrîzûr halkına haber gönderip yardım

²⁵⁶ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 90.

istedi. Şehrizûr halkı da Tirânşâh Kalesi'ni kuşatan Oğuzlar'a saldırınca bu sefer İbrahim Yınal'ın vezirinin emrindeki ordu geri dönüp Şehrizûr'a saldırdı. Bu ordu Şehrizûr halkından birçok kişiyi öldürüp şehri yağmalasalar da Tirânşâh kuşatması 1049 yılına kadar devam etti. Tirânşâh kuşatmasının uzaması askerler arasında veba salgını çıkmasına sebep oldu. Bu nedenle kuşatma kaldırıldı. Bunun üzerine Mühelhil oğullarından birinin emrinde bir askeri birliğini Şehrizûr'a gönderip şehri aldı. Daha sonra bu yörelerde bulunan Oğuzların gelip köyleri ve kasabaları yağmalamaları üzerine muhtemelen bölgede hayatının tehlikede olduğunu anlayan Mühelhil aile fertleriyle birlikte Bağdat'ta Büveyhiler'e sığındı.²⁵⁷

Mühelhil, bu şekilde Bağdat'a sığınırken bir yıl sonra 1050 yılında Selçuklulara itaatini bildirmek üzere Tuğrul Bey'in huzuruna gitti. Mühelhil, Tuğrul Bey'den 1048 yılında el-Luriyye Kürtleri tarafından tutuklanıp İbrahim Yınal'a teslim edilen kardeşi Sürhâb'ın da bağışlanması içinde ricada bulundu. Tuğrul Bey'de onun bu isteğini kabul etti ve Mühelhil'e iktalar verdi. Ayrıca Annâziler'i yeniden kendi bölgelerine yerleştirdi. Buna göre Mühelhil es-Sirevân, Dakukâ, Şehrizûr ve Sâmağân'da, Sa'dî' er-Râvendeyn'de, Sürhâb ise Mâhiki'de hüküm sürecekti.²⁵⁸

Kendi bölgesine yerleştirilen Mühelhil gücünü toparlayınca yeğeni Sa'dî ile tekrar mücadeleye girişti. 1053 yılında ikisi arasında çıkan savaşta Ukayliler'in desteğini alan Sa'dî amcası Mühelhil'i yenerek oğlu Mâlik'le beraber esir aldı.²⁵⁹ Babası ve kardeşinin amcası Sa'dî tarafından esir alınması üzerine Bedr b. Mühelhil 1054 yılında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den yardım istedi.²⁶⁰ Mühelhil ve oğlu Mâlik muhtemelen Sa'dî tarafından öldürülmüş olmalı ki Tuğrul Bey'in devreye gitmesi de bir sonuç vermedi. Bunların akıbeti hakkında kaynağımızda her hangi bir bilgi bulunmamaktadır.

²⁵⁷ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 74-75, 118, 119, 120, 125, 126, 129.

²⁵⁸ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 148.

²⁵⁹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 161-162.

²⁶⁰ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 165-166.

6.4. Sürhâb b. Muhammed b. Annaz

Mâhiki ve Bendenîcîn hâkimi olup Ebû'ş-Şevk ile Mühelhil'in kardeşidir. 1040-1041 yılında Ebû'ş-Şevk, kardeşi Mühelhil üzerine yürüdüğü sırada, Sürhâb'da Ebû'ş-Şevk'in kontrolünde bulunan bölgelere girip birçok yeri yağmalamıştır. Ayrıca Ebû'ş-Şevk aleyhine bölge emirleriyle ve el Cavaniyye Kürtleriyle anlaşma yaptı. Kendi bölgesinin elinden çıkacağından endişelenen Ebû'ş-Şevk Büveyhiler'den Celâlüddeve'den yardım istedi.²⁶¹

Sürhâb ile kardeşi Ebû'ş-Şevk arasında bölge hâkimiyeti için rekabet devam etmekteydi. Bu rekabetin sonucunda Ebû'ş-Şevk, Dezdîlüye hariç Sürhâb'ın elindeki bütün yerleri zaptetti. Sürhâb bu kaybın öcünü almak için 1045 yılında Ebû'ş-Şevk'in oğlu Sa'dî'nin bulunduğu el-Bendenîcîn üzerine yürüdü. Sa'dî amcası Sürhâb'a karşı koyamayacağını anlayınca oradan ayrılıp babasının yanına döndü.²⁶² Daha sonra 1046 yılında Sürhâb ile yeğeni Sa'dî arasında yapılan savaşta Sa'dî esir düştü.²⁶³

Sürhâb, bu küçük başarımın ardından gurura kapılıp kendi çevresini önemsemeyince el-Luriyye Kürtleri ile kendi askerlerinden oluşan bazı kimseler tarafından 1047 yılında yakalanıp İbrahim Yınal'a teslim edildi. Daha sonra Yınal, Sürhâb'a esir aldığı Ebû'ş-Şevk'in oğlu Sa'dî'yi serbest bırakmasını istedi. Sürhâb bunu kabul etmeyince Yınal onun bir gözüne mil çektirdi.²⁶⁴ Aynı yıl içerisinde İbrahim Yınal, Sürhâb'a ait kaleleri ele geçirmek üzere bir ordu sevk etti ve kalelerin teslim edilmesi için elinde rehin tuttuğu Sürhâb'ı da ordu komutanına teslim etti. Ordu komutanı da Sürhâb'ı yanına alarak Kelekân Kalesi'ne yürüdü. Ancak kale teslim olmadı. Bunun üzerine Sürhâb'a ait başka bir kale olan Dezdîlüye Kalesi üzerine yürüyüp kaleyi muhasara altına aldı. Bu askerlerden bir gurup da el-Bendenîcîn'e kadar gidip oraları yağmaladı.²⁶⁵ Selçukluların elinde birkaç yıl esir kalan Sürhâb

²⁶¹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 90.

²⁶² İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 119.

²⁶³ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 121, 122.

²⁶⁴ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 123.

²⁶⁵ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 124.

1050 yılında kardeşi Mühelhil'in girişimleriyle Tuğrul Bey tarafından serbest bırakıldı ve Sürhâb Mâhiki Kalesi'ne gidip yerleşti.²⁶⁶

Mâhiki'de hâkimiyetini sürdüren Sürhâb hakkında el-Kamil'de bu bilgilerin dışında başka da bir kayıt bulunmamaktadır.

6.5. Sa'dî b. Ebû's-Şevk

Ebû's-Şevk'in oğlu olan Sa'dî b. Ebû's-Şevk 1040-1041 yılında babasının emri üzerine amcası Mühelhil'in elinde bulunan Dakûkâ'yı alması için girişimlerde bulundu. Babasının ölümünün ardında Annâziler amcası Mühelhil'i destekleyip kendilerine emir yapınca Mühelhil ile iktidar mücadelesine girişti. Bu mücadeleyi tek başına yürütemeyince İbrahim Yınal'ın haber gönderip yardım talep etti. İbrahim Yınal'da bu yardım teklifini kabul etti ve babasına ait şehirlere hâkim olmasını sağlayacağına söz verdi. Sa'dî'de eş-Şâzencân Kürtleriyle birlikte İbrahim Yınal'ın yanına gidip itaatini bildirdi. İbrahim Yınal'ın desteğini alan Sa'dî 1046 yılında Mühelhil'in elinde bulunan Hulvân üzerine yürüdü ve orayı ele geçirerek Mâyedeş'e döndü. Fakat amcası Mühelhil, Sa'dî'nin Mâyedeş'e gittiğini öğrenince Hulvân'a gidip orayı geri aldı. Bu durum ikisi arasında farklı şekilde birkaç kez daha tekrarlandı. Daha sonra Sa'dî diğer amcası Sürhâb üzerine yürüyerek onu mağlup etti ve Sürhâb Dezdilûye Kalesi'ne çekildi. Sa'dî müstahkem bir kale olan Dezdilûye muhasarasını tek başına yürütemeyeceğinden Ebû'l-Feth b. Verrâm ile ittifak ve işbirliği yaparak karşılığında da Ebû'l-Feth b. Verrâm'a, el-Bendenicin'i ikta olarak verdi. 1046 yılında ikisi Sürhâb'a karşı harekete geçtiler ve yapılan savaş sonucunda Sa'dî ile Ebû'l-Feth b. Verrâm esir düştü. Sürhâb yeğeni Sa'dî'yi yakalayıp hapsedince, Sürhâb'ın oğlu Ebû'l-Asker babasının yaptığı işi beğenmeyerek ona kızmış ve yanından ayrılmıştı. 1047 yılında babası Sürhâb el-Luriyye Kürtleri tarafından yakalanıp İbrahim Yınal'a teslim edilince amcası Sa'dî'nin tutulduğu kaleye giderek onu serbet bıraktı. Ayrıca Sa'dî'den geçmiş yıllarda olup bitenleri unutmamasını ve babası Sürhâb'ın kurtulması için çaba göstermesini istedi. Bunun

²⁶⁶ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 148.

üzerine Sa'dî kalabalık bir Kürt topluluğuyla İbrahim Yınal'ın yanına gitti. Fakat Sürhâb'ı kurtaramadı. Daha sonra buradan ayrılarak ed-Destkere'ye döndü.²⁶⁷

Daha sonra Oğuzlar 1048 yılında Bâcîsrâ yakınlarında karargâh kuran Sa'dî üzerine bir baskın düzenlediler. Sa'dî'yi yenilgiye uğratıp mallarına el koydukları gibi ed-Destkere, Bâcîsrâ, el-Harûniyye, Kasr-ı Sâbûr ve o yöredeki bütün kasaba ve köyleri yağmaladılar. Aynı yıl içerisinde İbrahim Yınal, Sa'dî'nin elinde bulunan yerleri almak için sefere çıkınca Sa'dî bulunduğu bölgeleri terk ederek Dübeys b. Mezyed'e sığındı. İbrahim Yınal'da Sa'dî'nin elinde bulunan es-Siravân'a giderek kaleyi kuşattı. Kale muhafızı, kendisi ve malı için eman aldıktan sonra burayı Yınal'a teslim etti ve Yınal daha sonra buradan Hulvân'a gitti.²⁶⁸ İbrahim Yınal'la baş edemeyeceğinin anlayan Sa'dî onunla anlaşma yoluna gitti. Bunun için 1049 yılında İbrahim Yınal'le haberleşip teminat aldı. Ayrıca sahip olduğu yerlerin tamamına hâkim olması kararlaştırıldıktan sonra Dübeys b. Mezyed'in yanından ayrılarak İbrahim Yınal'ın yanına gidip itaatini bildirdi. Yınal'a itaatini bildirdikten sonra ed-Deskere üzerine yürüyerek burayı aldı ve buradan da Ba'kûbâ yakınlarına kadar ilerledi. Buradaki beldeleri yağmalayıp hutbeyi İbrahim Yınal adına okuttu.²⁶⁹ Sa'dî daha sonra Tarîk-i Horasan'da bulunan ed-Dizdâr yöresini ele geçirdi. Burayı surlarla çevirerek müstahkem bir kale haline getirdi. Sa'dî'nin bölgedeki bu faaliyetleri 1050 yılında Abbasi halifesi el-Besâsîrî'yi rahatsız etmiş olmalı ki Sa'dî üzerine asker sevk etmesine sebep oldu. Böylece Sa'dî'nin müstahkem bir kaleye çevirdiği ed-Dizdâr'ı ve yöresini Sa'dî'den aldı.²⁷⁰ Sa'dî 1053 yılında Tuğrul Bey'in yanından büyük bir askeri birliğin başında Irak tarafında bazı faaliyetlerde bulundu. Ayrıca yukarıda belirttiğimiz gibi bu bölgede bulunan amcası Mühelhil ile savaşım onu esir aldı. Bu haber Bağdat'ta duyulunca halifenin askerleri Sa'dî ile savaşmak için Hulvân'a hareket etti. Hulvan'a gönderilen bu askeri birlik hiçbir şey yapamadan geri döndü.²⁷¹

²⁶⁷ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 119-123

²⁶⁸ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 125.

²⁶⁹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 133, 134.

²⁷⁰ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 141.

²⁷¹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 161, 162.

Sa'dî'nin Selçuklulara olan itaatinin 1053-1054 yılında muhalefete dönüştüğü görülür. Bu muhalefetin sebebi ise esir aldığı amcası Mühelhil'in serbest bırakılmasıyla ilgilidir. Mühelhil'in oğlu Bedr, Tuğrul Bey'in yanına giderek babasının serbest bırakılması için yardım istedi. Bunun üzerine Tuğrul Bey yanında rehin tuttuğu Sa'dî'nin oğlunu ona teslim etmek üzere onunla beraber bir elçi gönderdi. Elçiye Sa'dî'ye şöyle demesini istedi: *"Eğer elindeki esir için kurtuluş akçesi istiyorsan, işte oğlunu sana geri gönderdim. Şayet kabul etmez, muhalefet etmeğe ve halktan ayrılmaya kalkışırsan bizde senin bu eylemine karşılık veririz."* Bu sözler Sa'dî'ye iletilince çok zoruna gitti ve Tuğrul Bey'e muhalefet edip Hulvân'a giderek orayı almak istedi. Başaramayınca da Rûşenkubâd ile el-Beredân arasında karargah kurdu. Daha sonra Büveyhi hükümdarı el-Melikü'r-Rahim'e haber gönderip itaat arz etti. Bunun üzerine Tuğrul Bey'in askerleri ile Bedr b. Mühelhil'in askerleri Sa'dî'nin üzerine yürüyüp onu yendiler. Sa'dî Rûşenkubâd Kalesi'ne çekildi.²⁷² Muhtemelen Mühelhil bu sırada Sa'dî'nin esareti altında ölmüştü. Bu kaleye yerleşen Sa'dî 1054-1055 yılında Selçuklu öncülüğündeki Oğuzların saldırısına uğradı. Oğuzlar, Sa'dî'nin elinde bulunan ed-Destkere'ye gidip burayı aldılar. Daha sonra buradan Rûşenkubâd ve el-Beredân'a gidip oraları ele geçirmek için girişimlerde bulundular. Fakat bir sonuç elde edemediler.²⁷³

Kaynağımızda bu kayıtların dışında Sa'dî dönemiyle ilgili başka bir kayıt bulunmamaktadır.

6.6. Ebû'l-Fevâris Sürhâb b. Bedr b. Mühelhil (İbn Ebû's-Şevk el-Kürdi)

İbn Ebû's-Şevk el-Kürdi²⁷⁴ ve Ebû'l-Fevâris diye tanınan²⁷⁵ Ebû'l-Fevâris Sürhâb b. Bedr b. Mühelhil Sultan Tuğrul Bey'in 1062-1063 yılında Ermeniye'den

²⁷² İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 165, 166.

²⁷³ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 173.

²⁷⁴ Müellifimiz İbnü'l-Esir, İbn Ebû's-Şevk adındaki bir şahıs hakkında iki ayrı kayıt vermektedir. Bu kayıtlardan ilki 950-951 yılı olaylarında Büveyhi hükümdarı Müizzüddeve, Sebüktekin'in emrindeki Türklerin kendisine karşı isyan ettiklerini haber alınca İbn.Ebî's-Şevk el-Kürdi'yi bu isyanı bastırmakla görevlendirdi. İkinci kayıt ise 953-954 yılında Abbasi halifesi, Büveyhiler ile Sâmâniler arasındaki anlaşmazlığı çözmek için devreye girip bir elçi heyeti bunlara gönderdi. Ancak gönderilen bu elçi heyeti Hulvân'a ulaştığında İbn Ebî's-Şevk, emrindeki Kürtlerle birlikte bu elçi heyetinin de içinde bulunduğu kervanı soymuşlar ve ayrıca bir müddet halifenin elçilerini esir alıp daha sonra serbest bırakmışlar. Bunun üzerine Müizzüddeve bölgeye asker sevk etmiş ve Kürtleri bu bölgede bertaraf ederek bölgede sükûneti sağlamıştır. Bu iki kayda baktığımızda olayın geçtiği bölge ve mevki

Bağdat'a hareket ettiği sırada Sultanın yanında bulunan emirler arasında idi.²⁷⁶ Muhtemelen Sürhâb bu tarihten itibaren bulunduğu bölgede Selçukluların vassalı olarak hâkimiyetini sürdürmekteydi. Sürhâb bazen Selçuklular arasında çıkan taht kavgalarına da taraf olmuştur. 1099-1100 yılında Sultan Berkyaruk ile Muhammed arasında yapılan savaşta Sürhâb, Berkyaruk'un yanında yer aldı.²⁷⁷

Müteakip yıllarda 1101 1102 yılında Sürhâb'ın hakimiyetindeki bölgelere Salgur Türkmen boyuna mensup el-Karabli ve emrindeki Türkmenler gelip yerleşince aralarında otlak mücadelesi başladı. Sürhâb, el-Karabli emir idaresindeki Salgur Türkmen boyuna mensup Türkmenlerin kendi bölgesi içinde, hayvanlarını otlatmasına engel oldu. Bunun üzerine aralarında çıkan savaşta Sürhâb, el-Karabli'nin adamlarından bir kısmını öldürttü ve onları meralarından uzaklaştırdı. Buradan ayrılan el-Karablî, diğer Türkmen guruplarının yanına gidip onlardan yardım istedi. el-Karablî, Türkmenlerin yardımıyla çok sayıda askerle birlikte Sürhâb'ın üzerine yürüdü. Yapılan savaşta Kürt kuvvetlerinden iki bin kişi öldürüldü ve Sürhâb mağlup bir vaziyette yirmi adamıyla birlikte bir dağa sığındı. Sürhâb yenilince Türkmenler de Sürhâb'ın bölgesine girip onun elinde bulunan Dakûkâ ve Şehrizûr hariç bütün şehirlerini istila ettiler.²⁷⁸

Bu sırada Huftidkân kalesinde bulunan Sürhâb'ın iki kale Mustahfızı onun mağlup olduğunu haber aldıklarında bu kaleyi ele geçirdiler. Çünkü Sürhâb'ın hemen bütün zahireleri, malları ve silahları bu kaledeydi. İbnü'l-Esir bu malların değerinin iki milyon dinarı geçtiğini belirtmektedir. Bu sırada oraya uğrayan Sultan Berkyaruk'a iki yüz bin dinar gönderdiler. Daha sonra iki mustahfız arasında anlaşmazlık sonucu biri öldü. Diğeri de Sürhâb'a haber yollayıp kaleyi kendisine teslim edeceğini bildirerek eman diledi. Sürhâb'da ona eman verdi ve kaleyi teslim aldı.²⁷⁹ Sürhâb kaleyi teslim alıp toparlanmaya çalışırken bu seferde Irak Şahnesi İlgazi b. Artuk'un kardeşinin oğlu Belek b. Behrâm b. Artuk'unun saldırısına maruz

---

Annâziler'in yaşadığı bölgeye takabül etse de verilen zaman aralığında büyük bir fark var. Bu nedenle bu İbn Ebû's-Şevk'in kim olduğunu veya hangi Kürt aşiretine mensup olduğunu tespit edemedik. İbnü'l-Esir, c. VII, s. 144, 162.

²⁷⁵ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 531.

²⁷⁶ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 225.

²⁷⁷ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 426.

²⁷⁸ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 465.

²⁷⁹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 465.

kaldı. 1104-1105 yılında Târik-ı Horasan'a vali olan Belek buradaki işleri düzene soktuktan sonra Sürhâb'ın elinde bulunan Hânicâr Kalesi'ni ele geçirdi.²⁸⁰

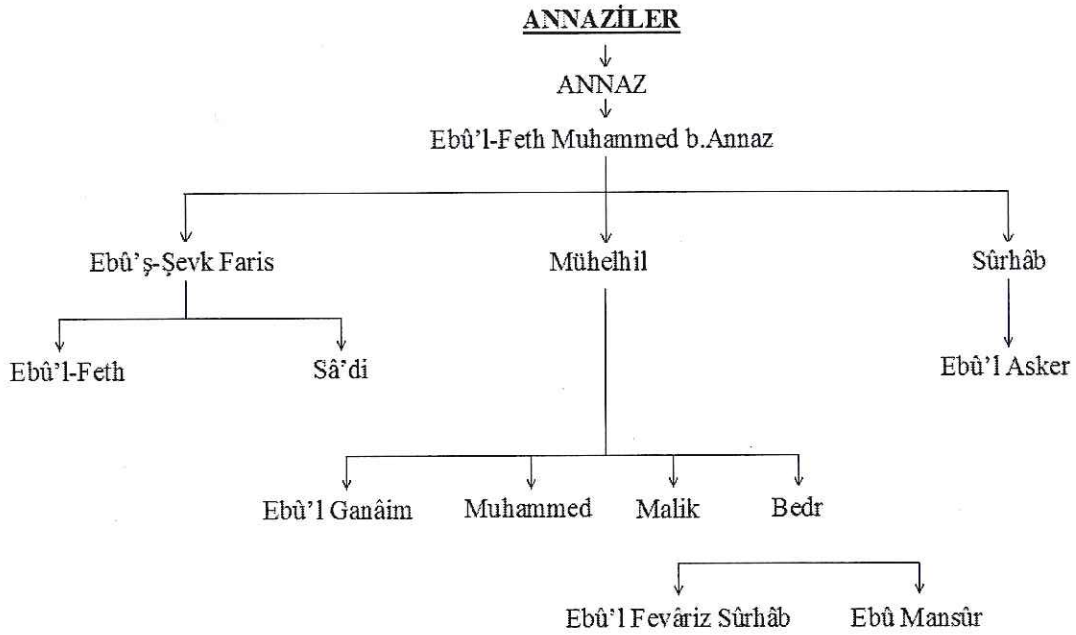
Bu olaydan iki yıl sonra 1107 yılında Sürhâb öldü. Sürhâb öldüğünde çok büyük bir serveti ve sayısız atları vardı. İbnü'l-Esir, Sürhâb'ın ölümünden sonra emirliğin başına Ebû Mansûr b. Bedr'in geçtiği ve bu ailenin egemenliğinin yüz otuz yıl sürdüğünü belirtmektedir.²⁸¹

Annazoğulları Hasneveyhileri yendikten sonra bölgede her ne kadar bir otorite olarak gözüke de kendi aralarındaki mücadelelerden dolayı Hasneveyhiler kadar etkili olamadılar. Annazilerin tarihine baktığımızda onların faaliyetlerinin hemen hemen hepsi kendi aralarındaki iç çekişmeler ve çatışmalardan ibarettir. Annazilerin birbirleriyle olan mücadeleleri olmasaydı belki de Mervaniler ve Hasneveyhiler kadar güçlü bir bölgesel güç olabilirdi. Çünkü her bir kardeşin emrinde güçlü ordularının olması ve her birinin geniş coğrafyaları kontrol altında tutmalarına rağmen iç çekişmeler onların bir araya gelerek daha kalıcı etki bırakabilecek güçlü bir siyasi teşekkül kurmalarını engelledi. Annâzilerin başka bir talihsizliği de bölgedeki Selçuklu etkisidir. Çünkü Selçuklularla birlikte yoğun bir Türkmen nüfusunun batıya doğru harekete geçmesi ve bölgede onlarla rekabet edecek yerel unsurları ezecek pozisyonunda olmalarıdır. Her ne kadar güçlü bir etki bırakamamaları kendi aralarındaki mücadele etkili olsada aynı zamanda Selçukluların büyük bir güç olarak bütün İran ve Irak'ı egemenlikleri altına almaları da onların bölgesel bir güç olarak ortaya çıkmalarına engel olmuştur. Nitekim Annâziler bundan sonraki tarihlerinde Selçukluların vassalı olarak egemenliklerini sürdürmüşlerdir.

Müellifimizin Annazoğullarıyla ilgili verdiği kayıtlar bunlardan ibaret olup bunun dışında herhangi bir kayıt mevcut değildir.

²⁸⁰ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 500.

²⁸¹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 531.

7. Cevrekan (Cevzakan) Aşireti

el-Kamil'de ismi zikredilen Kürt aşiretlerinden biri de Cevrakan Aşireti olup eserimizde bu adlandırmanın dışında Cevzakan olarak da anılmaktadır. Dönemin siyasi olayları içerisinde ismi sık sık geçen Cevrakanlar, XI. yüzyılın ilk çeyreğiyle eserimizin bittiği XIII. yüzyılın ortalarına yakın Sâbûr-Hâst merkezli olmak üzere Hulvân yakınlarındaki es-Saymara ve Erbil'in doğusundaki dağlık alanlarda yaşamış Kürt aşiretlerinden biridir.²⁸²

el-Kamil'de Cevrakanların adının geçtiği ilk olay 1013-1014 yılında Bedr b. Haseneveyh'in, bir Kürt aşiret reisi olduğunu tahmin ettiğimiz el-Hüseyn b. Me'sûd el-Kürdî'nin hâkimiyetindeki toprakları ele geçirmek amacıyla sefere çıktığı esnada askerleri içerisinde bulunan Cevrakan Kürtleri tarafından öldürülmesi olayıdır.²⁸³ Yukarda Hasneveyhiler hanedanlığını anlatırken bu olayı detaylı bir şekilde açıklamıştık.

İbnü'l-Esir'de bu olayla ismi anılan Cevrakan aşiretinin el-Cibâl bölgesinde yavaş yavaş etkin bir konuma yükseldikleri görülür. Cevrakanların bölgedeki etkinliği artınca 1026-1027 yılında Büveyhi hükümdarı Alâüddevle onları kontrol

²⁸² İbnü'l-Esir, c. VII, s. 532, 606, 607; c. VIII, s. 40, 117, 118; c. X, s. 355.

²⁸³ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 532.

altında tutmak amacıyla Cevrakanların merkezi olan Sâbûr-Hâst ve çevresine amcasının oğlu Ebû Câ'fer'i vali olarak atadı. Bu atamayla birlikte buradaki Kürt aşiretlerinin yönetime olan tepkilerini azaltmak ve bölgedeki Kürt aşiretleriyle daha iyi ilişkiler geliştirmek için Kürt aşiretlerinden birine mensup olan Ebû'l-Ferec el-Bâbûnî'yi de Ebû Câ'fer'e yardımcı olarak görevlendirdi. Ancak işler Alâüddevle'nin istediği gibi gitmedi. Çünkü bir müddet sonra Ebû Câ'fer ile Ebû'l-Ferec arasında çıkan bir anlaşmazlık düşmanlığa dönüştü ve Alâüddevle'nin barıştırma girişimleri de sonuç vermedi. Daha sonra Ebû Ca'fer'in Ebû'l-Ferec'i öldürmesi üzerine zaten yönetime tepkili olan Cevrakan Kürtlerinin Büveyhiler'e karşı toptan isyan etmelerine sebep oldu. Bu isyanı bastırmak için Alâüddevle, Cevrakanlar üzerine içlerinde Ali b. İmrân'ında bulunduğu büyük bir ordu gönderdi. Cevrakanlar üzerine gönderilen bu orduyla baş edemeyeceklerini anlayınca Alâüddevle ile aralarını düzeltmesi ve barış görüşmeleri yapmaları için bir topluluğu Ali'ye elçi olarak gönderdiler. Büveyhiler bu elçi heyetinin kendilerine teslim edilmesi için Ali'ye baskı uygulayınca Ali de saf değiştirip Cevrakan Kürtlerinin yanında yer aldı. Bu durumu kabullenmeyen Büveyhiler, Ali ve Cevrakan aşireti üzerine yürüdüler. Yapılan savaşta Büveyhi ordusu yenilerek büyük bir darbe aldı. Ebû Ca'fer esir alındı. Daha sonra Ebû Ca'fer, Ebû'l-Ferec'e kısas olarak öldürüldü.²⁸⁴

Bu olaydan sonra Ali, Tâberistan Hâkimi İspehbüd'ü Büveyhi hükümdarı Alâüddevle'ye karşı kışkırtarak el-Cibâl bölgesi üzerine yürümeye teşvik etti. Ali'nin bu tür girişimlerde bulunmasının nedeni muhtemelen Büveyhilerin el-Cibâl'deki etkinliğini kırıp bölgede etkin bir güç haline gelmekti. Ali kendilerine katılan bölgedeki bazı emirlerle Hemedan üzerine yürüdü. Hemedan'ı aldıktan sonra Alâüddevle'nin el-Cibal bölgesindeki valilerini de buradan uzaklaştırdı. Daha sonra İsfahan'da bulunan Alâüddevle'ye karşı harekete geçtiler. Yapılan savaş Alâüddevle kazanarak onları Nihavend'e kadar kovaladı. Burada yapılan şavaşı tekrar Alâüddevle kazandı. Alâüddevle bu esnada Ali'nin yanında bulunan Cevrakan Kürtleriyle haberleşerek onlardan bir kısmını yanına çekmeyi başardı. Akabinde Kinkever Kalesi'ne çekilen Ali'yi muhasara altına aldı. Ali, Alâüddevle ile baş edemeyeceğini anlayınca barış istemek zorunda kaldı. Alâüddevle de Kinkever

²⁸⁴ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 606-607.

Kalesi'ni ve amcasının oğlu Ebû Ca'fer'i öldürenleri kendisine teslim edilmesini şart koştu. Başka bir şansının kalmadığını gören Ali de canının bağışlanması karşılığında bu şartları kabul ederek söz konusu şahısları ona gönderdi. Alâüddevele de kendisine teslim edilen Ebû Ca'fer'in katilleri olan Cevrakanlar'ı öldürdü.²⁸⁵

Cevrakan aşireti her ne kadar Büveyhilerle çatışmalı bir durum yaşasa da bazen onlara yardım ettikleri de oluyordu. Bu yardımlardan biri de Büveyhiler'le Gazneliler arasında çıkan bir savaşta Büveyhilerden Alâüddevele Ebû Ca'fer yenilerek Sâbûr-Hâst'a bulunan Cevzakan Kürtlerinin yanına gidip sığınmasıdır.²⁸⁶ Cevrakan Kürtlerinin kendi bölgelerini korumak amaçlı Büveyhi ordusunun saflarında Gazneliler'e karşı mücadele ettiklerini tahmin etmekteyiz. Buna rağmen Gazneliler'in el-Cibâl bölgesini ele geçirmelerine engel olamadılar. 1040 yılında Selçuklular Dandanakan savaşında Gaznelileri yendikten sonra el-Cibâl bölgesi Selçuklular'ın hâkimiyetine geçti. 1045 yılında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey kardeşi İbrahim Yınal'a el-Cibâl yöresini feth etme görevini verince Yınal'da Cibâl bölgesine hareket etti. Oraya varmadan Hemedân'da bulunan Büveyhilerden Gerşasf b. Alâüddevele üzerine yürüdü. Gerşasf ondan korkarak Hemedân'ı terk etti ve Cevzakan Kürtleri'ne sığındı. İbrahim Yınal, es-Saymara ve oraya yakın yerlerde oturan Cevzakan Kürtleri üzerine sefer düzenledi ve onlara ağır bir darbe indirip onları dağıttı.²⁸⁷

Bu olaydan sonra İbnü'l-Esir'in kayıtlarından yaklaşık iki yüz yıl sonra Cevrakan Kürtlerine rastlıyoruz. Bu ara boşlukta nasıl bir siyasi seyir izledikleri hakkında elimizde bir veri bulunmamaktadır. Ancak Moğol istilasından on bir yıl sonra 1231 yılında Moğolların Cevzakanların bölgelerine girmeleriyle tekrar karşımıza çıkmaktadırlar. Moğollardan bir grup Azerbaycan'dan ayrılıp Erbil ve çevresine gelerek burada bulunan Cevzakan Kürtleriyle savaştı ve onları yenerek pek çoğunu kılıçtan geçirdi. Moğollar Cevrakanları kılıçtan geçirdikten sonra Erbil ve çevresindeki köyleri yağmalayıp burada ele geçirdiklerini de öldürdüler.²⁸⁸

²⁸⁵ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 611-612.

²⁸⁶ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 40.

²⁸⁷ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 117-118.

²⁸⁸ İbnü'l-Esir, c. X, s. 355.

Sonuç olarak *el-Kâmil Fi't-Tarih*'te ilk bilgilerine 1013-1014 yılında rastladığımız Cevzakan Kürtleri, eserimizin bittiği 1231 yılına kadar kısa aralıklarla özellikle Büveyhilerin siyasi ortamı içerisinde varlıklarına rastlanıldığı görülür. Bunun dışında haklarında fazla bir bilgi bulunmamaktadır.

8. eş-Şâzencân (Şâzenhânlar) Aşireti

Müellifimizin bahsettiği bir diğer Kürt aşireti eş-Şâzencân aşireti olup el-Kamil'de bu adlandırmanın dışında Şâzenhânlar olarak anılmaktadır. Şâzencânlar ile ilgili kayıtların çoğu Hasneveyhiler ve Annazi Kürtlerinden bahsedilirken verilmiştir. Hulvân ve Karmisin (Kirmanşah) çevresinde Hasneveyhilere bağlı Kürt aşiretlerinden biri olduğu anlaşılan eş-Şâzencânlar ile ilgili ilk kayıt Ayşaniyyeleri anlatırken belirttiğimiz gibi X. yüzyılın sonlarında (979-980) Ayşaniyye Kürt aşiret reisi Ebû'l-Ganim'in Şâzencânlar tarafından esir alınıp Hasneveyh el-Kürdî'ye teslim edilmesiyle ilgilidir.²⁸⁹ Şâzencân Aşireti'nin, Hasneveyh el-Kürdî döneminde Hasneveyhilere bağlı bölgesel ittifaklar geliştirdiği anlaşılmaktadır. Hasneveyh'in ölümünden sonra oğlu Bedr döneminde de bu bölgesel ittifak akrabalık ilişkilerine dönüştürülüp ilerletildiği görülmektedir. Bu akrabalık ilişkisi Bedr'in Şâzencânlar'dan bir kadınla evlenmesi ve bu kadından da Hilâl isminde bir oğlunun olmasıyla teyit edilmiştir.²⁹⁰ Onların bu ittifakları 1015-1016 yılına kadar devam etti ise de bu dönemde Büveyhi hükümdarı Şemsüddeve'nin, Hasneveyhilerin emiri Tahir b. Hilâl b. Bedr'i esir alıp Hemedan'a götürmesiyle Şâzencânlar ile el-Luriyye Kürtleri, Annazi Emiri Ebû's-Şevk'in yanına giderek emrine girmeleriyle bölgesel ittifaklarının son bulduğu görülmektedir.²⁹¹

İbnü'l-Esir'in bu aşiret ile ilgili verdiği başka bir kayıt ise 1046 yılına ait olup Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yınal'a el-Cibâl bölgesini feth etme görevini vermesine dairdir. İbrahim Yınal el-Cibal bölgesine girerek Şâzencân aşiretinin bağlı olduğu Annazi Kürt emiri Ebû's-Şevk'in elinde bulunan Dînever'i aldıktan sonra onun bir diğer şehri Karmîsin üzerine yürüdü. Bu haberi alan Ebû's-Şevk ise İbrahim Yınal karşısında tutunamayacağını anlamış olmalı ki Karmîsin'i

²⁸⁹ İbnü'l-Esir, c.VII, s. 338.

²⁹⁰ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 506.

²⁹¹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 532.

korumaları için Şâzencân Kürtleriyle Deylemlilerden oluşturulmuş bir askeri birliği orada bırakarak Hulvân'a kaçtı. Bu ordu başta İbrahim Yınal'a karşı Karmîsin'i iyi bir şekilde koruduysa da daha sonra takviye edilmiş Yınal'ın ordusuna karşı koyamayıp şehir düştü. 1046 yılında şehre giren Yınal, Şâzencân aşiretinden pek çok kimseyi öldürerek mallarına el koyup geriye kalanları da şehirden kovdu. Onlarda Hulvân'a Ebû'ş-Şevk'in yanına gittiler.²⁹²

Ebû'ş-Şevk'in yanına sığınan Şazencânlar Ebû'ş-Şevk'e bağlı yaşadılar. Ebû'ş-Şevk'in ölümünden sonra Annaziler arasında çıkan iktidar mücadelesine aktif bir şekilde katıldılar. Buna göre Ebû'ş-Şevk'in ölümünün ardından kardeşi Mühelhil, Ebû'ş-Şevk'in eşi ile evlenerek aşiretin başına geçti. Ancak bir süre sonra Mühelhil'in aşiret mensuplarına kötü davranması Ebû'ş-Şevkin oğlu Sa'dî'nin tepkisini çekmiş ve Sa'dî'nin amcasına karşı mücadele etmek için İbrahim Yınal'dan yardım istemesi sonucunu doğurmuştur. Bu esnada Mühelhil, Şazencân aşiretine de kötü davranıp haklarını kısmış olmalı ki onlarda bu mücadelede Sa'dî'nin yanında yer almışlardır. Nitekim Sa'dî 1046 yılında İbrahim Yınal'ın göndermiş olduğu yardımla Hulvân'da bulunan amcası Mühelhil üzerine yürümüş ve Hulvân'ı onun elinden almıştır. Sa'dî, amcası Mühelhil'i bertaraf ederek aşiretin tek reisi olmak için bu seferde bir diğer amcası olan Sürhâb ile mücadeleye girişti. Bu mücadelede başta Sürhâb'a karşı başarı sağlasa da daha sonra ona yenilerek esir düşmesi sonucu etrafında bulunan Şazencânlar ve Yınal'a bağlı Oğuzlar da dağılmışlardı.²⁹³

Bu bilgilerin dışında *el-Kâmil'de* Şâzencân Kürtleri hakkında başka bir bilgi bulunmaz. Dönemin siyasi güçleri arasında sürekli taraf değiştirip güçlünün yanında bulunan Şâzencân Aşireti, her ne kadar bulunduğu bölgedeki siyasi olaylar içerisinde yer alsada çok güçlü bir aşiret olmadığını tahmin edebiliriz.

9. Kûhiyye Aşireti

Müellifimizin hakkında bilgi verdiği diğer bir Kürt aşireti Kûhiyye adıyla anılan aşiret olup XI. yüzyılın ilk dönemindeki bazı siyasi olaylar içerisinde yer aldıkları görülür. Söz konusu aşiret ile ilgili kayıtlar incelendiğinde bu aşiretin

²⁹² İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 117-118.

²⁹³ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 120- 121-122.

Karmîsîn, Hûlincân ve çevresinde yaşadığı anlaşılmaktadır. Kûhiyye aşireti hakkında verilen bilgilerin çoğu Büveyhi askerleri içerisinde görev alan Kûhiyye Aşireti'ne mensup olan kumandanlara verilen ad olan el-Kuvvâdu'l-Kûhiyye ile ilgilidir.²⁹⁴

Bu aşiretin diğer Kürt aşiretlerinden biraz daha farklı bir hususiyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi "Kuh" Farsça'da dağ anlamına gelmektedir. Kûhiyye ise liyakat "y"si ile çekilerek belli bir dağı kast edip dağlı anlamındadır. Burada kast edilen bu dağlı Kürtlere atıf yapıldığıdır. Dolayısıyla burada diğer kürt aşiretlerinde olduğu gibi bir aileye dayanan bir aşiret adından çok bu Kürtlerin yaşadıkları dağa verilen bir tanımlamadır. Nitekim Büveyhi ordusu içinde el-Kuvvâdu'l-Kûhiyye adlı bir Kürt birliğinin olması da bu durumu doğrulamaktadır.

el-Kâmil'de Kûhiyyelerle ilgili ilk bilgilere Büveyhi hükümdarı Şemsüddeve döneminde 1020-1021 yılında Büveyhi ordusu içindeki el-Kuvvâdu'l-Kûhiyye adıyla tanımlanan bir Kürt birliğinin bulunduğu kayıtlarda rastlıyoruz. Muhtemelen Şemsüddeve bu Kürt birliğini kendi ordusu içinde bulunan Türk birliğine karşı bir denge unsuru olarak kurdu. El-Kuvvâdu'l-Kûhiyye'nin kurulması Büveyhi ordusundaki Türk birliği tarafından hoş karşılanmadı ve bu durum Türk ve Kürt birlikleri arasında rekabete dönüştü. Bu nedenle Türk birliği Şemsüddeve'ye baskı uygulayarak Şemsüddeve'den Kûh'a mensup kumandanları ordusu içinden uzaklaştırmasını istediler. Şemsüddeve'de Türklerin bu teklifini reddedince onlar da bu kumandanlara saldı. Kûh'a mensup kumandanlar da Şemsüddeve'nin veziriyle birlikte onlardan korunmak için Bercin Kalesi'ne çekildiler. Bu sırada Türkler onların üzerine yürüyerek kaleyi kuşatınca Şemsüddeve'nin veziri, İsfahan hâkimi Ebû Ca'fer b. Kâkeveyh'ten yardım istedi. Ebû Ca'fer de yardım kuvvetlerini gönderince Şemsüddeve'nin veziri ile Kûh'a mensup kumandanlar (el-Kuvvâdu'l-Kûhiyye) kaleden çıkarak Türkleri kılıçtan geçirip mallarına el koydular.²⁹⁵

Bu olaydan çok sonra 1038-1039 yılında Kûhiyye Kürtleri Kürt Annâzi hanedanı emiri Ebû'ş-Şevk'in saldırısına uğradılar. Ebû'ş-Şevk, Kûhiyye Kürtlerinin elinde bulunan el-Cibâl'e bağlı kasabalardan Karmîsîn'i zapt edip buradaki

²⁹⁴ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 582-583, c. VIII, s. 70.

²⁹⁵ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 582-583.

Kûhiyyelerin emirini de tefkif etti.²⁹⁶ Bu konuyla ilgili detaylı bilgileri yukarıda Annazileri anlatırken vermiştik.

Bu bilgilerin dışında kaynağımızda Kuhîyye Kürtleri hakkında başka bir bilgi mevcut değildir. Şemsüddeve'nin ordusu içinde kumandan oldukları görünen Kuhîyyeliler'in mesleki olarak askerlikte iyi oldukları muhtemeldir.

10. Hakemiyye Aşireti

Kaynağımızda hakkında bilgi bulunan bir diğer Kürt aşireti Hakemiyye aşiretidir. *el-Kâmil Fi't-Tarih*'te Hakemiyye Aşireti ile ilgili tek bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayıt ise Hakemiyye aşiretine mensup Mısır'ın büyük emirlerinden, Kudüs ve civarındaki yerlerin ikta sahibi Ebû'l-Heyca hakkında verilen 1196-1197 yılındaki bilgilerden ibarettir. Müellifimizin kaydında Hakemiyye Aşireti'nin Erbil'de yaşayan Kürt aşiretlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.²⁹⁷ Bu bilginin dışında kaynağımızda Hakemiyye Aşireti ile ilgili her hangi bir bilgi bulunmamaktadır.

11. Hakkâr Aşireti

İbnü'l-Esir'in hakkında bilgi verdiği bir başka Kürt aşireti Hakkâr aşireti olup XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Hemedân ile Hulvan arasındaki bölgede varlığına rastlanır.²⁹⁸ Hakkâr aşireti ile ilgili eserimizde tek bir kayıt dışında başkada bir bilgi bulunmamaktadır.

Müellifimizin Hakkâr aşireti ile ilgili verdiği kayıt Hârezmşâh Alâeddin Muhammed b. Tekiş'in el-Cibal bölgesini aldıktan sonra Hemedân'dan Hulvân'a 1217-1218 yılında gönderdiği ordunun yolda doğa koşullarına karşı zor duruma düşmeleri ve bunu fırsat bilen Hakkâr Kürtlerinin onların üzerlerine saldırarak onları dağıtmalarına dairdir.²⁹⁹

²⁹⁶ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 70.

²⁹⁷ İbnü'l-Esir, c. X, s. 12.

²⁹⁸ İbnü'l-Esir, c. X, s. 168-169.

²⁹⁹ İbnü'l-Esir, c. X, s. 168-169.

12. Beşneviyye Aşireti

el-Kamil'de hakkında bilgi verilen bir diğer Kürt aşireti Beşneviyyeler'dir. İbnü'l-Esir, bu aşiret ile ilgili kayıtları X. yüzyılın son çeyreğinden XII. yüzyılın son çeyreğine kadar vermektedir. 1146-1147 yılı olaylarında verilen kayıta bu aşiretin üç yüz yıl boyunca Cezîret İbn Ömer (Cizre) yakınlarında Fenek (Fened) kalesini ve çevresini ellerinde tutukları görülmektedir. Bu kayıta kast edilen üç yüz yıl 1146-1147 yılından geriye doğru değil İbnü'l-Esir'in eserini yazdığı XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden dikkate alınarak hesap edildiğini tahmin etmekteyiz. Bu şekilde hesapladığımızda bu aşiretin X. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar Fenek Kalesi'ni ellerinde tuttukları sonucu çıkar. Aşiretin uzun süre burada yaşamalarından dolayı buldukları bölge bir süre sonra onların adıyla Beşneviyye bölgesi olarak anılmıştır. Beşneviler Fenek kalesi ile meşhurdurlar. Bu kale Cizre'nin iki fersah yani on ile on iki kilometre kuzey batısında Dicle Nehri kenarında, yüksek bir dağın tepesinde kurulan, sağlam ve müstahkem bir kaledir.³⁰⁰ Fenek kalesi Cizre'ye bakan önemli stratejik bir konumda bulunmaktadır. İran'dan Cizre'ye ve oradan da bölgenin diğer yerlerine giden yolları kontrol altında tutan stratejik bir mevkiye yer almaktadır. Nitekim İbnü'l-Esir'in çağdaşı ve devrin önemli İslam coğrafyacısı Yakut'ta söz konusu kaleye bir başlık ayırarak bu kalenin Beşneviyyelerle anıldığını ve üç asır boyunca bu kalede yaşadıklarını söyleyerek İbnü'l-Esir'in bilgilerini teyit etmektedir.³⁰¹

İbnü'l-Esir'in Beşneviyyeler hakkındaki ilk kaydı 990-991 yılında olup daha önce anlattığımız Mervanilerin atası olarak bilinen Hamidiyye Kürt aşiretine mensup Bâz el-kürdî'nin Hamdanilerle yürüttüğü mücadelede yanında yer alan Kürt aşiretlerinin adı arasında ismi geçmektedir.³⁰²

Beşneviyyeler, Mervâni Kürt hanedanlığının hâkimiyetindeki topraklarda ve ona komşu yerlerde ikamet ediyorlardı. Komşuluk ilişkilerinden dolayı Mervaniler'e verdikleri desteklerle dikkat çekmekle kalmayıp zaman zaman onlarla bölgesel ittifaklara da girdiği görülür. Mesela Beşneviyyelerin bölgesel savunma

³⁰⁰ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 32, 179, 427.

³⁰¹ Yakut el-Hamevi, c. IV, Beyrut, s.315-316.

³⁰² İbnü'l-Esir, c. VII, s. 394.

ittifaklarından en önemlisi 1041-1042 yılında İbrahim Yinal'dan korkup el-Cibal bölgesinde çıkıp el-Cezire'ye gelerek burada yağma harekâtına girişen Oğuzlara karşı savaşmak için Mervaniler'in en meşur emiri Nasruddevle'nin askerleriyle birlikte Musul Emiri Karvâş'ın ordusuna verdikleri destektir.³⁰³ Beşneviyyelerin sadece Mervanilere verdikleri bu desteğin bununla sınırlı olmayıp Mervani ordusu içerisinde Beşnevi birliklerinin de bulunduğunu tahmin etmekteyiz Aralarında gönüllü bir ilişki kurulmuş olsa da bu ilişkinin gerçek bir hiyerarşik olup olmadığını tam olarak saptayamıyoruz. Ancak şunu rahatlıkla söyleyebiliriz Beşnevi liderlerle Mervani hanedanlık prensesleri arasında evlilikler yapıldığı bilinmektedir.³⁰⁴ Öte yandan Beşneviyyeler bu tip ittifaklar dışında bazen bölge güçleriyle ters düştüğü de anlaşılmaktadır. Beşneviyye Aşireti ile Mervâniler arasındaki dostluk ve iş birliği bazen kalıcı düşmanlıklara da dönüşebiliyordu. Bunun en tipik örneği Beşneviyye Aşireti emiri Ebû Tâhir el-Beşnevî'nin, Nasruddevle'nin oğlu Ebû Harb Süleyman tarafından zehirlenerek öldürülmesi ve Ebû Tâhir'in oğlu Ubeydullah'ın da babasının öcünü almak için vurup Ebû Harb Süleyman'ı öldürmesi sonucu aralarında büyük bir düşmanlığın başlamasıdır. Hatta öyleki Beşneviler bu olaydan sonra Ebû Harb Süleyman'ın yerine geçen Nasruddevle'nin diğer oğlu Nasr'dan Cizre'yi almak isteyen Musul ordusuyla birlikte Cizre muhasarasına katılmışlardır.³⁰⁵ Beşneviyye Aşireti, Mervâniler ile yaşadıkları bu sorunlara rağmen bu Kürt hanedanlığının Selçuklular tarafından yıkılmasının ardından, onların son emiri olan Mansûr'un 1096 yılında vefatından sonra karısı Beşneviyye Aşiretinin yanına sığınmıştı.³⁰⁶

İbnü'l-Esir'de Beşneviyyelerle ilgili zaman zaman bölge güçleriyle aralarındaki ilişki bağlamında kayıtlar bulunmaktadır. Mesela bu kayıtlardan biri 1122-1123 yılına ait olup Irak ve Horasan Selçuklu sultanı Muhammed'in Musul ve el-Cezire valisi Çüyüş Beyin Kürtler üzerine yürüttüğü seferde Beşneviyye yöresinin de tebdil edildiğine dairdir.³⁰⁷

³⁰³ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 13.

³⁰⁴ İbnü'l-Esir 1055 yılında Fenek kalesi hükümdarı ve Beşneviyye aşiretinin reisi Ebû Tâhir el-Beşnevî'nin Mervanilerin ünlü hükümdarı olan Nasruddevle'nin kız kardeşinin oğlu olduğu bilgisini vermektedir. İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 177.

³⁰⁵ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 177.

³⁰⁶ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 398.

³⁰⁷ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 32.

Öte yandan Musul Atabeyi İmadeddin Zengi, Musul ve çevresinde hâkimiyetini kurarken bu bölgelerde kendi egemeliği dışında başka güçleri istemiyordu. Böylece bölgede rakip bir güç olarak algıladığı Beşneviler üzerine 1146-1147 yılında asker sevk etti. Bu dönemde Fenek Kalesi'nin hâkimi Hüsâmeddin el-Kürdî el-Beşnevi'ydi. Fenek Kalesi muhasara altına alındığı sırada Zengi'nin ölüm haberinin gelmesi üzerine Fenek Kalesi alınmadan kuşatma kaldırıldı. İbnü'l-Esir, Beşneviyelerin çok uzun süreden beri Fenek Kalesi'ni ellerinde tutmalarının nedeni vefakâr ve birbirlerine bağlı olmaları olarak belirtmektedir.³⁰⁸

Her ne kadar müellifimiz Beşneviyelerin bölgedeki hâkimiyetlerinin birbirlerine bağlılığı olarak izah etmekte ise de bu bağlılığın bir süre sonra bozulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1176-1177 yılında Fenek Kalesi'nin hâkimi ve Beşneviyye aşiretinin reisi emir İbrahim ile kardeşi İsâ arasında bir hâkimiyet mücadelesi başladı. İsâ, Fenek kalesi hâkimi olan kardeşi İbrahim'den kaleyi almak için bazı girişimlerde bulundu. Başta kısa süreliğine bir başarı sağlasa da İbrahim'e bağlı askerlerin girişimiyle kale tekrar İsâ'nın adamlarından alındı. Böylece İsâ herhangi bir netice almadan geri dönüp gitti.³⁰⁹

Anlattığımız bu son bilgi dışında kaynağımızda Beşneviyye aşireti hakkında her hangi bir bilgi bulunmamaktadır.

13. Cevâniyye Aşireti

İbnü'l-Esir'in hakkında bilgi verdiği bir diğer Kürt aşireti Cevâniyye aşiretidir. El-Kamil'de bu adlandırmanın dışında Câvûniyye olarak da anılmaktadır. Haklarındaki bilgiler bir iki kayıta geçmekte olup XI. yüzyılın ilk çeyreği ile XII. yüzyılın ortalarındaki siyasi olaylar bağlamında verilmektedir. Bu aşiretin Musul'un kuzey doğusundaki dağlık bölgeden el-Cezire'nin Yukarı Dicle havzasına gelip yerleştiğini tahmin etmekteyiz.

³⁰⁸ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 178-179.

³⁰⁹ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 427-428.

el-Kamil'de Cevâniyyeler'in ismi ilk olarak 1014 yılında Arap Dübeys aşiretinine mensup bazı aşiret reislerinin kendi aralarındaki mücadelelerinde geçmektedir. Bu mücadelede el-Cevâniyye, Şâzencân ve diğer Kürt aşiretlerinin de katıldığı görülür.³¹⁰ Ancak bu Kürt aşiretlerinin hangi tarafta yer aldıkları belli değildir. Arap Dübeys aşiretinin mücadelelerinden kaynaklı olarak buldukları Musul'un kuzey doğusundaki dağlık bölgeleri terk ederek daha batıya Musul'un kuzey batısındaki Hıs-ı Keyfâ (Hasankeyf) yakınlarında bulunan Şâtân Kalesi'ne gelip yerleştiklerini tahmin etmekteyiz. Burada varlıklarını devam ettiren Cevâniyyeler'in reislerinin kimler olduğu hakkında 1063 yılına kadar elimizde bir veri bulunmamaktadır. Ancak bu yıla gelindiğinde Cevâniyye aşireti reisi Ebû'l-Feth b. Verrâm'ın Bağdat'ta öldüğü ve cenazesinin Cercerâyâ'da gömüldüğü kaydı mevcuttur.³¹¹ 1160-1161 yılına kadar Şâtân Kalesi'ni ellerinde tutan Cevâniyyeler'in bu kalesi bu yıl içerisinde Hıs-ı Keyfâ Artuklu emiri Kara Arslan tarafından ellerinden alındı.³¹²

Bu bilgilerin dışında kaynağımızda Cevâniyye (Cüveniyye) Aşiret ve yaşadığı yerler hakkında teferruatlı bilgilere rastlayamadık.

14. Buhtiyye Aşireti

Buhtiyye (Bohti/Boti) aşireti Botan çayı vadisinde ve bu suya da adını veren bir aşiret olarak dikkat çekmektedir. İbnü'l-Esir bu aşireti Ceziret İbn Ömer (Cizre)'in doğusundaki aşiretlerden gösterir.

Eserimizde bu aşiret hakkında 1055-1056 yılında anlatılan tek kayıt dışında başkada kayıt bulunmamaktadır. Bu kayıta Ceziret İbn Ömer hâkimi Ebû Harb Süleyman b. Nasruddevle b. Mervân'ın öldürülmesi ile ilgilidir. Mervâniler'i anlatırken Ebû Harb Süleyman'ın öldürülmesi olayını anlatmıştık. İbnü'l-Esir bu olayın gelişim aşamasını şu şekilde vermektedir. Mervanilerin hükümdarı Nasruddevle, el-Cezire bölgesindeki şehir ve kasabaları koruması için oğlu Emir Ebû Harb Süleyman'ı tayin etmişti. Bu bölgeye geçen Ebû Harb idareye hâkim olunca el-

³¹⁰ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 533.

³¹¹ İbnü'l-Esir, c. VIII, 227.

³¹² İbnü'l-Esir, c. IX, s. 306.

Cezire'nin doğusunu hâkimiyeti altında tutan el-Buhtıyye Kürtlerinin reisinin torunu Emir Mûsek b. el-Mücellâ'nın durumu kabullenmemesi üzerine aralarında anlaşmazlık çıktı. Ebû Harb 1055-1056 yılında Emir Mûsek ile aralarını düzeltti. Diplomasinin bir gereği olarak Ebû Mûsek'le aralarındaki güven duygusunu taze tutmak için yeğeni sayılan³¹³ Fenek ve diğer bazı kalelerin hâkimi Emir Ebû Tâhir el-Beşneviyye'nin kızıyla da evlendirdi. Bu yüzden de Ebû Tâhir, Ebû Harb'in Emir Mûsek'i kendi kızıyla evlendirme tavsiye ve teşebbüsüne karşı çıkmadı. Kızını Emir Mûsek ile evlendirdi ve onun yanına gönderdi. Bu da bölgesel barışın evlilikle güvence altına alınmasıydı. Emir Mûsek ancak o zaman Ebû Harb Süleyman'a güvenip yanına gitti. Fakat Ebû Harb onu hemen yakalatıp hapsedti.³¹⁴

Öte yandan Ebû Harb Süleyman, Emir Mûsek'i yakalayıp hapsedtiği esnada Anadolu seferine çıkan Selçuklu sultanı Tuğrul Bey bu bölgeye de uğramıştı. Tuğrul Bey, Mervâni emiri Nasruddevle b. Mervân'a haber gönderip Mûsek'in serbet bırakılmasını istedi. Fakat Nasruddevle onun öldüğünü bildirdi. Bu haber kayınpederi Ebû Tâhir el-Beşnevi'nin zoruna gitti. Nasruddevle ile oğlu Süleyman'a haber göndererek: *"Madem onu öldürmek istiyordunuz, öyleyse niçin benim kızımı bu işe alet ettiniz, benim şeref ve haysiyetimle oynadınız?"* diyerek onlara karşı tavrını değiştirdi. Böylece akrabalık bağları Mervâni emirleri ile vassalları arasındaki ilişkilerin her durumda iyi olacağını garantilemiyordu. Bu yüzden Ebû Harb ondan korktu ve onu zehirlemesi için adam görevlendirerek öldürttü. Ebû Tâhir'in ölümü üzerine yerine oğlu Ubeydullah geçti. Ebû Harb aralarını düzeltmek ve söylenenlerle hiçbir ilgisi olmadığını göstermek maksadıyla ona dostluk ve sevgi gösterisinde bulundu. Bu nedenle birbirlerine karşı güvenlerini yenilemeye ve yeniden işbirliği yapmaya karar verip buluşmak için yola çıktılar. 1055-1056 yılında Ubeydullah, el-Cezire'den az sayıdaki adamıyla yola çıkan Ebû Harb ile buluşmak için adamlarıyla Fenek Kalesi'nde çıktı ve karşılaştıkları zaman Ebû Harb'i derhal öldürdü.³¹⁵ Böylece babasının intikamını almış oldu.

³¹³ Bu dönemde Cezire'nin iki fersah yani on ile on iki kilometre kuzey batısında Dicle Nehri kenarında, yüksek bir dağın tepesinde kurulan, sağlam ve müstahkem bir kale olan Fenek kalesini hakimi ve Beşneviyye aşiret reisi olan Emir Ebû Tâhir el-Beşneviyye Mervaniler'in meşhur hükümdarı Nasruddevle b. Mervân'ın kız kardeşinin oğludur. İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 176.

³¹⁴ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 176.

³¹⁵ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 176.

Ebû Harb'in ölüm haberi Nasruddevle'ye ulaşınca el-Cezire'ye oğlu Nasr'ı göndererek orasını muhafaza etmesini ve kardeşinin intikamını almasını istedi. Bunun içinde emrine de bir ordu verdi. Musul Hâkimi Kureyş, Ebû Harb'ın öldürüldüğünü duyunca bunu bir fırsata dönüştürüp el-Cezire'yi almak üzere harekete geçti. el-Buhtiyeye ve el-Beşneviyye Kürt aşiretlerine haber gönderip Nasr b. Mervân'a karşı yapacağı savaşta kendisini desteklemek ve kendi saflarında yer almasını istedi ve onlarda kabul ederek yanına geldiler. İki ordu karşı karşıya geldi yapılan savaşı Nasr b. Mervân kazandı. Böylece İbn Mervân'ın el-Cezire'deki hâkimiyeti güçlendi. Daha sonra İbn Mervân el-Beşneviyye ve el-Buhtiyeye aşiretlerini kendi tarafına çekmek için tekrar haberleşti. Fakat onlar İbn Mervân'a boyun eğmediler.³¹⁶

Kaynağımızda bu kaydın dışında Buhtiyeye Kürtleriyle ilgili başka bir kayıt mevcut değildir.

15. Hakkâriyye Aşireti

Hakkâri, Musul'un kuzey ve kuzey batısında başlayarak Van Gölü'nün güney kıyıları yakınlarını da içine alan dağlık ve çok engebeli bir bölgeyi ihtiva etmektedir. Bugün Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesinde bu adla anılan bir il olarak geçse de bu il adı cumhuriyetle birlikte Hakkâri bölgesinin merkezi kasabalarından olan Çölemerik'e³¹⁷ verilmiştir. Bu bölge coğrafya bölümünde belirttiğimiz gibi geleneksel Kürt bölgelerinden biri olarak dikkat çeker.

Musul'un kuzey ve kuzeybatısında kale, hisar ve köyleri³¹⁸ bulunan Hakkâriyye aşireti isimlerini buldukları bölgeden mi aldıkları yoksa bölgeye isimlerini mi verdikleri tam olarak bilinmiyor. Ancak İbnü'l-Esir'in kayıtlarında X. yüzyıldan önce Hakkâri veya Hakkariyye ismine rastlanılmaması ve bölgede

³¹⁶ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 177.

³¹⁷ Cumhuriyet'in başlarında sahası eskisine göre daralmış ve bir kısmı Türkiye'nin sınırları dışında kalmış olan bölge için Hakkâri, bu vilâyetin merkezi için Çölemerik adı kullanılmış, fakat zamanla Çölemerik adı unutulmuş hem il hem de merkezine Hakkâri denmiştir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz: Metin Tuncel, "Hakkâri", *DİA*, c. XV, s.

³¹⁸ İbnü'l-Esir, Hakkâri bölgesinde Hakkâriyye Kürtlerinin elinde bulunan kalelerin Eşeb, el-Cezîre Küheyce. Nûşi, el-Cellâb, Cell-Sûrâ, Herûr, el-Malâsi, Mâbermâ, Bâbûhâ, Bâkizâ, Nisbâs vb. kaleler olduğunu belirtir. Daha fazla bilgi için bkz: İbnü'l-Esir, c. IX, s. 103.

Hakkâriyye aşiretinden önce başka Kürt aşiretlerinin bulunması, bölgeye ismini verenin Hakkâriyye aşireti olduğunu göstermektedir.

Hakkâriyye Kürtlerinin adı tarihte ilk defa 979-980 yılında Büveyhi hükümdarı Aduddevle'nin Musul'a bağlı Hakkâri ve çevresindeki Kürt aşiretleri üzerindeki askeri tebdil hareketiyle anılmıştır. Aduddevle bu bölgede büyük bir güç haline gelen Kürtlerin bu bölgedeki gücünü kırmak için onların üzerine askeri birlikler gönderdi. Aduddevle tarafından bu bölgeye sevk edilen askeri birlikler Kürtlerin kalelerini muhasara altına almalarına rağmen kalelerin müstahkem ve coğrafyanın ise aşırı dağlık olmasından dolayı başarıya ulaşamayıp muhasaranın bir hayli uzun sürmesine neden oldu. Kürtler ise bu askeri birliklerin geri çekilmesi için bölgeye karın yağmasını bekleyip muhasaraya karşı direnmişlerdi. Fakat Kürtlerin umduğu gibi olamadı çünkü o yıl karın normal mevsiminde yağması gecikince Hakkâriyyeler, Aduddevlenin kumandana canlarının bağışlanması sözü karşılığında kalelerini teslim ettiler. Hakkâriyyelerin kalelerini teslim alan Aduddevlenin kumandanı Kürtlere verdiği sözü tutmayarak Ma'lasâya'dan Musul'a kadar uzanan 5 fersahlık (yaklaşık 30 km) yolun her iki tarafında kurduğu darağaçlarında hepsini astırdı.³¹⁹

Her ne kadar Aduddevle bu bölgede Kürtlere yönelik tebdil hareketi başlattıysa da dağlık ve engebeli coğrafyasından dolayı bu hareketi tam olarak başarıya ulaşamadı. Hakkâriyyeler yörelerini terk etmeyerek burada varlıklarını sürdürdüler. Bunu da Oğuz göçleri esnasında Hakkâriyyelerin bölgedeki varlıklarını yoğun bir şekilde devam ettirmesinden anlıyoruz. 1040-1041 yılında Oğuzların Azerbaycan bölgesinde Hezbaniyye aşiretine zarar verecek bir duruma gelmesi ve çevrede yağma hareketinde bulunmaları sebebiyle Ravvâdi aşireti emiri Vehsûzân b. Mehlân Tebriz şehrinde bir ziyafet esnasında Oğuzlar'ın ileri gelenlerinden birçoğunu öldürdü. Bunun üzerine Urmiye'de bulunan Oğuzlar, öldürülen bu soydaşlarının öcünü almak için Musul'a bağlı Hakkâri Kasabası'na gidip buradaki Kürtlerle giriştikleri mücadelede Kürtleri mağlup etmekle kalmayıp onların obalarını, mallarını ele geçirip kadınlarını ve çocuklarını da esir aldılar. Oğuzlarla baş edemeyen Hakkâri Kürtleri dağlara çekilirken Oğuzlarda onları takibe koyuldular.

³¹⁹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 341.

İbnü'l-Esir, dağlara çekilen bu Kürtler ile Oğuzlar arasında dağlık bölgede çıkan çatışmada Kürtlerin Oğuzlardan beş bin kişiyi öldürdüğü gibi çoğunuda esir alarak Oğuzları yendiği ve ayrıca onların silahlarını, hayvanlarını ele geçirdikleri gibi daha önce kendilerinden alınan ganimetleri de geri aldıklarını belirtir.³²⁰

Oğuzlar başta bu bölgelerde Kürt aşiretlerine yenilselerde 1040 yılında Gaznelileri yenerek siyasi bir teşekkül olarak Selçuklular bünyesinde tarih sahnesine çıktılar. Selçukluların batı yönlü siyaset izlemeleri Maverâünnehir üzerinden Azerbaycan ve bütün İran ve Irak'a yayılmaları bu bölgedeki Kürt aşiretlerini de olumsuz etkiledi. Selçukluların dağılmasıyla beraber bölgede Selçukluların varisleri olarak küçük devletler düzeyinde siyasi yapılar ortaya çıktı. Bu siyasi yapılardan biri de 1130'larda bölgede hüküm sürmeye başlayan Musul Zengileridir. Musul ve çevresinde otoritesini kuran Zengîler Musul bölgesinde özellikle de Musul'un kuzeyinde bir güç haline gelen Kürtlerin bu bölgelerdeki gücünü kırmak için onların elinde bulunan kaleleri 1133-1134 yılında aldılar. İmadeddin Zengî önce Mihraniyye ve Hamidiyye aşiretlerinin ellerindeki kaleleri zaptetti. İmadeddin bu aşiretlerin kalelerini alınca Hakkâri bölgesinde bulunan Eşeb, el-Cezire³²¹ ve Nûşî kalelerinin hâkimi Ebû'l-Heycâ b. Abdullah onların bu akıbetini yaşamamak için İmadeddin'e itaatini bildirdi. Ebû'l-Heycâ daha sonra İmadeddin'le beraber Musul'a gidip orada öldü. Ebû'l-Heycâ Musul'a gitmeden önce oğlu Ahmed'in Eşeb kalesini almasından çekindiği için orayı kendi adına koruması için "Bâv el-Ercî"³²² adında birini naip olarak bıraktı ve Ahmed'te de Nûşî kalesini verdi. Ancak Ebû'l-Heycâ vefat ettiği haberini alan oğlu Ahmed, Eşeb Kalesi'ni almak için harekete geçince Bâv burayı Ebû'l-Heycâ'nın küçük oğlu Ali adına muhafaza etti. Onların bu iç çekişmelerinden yararlanan Zengî, stratejik öneme sahip olan bu müstahkem kaleyi muhasara altına alıp zaptetti. Zengî, kaleyi ele geçince Bâv'ın da içinde bulunduğu Kürtlerin ileri gelenlerinden müteşekkil bir topluluğu öldürdükten sonra Musul'a döndü. Ardından da yine Hakkâri Kürtlerine ait olan Kûheyce, Nûşî ve el-Cellâb kalelerini ele geçirdi.

³²⁰ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 11-12.

³²¹ İbnü'l-Esir burayı her ne kadar el-Cezire olarak versede biz buranın Cizre kalesi olduğunu tahmin etmekteyiz. Çünkü Hakkâriyyeler el-Cezire'ye yayılım göstermemişlerdir.

³²² Kürtçeye özgü bir onomastik olarak Bâv/Bâw karşımıza çıkmaktadır. Bu kelime Kürtçe'de baba anlamında kullanılmaktadır. Kürtçe ve Farsça'da ortaya çıkan bu durum, w/v>b, av>ab (su) gibi örneklendirilebilir.

Hakkâri Kürtlerinin elindeki Cell-Sûrâ, Herûr, el-Malâsi, Mâbermâ, Bâbûhâ, Bâkîzâ ve Nîsbâs gibi kaleler de Zengî'nin ölümünden sonra İmâdiyye Kalesi Hâkimi Karaca tarafından alındı.³²³

Zengiler tarafından kaleleri ellerinden alınan Hakkâriyyeler her ne kadar bölge üzerindeki egemenliklerini yitirselerde bölgede varlıklarını korudukları bilinmektedir. Çünkü Zengîler'in ünlü Kürt komutanı Selâhaddin Eyyûbî ile birlikte Haçlılar'a karşı koymak için Suriye ve Mısır'a giden Kürtler içerisinde Hakkâri Kürtleri'nin de önemli bir yer teşkil ettiği anlaşılmaktadır. *Selahaddin ve Kürtler* adlı çalışmasıyla bilinen Boris James Hakkâriyyeler'i değerlendirirken şöyle demektedir: “Şüphesiz Mısır'a giden Şirkuh'un ordusunda Hakkâriyyeler bulunmasaydı Eyyûbî devleti de kurulamazdı. Selahaddin hanedanlığının kurulması kadar, Hakkâriyyelerin Selahaddin'in yanında saf tutmuş olmaları da tesadüfi değildir.” demektedir.³²⁴ Özellikle Selâhaddin'in büyük emirlerinden ve danışmanlarından Fakîh İsâ el-Hakkâri ve Ali b. Ahmed el-Maşûb, Hakkâri Kürtlerine mensuptular. 1185-1186 yılında Musul'un muhasarası esnasında Atabeg İzzeddin, annesi, amcası Nureddin Zengî'nin kızı ve diğer bazı kadınları barış elçileri olarak Selâhaddin'in yanına gönderdi. Ancak Fakîh İsâ el-Hakkâri ve Ali b. Ahmed el-Maşûb, Selâhaddin'i yanlış yönlendirmelerinden dolayı Selâhaddin kadınları eli boş gönderdi. Fakat daha sonra pişman olması üzerine buna sebep olan Ali b. Ahmed el-Maşûb el-Hakkâri'yi yanında kovdu. Ali'de Hakkâri yöresindeki el-Cübeyde Kalesi'ne gitti. Ali buraya geldikten sonra çevresine diğer Kürt aşiretleri ve Hakkâri Aşireti'ne mensup birçok kişiyi topladı. Selâhaddin Musul'dan ayrılana kadar Ali el-Cübeyde Kalesin'de kaldı.³²⁵ Eserimizde ayrıca Selahaddin ile birlikte Mısır'a gittiğini tahmin ettiğimiz ve Selâhaddin'in ölümünden sonra Mısır'ın ileri gelen emiri Hakkâriyye Kürtlerinden olan ve etrafında özellikle Kürtlerin birleştiği “İbn el-Maşûb” diye bilinen İmâdüddin Ahmed b. Ali'ye ilişkin bilgilerde bulunmaktadır.³²⁶ Bunun dışında Anadolu Selçuklu Hükümdarı Abdullah b. Keykubât b. Keyhûsrev b. Kılıçarslan ile Eyyûbîler'in Dımaşk, el-Cezire ve Ahlât Emiri el-Melikü'l-Eşref'in Celâleddîn Hârezmşâh'a karşı Yassı-Çimen'de topladıkları kalabalık ordunun

³²³ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 102-103.

³²⁴ Boris James, s. 40.

³²⁵ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 480-481.

³²⁶ İbnü'l-Esir, c. X, s. 175.

başında Hakkâriyye Kürtlerine mensup İzzeddin Ömer b. Ali'nin bulunduğunu İbnü'l-Esir teyit etmektedir.³²⁷

Bu bilgilerin dışında kaynağımızda Hakkariyye aşiretine ilişkin başka bir bilgi bulunmamaktadır. Kalabalık bir aşiret olan Hakkâriyye Aşireti dönemin siyasi olayları içerisinde aktif rol oynayan Kürt aşiretlerinden biri olduğu görülmektedir.

16. Hamîdiyye (Humeydiyye) Aşireti

Hamîdiyye aşireti, Kürt aşiretleri arasında siyasi bir teşekkülün alt yapısını oluşturan aşiretlerinden biridir. Bu siyasi teşekkülde 990 ile 1085 yılları arasında Diyar-ı Bekr bölgesinde yani bu günkü Yukarı Dicle Havzası'nda hâkimiyet sürdüren Mervani Kürt hanedanlığıdır. Her ne kadar Mervanilerin, Hamîdiyye/Humeydiyye Kürtlerine mensup olduğunu İbnü'l-Esir ve başka kaynaklar tarafından doğrulanmaktaysa da bu aşiretle olan ilişkilerine dair devrin çağdaş kaynaklarında çok fazla bir bilgi bulamıyoruz. Dolayısıyla bu aşiretle içinden çıkan hanedan arasındaki ilişkinin yoğunluğu konusunda bir problem görülmektedir. el-Kamil başta olmak üzere devrin diğer kaynakları incelendiğinde Mervanoğullarının mensup oldukları Hamidiyyeler'den çok, bölgedeki diğer Kürt aşiretleri ile yoğun ilişki içerisinde olduklarına dair kayıtlar mevcuttur. Müellifimizin kayıtlarına baktığımızda Mervani hanedanlığının temelini atan kişinin Hamîdiyye aşiretinden Baz b. Dostık olduğu anlaşılmaktadır. Ancak XII. yüzyıl Silvanlı bir tarihçi olan ve Mervanoğulları tarihinin önemli bir kısmını anlatan İbn'ül-Ezrak, Baz'ın Hamîdiyye aşiretinin bir kolu olan Harbuxt (Harbuht) koluna mensup olduğunu belirtir. Her ne kadar İbn'ül-Ezrak'ın eserinin Türkçesinde Baz'ın aşireti Harbuxt diye çevrilmişse de Yusuf Baluken'in yazmış olduğu "Mervaniler Devrinde Cizre" adlı makalesinde eserin orijinalinde bu adın Çehârbuhti diye kaydedildiğini aktarır.³²⁸ Ancak hem Baz'ın hem de daha sonra Mervanilerle birlikte gelişen hadiselerde bu aşirete bir daha hiç atıf yapılmaması dikkat çekicidir. Bu nedenle biz Hamîdiyyeleri ayrı Mervanileri ayrı anlatma ihtiyacı duyduk.

³²⁷ İbnü'l-Esir, c. X, s. 342-343.

³²⁸ İbn'ül-Erzak, s. 69; Yusuf Baluken, "Mervâniler Devrinde Cizre", *Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre (Uluslar arası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri)*, İstanbul 2012, s. 55.

Biz bu başlık altında sadece Hamîdiyye aşiretine ait bilgileri İbnü'l-Esir'in kayıtlarına göre değerlendireceğiz.

Kaynağımızda Hamîdiyye aşireti hakkındaki kayıtlar 906 ile 1133-1134 yıllarına kadar geçen çeşitli olaylar bağlamında geçer. Müellifimizin kayıtlarından Hamîdiyye aşiretinin yayıldığı saha Musul civarları ve Musul'un kuzeyinde bulunan el-Akr bölgesi ile birkaç kaleden ibarettir.³²⁹ İbnü'l-Esir'in bu bilgilerinin dışında, İbn'ül-Ezrak ise bugün Bitlis'e bağlı Hizan ile Maden arasındaki Bahesmi dağlarında X. yüzyılın sonlarında Hamîdiyye aşiretinin varlığına dair bilgiler vermektedir.³³⁰ Mervanilerin de egemenlik bölgelerini dikkate aldığımızda Hamîdiyye aşireti reisi Baz'la başlayıp Mervanilerle devam eden süreçte bu aşiretin el-Cezire'nin yukarı Dicle havzasında bulunan Diyar-ı Bekr bölgesine yayıldıklarını tahmin edebiliriz. Ancak müellifimiz Mervanilerle ilgili kayıtlarda Hamîdiyyelere hiç atıf yapmamaktadır

Hamîdiyye aşiretiyle ilgili kaynağımızdaki ilk kayıt yukarıda bahsettiğimiz gibi 906 yılında Hezbani aşireti ile Abbasilerin Musul valisi arasındaki mücadelede Hezbanilerin yenilmesi ve akabinde Hamîdiyye aşireti ile Dasin Dağı'nda bulunan diğer Kürtlerin gelip emân dilemeleriyle ilgilidir³³¹

Müellifimizin Hamîdiyye aşiretiyle ilgili ikinci kaydı ilerde daha ayrıntılı bir şekilde bahsedeceğimiz meşhur Kürt hanedanlarından Mervanilerin atası olan Bâz el-Kürdî'nin kökenine ilişkin kaydında yer almaktadır. İbnü'l-Esir'e göre "Bâz'ın tam künyesi; Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Düstek olup Hamîdiyye Kürtlerindendir.³³² Yine onun verdiği başka bir rivayette de bu Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Düstek'in Baz'ın ismi değil kardeşinin adı olduğuna dairdir.³³³

³²⁹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 132.

³³⁰ İbn'ül-Ezrak, s. 69-70.

³³¹ İbnü'l-Esir, c. VI, s. 369.

³³² İbnü'l-Esir eserinde Humeydiyye aşiretine mensup Bâz el-Kürdî diye zikrettiği kişiyi İbn'ül-Ezrak, Harbuxt (Harbuht)'lu Bad b. Dostuk olarak verir ve Bad'ın ilk başlarda Hizan ile Maden arasındaki Bahesmi dağlarında faaliyetlerde bulunduğunu, ayrıca ilk Kürt hükümdarı olduğunu belirtir. İbn'ül-Ezrak, s. 69-70.

³³³ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 366.

Öte yandan İbnü'l-Esir Hamîdiyye aşireti ile ilgili verdiği bilgilerin çoğu Bâz'ın faaliyetleri hakkındadır. El-Kamil'deki kayıtları taradığımızda Bâz'ın faaliyetleri ilgili olarak anlatacağımız kayıtlar İbnü'l-Esir'de mevcuttur.

Bâz başlangıçta çobanlık yapıyordu. Çok cömert ve misafirperver olan Bâz kendi sürüsünden koyunlar keserek halka ikram ederdi. Öyle ki adı cömerte çıkıp ünü her tarafa yayılınca etrafına çok sayıda insan toplandı. Bir süre sonra etrafına toplanan kalabalık toplulukla yol kesmeye başladı ve ele geçirdiklerini halka dağıttı. Bu yüzden de etrafındaki kalabalığın sayısı gün geçtikçe çoğaldı ve Bâz'ın gücü kudreti iyice arttı. Daha sonra civarındaki bölgelere çeşitli akınlar düzenlemeğe başladı. Bu akınların amacı muhtemelen bölgedeki nüfuzunu arttırmaktı. Bu nedenle Van Gölü'nün kuzeyindeki Ermeniye bölgesine 983-984 yılında girerek Erciş'i feth etti. Müellifimize göre Bâz'ın ele geçirdiği ilk yer burasıdır.³³⁴ Çünkü Van gölünün kuzeyindeki bu bölge Hıristiyan bir Ermeni bölgesi olması Bâz'ın planındaki siyasi teşekkülde Müslümanların desteğini alması yatmaktadır. Burada güçlenen Bâz daha sonra Diyar-ı Bekr bölgesine hareket etmiştir.³³⁵

Diyar-ı Bekr sınır bölgesine gelen Bâz burada yoğun bir cihadla meşkul oldu. Bu sınır bölgesindeki faaliyetlerini daha da genişletmeden önce bölgenin yeni hâkim gücü olan ve Musul'u Hamdaniler'den alan Şii Büveyhilerin hükümdarı Aduddevle'nin huzuruna çıktı. Ancak Aduddevle, Baz'ın bu beklenmedik yükselişi karşısında rahatsız olacak ki Baz'ı yakalatmayı düşündü. Aduddenle'nin davranışlarından şüphelenen Baz onun huzurundan ayrılır ayrılmaz kaçtı. Aduddevle, Bâz'ın peşine adam taktıysa da yakalatamadı.³³⁶

Buradan kaçan Bâz, tekrar Diyar-ı Bekr sınır bölgesine çekildi ve oradaki faaliyetlerine devam etti. Bu faaliyetlerini Aduddevle'nin dikkatini çekmeyecek şekilde sürdürdü. Aduddevle'nin 983 yılında ölümüyle birlikte bölgedeki otorite boşluğunda istifade ederek Diyar-ı Bekr bölgesindeki faaliyetlerini hızlandırdı. Böylece Baz, Diyar-ı Bekr bölgesinin pek çok yeri başta olmak üzere bu bölgenin önemli iki şehrinden biri olan Meyyâfarikîn (Silvan) ve ikincisi olan daha da

³³⁴ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 367; A. Tufantoz, s. 61.

³³⁵ Thomas Ripper, s. 139.

³³⁶ İbnü'l-Esir, c.VII, s. 366.

güneyindeki Nusaybin'i ele geçirdi. Bu yerlerin Baz'ın eline geçmesiyle yeni Büveyhi hükümdarı olan Aduddövele'nin oğlu Samsâmüddövele, Ebû Sa'd Behrân b. Erdeşîr komutasında bir orduyu Baz'ın üzerine yolladı. Yapılan savaşta Baz bu orduyu mağlup etti. Bu yenilgi üzerine Samsâmüddövele, bu seferde Hâcib Ebû'l-Kâsım Sa'd b. Muhammed komutasında daha büyük bir orduyu Baz'ın üzerine gönderdiyse de bu ordunun bozguna uğramasıyla Baz, Büveyhilerin elinde bulunan el-Cezire'nin birçok yerini ele geçirdi. Bu olayın ardından Baz, Büveyhilerin el-Cezire'deki en önemli şehri olan Musul'u kuşattı. İbnü'l-Esir'in vermiş olduğu bilgilere göre Musul halkı Büveyhilerin kötü yönetiminden rahatsızdı. Muhtemelen Baz halkında desteğiyle Musul'a girip şehri aldı.³³⁷ Musul'un alınması Baz'ın en ciddi başarısıdır. Nitekim Baz'ın hayatıyla ilgili önemli kayıtlara yer veren XII. yüzyıl müelliflerinden İbn'ül-Ezrak, Baz'ın bu başarısını ardından onun yağmacı bir lider olmaktan çıktığı ve ilk Kürt hükümdarı payesine ulaştığını belirtmektedir.³³⁸ Gücü ve kudreti gittikçe artan Baz, kendine hedef olarak Büveyhilerin başkenti olan Bağdat'ı seçti. Bütün bu gelişmeler üzerine Bağdat'ta bulunan Büveyhi hükümdarı Samsâmüddövele doğrudan başkentin hedef alındığını görünce Baz üzerine Ziyâr b. Şehrâkeveyh komutasında başka bir Büveyhi ordusu sevk etti. Bu ordu 984 yılında Baz'ı mağlup ederek adamlarından ve yakın akrabalarından pek çok kişiyi de esir aldı. Baz'ın bu savaşta yenilmesi Bağdat'ı kurtarıırken aynı zamanda da Musul'un tekrar Büveyhilerin eline geçmesini sağladı.³³⁹

Ziyar, 984-985 yılında mağlup olan Baz'ı yakalamak ve faaliyetlerine son vermek için Hâcib Sa'd komutasındaki bir orduyu Ceziret İbn Ömer'e diğer bir orduyu da Nusaybin'e gönderdi. Ancak Baz'ında daha güçlü bir ordu topladığı haberini alan bu birlikler seferden vazgeçtiler. Baz'ın tekrar güç topladığını anlayan Samsâmüddövele, onunla olan mücadelesinde Halep Hamdani emiri Sadüddövele'ye Diyar-ı Bekr bölgesini verme karşılığında ittifak kurdu. Bu ittifaka binaen Sadüddövele Baz üzerine bir birlik gönderdiyse de birlik başarılı olamayarak Halep'e döndü. Hamdani ittifakına rağmen Baz'ı askeri yöntemlerle yenemeyeceğini anlayan

³³⁷ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 366; A. Tufantöz, *a.g.e.*, s. 62-63-64; T. Ripper, s. 140-141.

³³⁸ İb'ül-Ezrak, s. 69-70.

³³⁹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 366, 368.

Büveyhiler zaman zaman bölge komutanlarıyla Baz'a suikastler tertiplerler. Bu suikastlerden de bir sonuç alamayınca Tûr Abdîn'in yarısı ile Diyar-ı Bekr'in tümünün Bâz'da kalması şartıyla anlaşmaya vardılar.³⁴⁰

987-988 yılına gelince Baz'ın amansız düşmanı Büveyhiler'in Musul valisi Hâcib Sa'd'ın ölümünden faydalanmak isteyen Baz Musul'u tekrar ele geçirmek üzere harekete geçti. Bu arada Samsâmüddeve'den sonra Büveyhilerin tahtına geçen Şerafüddeve, Sa'd yerine Ebû Nasr Hâşâze'deyi Musul'a vali olarak atadı. Ebû Nasr, Musul'a vardığında Baz'ın Musul'u ele geçirme planından haberdar olunca merkezden askeri ve mali yardım istedi. Fakat yardımın geçikmesi üzerine Ebû Nasr, Baz'a karşı kendisini ve Musul'u korumaları karşılığında Arap aşiretin olan Benû Ukayl'a bazı yerleri ikta olarak vererek ittifak kurdu. Baz bu ittifaktan haberdar olunca kardeşinin komutasında bir orduyu bunların üzerine yolladı. Yapılan savaşta Baz'ın kardeşi öldürüldü ve ordusu da mağlup edildi.³⁴¹ Buna rağmen Araplar üzerine gönderilen bu ordu geri çekilmedi. Tam bu esnada Şerafüddeve'nin ölüm haberinin gelmesi üzerine Ebû Nasr, Baz'ın Musul'a gelmesini önlemek için Arap aşiretleriyle anlaşarak Musul'a döndü. Ancak Şerafüddeve'nin ölümü bölgedeki dengeleri tamamiyle değiştirdi. Baz ile Büveyhiler arasındaki rekabete yeni daha etkili bir unsur olan Halep Hamdânileri dahil oldular. Şerafüddeve'nin ölümünden doğan otorite boşluğundan yararlanan Hamdâni emirleri Ebû Abdullah el-Hüseyn ve Ebû Tâhir İbrahim, Baz'dan önce harekete geçerek 988-989 yılında Musul'a hakim oldular. Böylece Musul, Hamdâniler'in eline geçmiş oldu.³⁴²

Musul'u alma amacından vazgeçmeyen Baz 990-991 yılında başta Beşneviyye Kürtlerinin de içinde bulunduğu diğer Kürt aşiretlerinden oluşan büyük bir ordu toplayarak Musul'a doğru harekete geçti. Hamdâniler tek başlarına Baz'la mücadele etmeyeceklerini anlayınca Arap Ukayloğullarına Nusaybin, Beled, Ceziret İbn Ömer ve diğer bazı şehirleri verme karşılığında ittifak kurdular. Bu ittifaktan

³⁴⁰ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 368 – 369; İbn'ül-Ezrak, bu anlaşmada Tûr Abdîn şehri ve onun gerisindeki Cezire bölgesi Musul valisine, ülkenin öteki bölgeleri de Bad'a verildiğini belirtir. Bkz. İbn'ül-Ezrak, s. 72; A. Tufantoz, *a.g.e.*, s. 64; M. E. Zekî Beg, *a.g.e.*, s. 328; T. Ripper, s. 151.

³⁴¹ İbn'ül-Ezrak, bu savaşta öldürülen Bad'ın kardeşi Eb'ül-Fevaris b. Dostık'ın cenazesinin Meyyâfârikîn'e getirilerek şehrin dışında defnedilip ve üzerine de kubbe yapıldığını ve daha sonra burada birçok kubbenin yapıldığını bu nedenle buraya Eb'ül-Fevaris Kubbeleri denildiğini belirtir. İbn'ül-Ezrak, s. 73-74.

³⁴² İbnü'l-Esir, c. VII, s. 381, 390.

habersiz Baz Musul'a doğru yoluna devam ederken onlarında kendileri üzerine geldiğini son anda fark etti. Baz, Hamdani ve Ukayli ordusu tarafından kısıpaca alınmamak için dağa çekilmek istediye de ordusu bozuldu ve Hamdâni güçleri onlara yetişti. Bu esnada Bâz bir attan diğeri bir atın üzerine geçmeye çalışırken düşerek köprücük kemiğini kırdı ve adamları onu orada bırakıp geri çekilmek zorunda kaldılar. İbnü'l-Esir, Araplardan bazılarının Bâz'ı yaralıları arasında tanıyıp öldürerek, kafasını kesip Hamdânoğulları'na götürerek büyük armağanlar aldıklarını belirtir. Bu arada halk Hamdanilerin Bâz'ın cesedini hükümet konağına asmaları nedeniyle kendilerine daha önceleri iyilik ve yardımları dokunan bir gaziye böyle davranmasına karşı çıkararak ayaklandılar. Ardından ona sevgi gösterisinde bulunarak, cesedi asıldığı yerden indirip kefenleyerek cenaze namazını kıldıktan sonra defnettiler.³⁴³ Bâz'ın ölümünden sonra yerine geçen yeğeni Ebû Ali b. Mervân tarafından Mervaniler hanedanlığı kuruldu.

Bâz'ın ölümünün ardından müellifimizin kayıtlarında yaklaşık bir buçuk asır sonra Hamîdiyye Kürtlerine, Musul Atabeyi İmadeddin Zengi'nin 1133-1134 yılında onların elinde bulunan el-Akr Kalesi, Suş Kalesi ve çevresindeki diğeri kalelerinin alınmasıyla ilgili kayıta rastlıyoruz. Verilen bu kayıta Musul'un bu dönemde Hamîdiyye Kürtleri reisi İsa el-Hamidi'nin elinde olduğu anlaşılıyor. Zengi Musul'u alınca İsa'nın elinde bulunan yerlere müdahale etmeyerek onu bu bölgenin hâkimi olarak bırakmıştı. Ancak daha sonra Abbasi Halifesi El-Müsterşid, Musul'u muhasara edince, İsa emrindeki Kürtlerle birlikte Halife'ye itaatini bildirmesi üzerine İmadeddin, Kürtlerin elindeki kaleleri muhasara edilmesini emretti. Hamidiyye Kürtlerinin elindeki kaleler uzun müddet muhasara altına alındıktan sonra feth edildi.³⁴⁴ İbnü'l-Esir, Hamidiyye Kürtlerinin elinde bulunan ve yüksek bir dağın üzerinde kurulmuş olan Aks Kalesi'nin muhasarasına İmadeddin'in bizzat katıldığını belirtir.³⁴⁵ Zengilerin eline geçen Hamîdiyelerin Akr el-Humeydiyye kalesi bu tarihten sonra Zengiler'in en müstahkem kalelerinden biri olmuş ve bazen savaşlarda bu kaleye sığınmışlardır. Müellifimizin kayıtları arasında Nureddin Zengi'nin komutanlarından olan Selahaddin Eyyubi ile el-Cezire Bölgesi ve Musul Hâkimi

³⁴³ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 394-395; bkz. İbn'ül-Ezrak, s. 74-75; A. Tufantoz, *a.g.e.*, s. 67; T. Ripper, s. 163.

³⁴⁴ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 102.

³⁴⁵ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 180.

Seyfeddin Gâzi b. Mevdûd arasında çıkan bir çatışmadan önce Selahaddin'in Akr el-Humeydiyye Kalesi'ne sığınmayı düşündüğüne dair kaydı da mevcuttur.³⁴⁶

Hamidiyye aşireti Kürt aşiretleri arasında siyasi bir teşekkülün alt yapısını oluşturan kalabalık bir Kürt aşiretidir. Musul'un kuzeyindeki Akr el-Humeydiyye, Şuş ve çevresindeki kaleleri ellerinde tutan bu aşirete XII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar bu bölgelerde varlığına rastlanır. Bu tarihten sonra müellifimizin kayıtları arasında bir daha bu aşirete rastlamıyoruz.

17. Mervaniler

Mervani hanedanlığı, Kürtlerin Ortaçağ'da el-Cezire'nin Diyar-ı Bekr bölgesinde Meyyafarikin (Silvan) merkezli kurdukları ve yaklaşık bir asır boyunca devam eden Kürt hanedanlıklarından biridir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu hanedanlık Baz b. Dostık ölümünün ardından yeğeni Ebû Ali b. Mervan tarafından kuruldu.

Mervaniler diğer Kürt hanedanlıklarından ve aşiretlerinden farklı olarak Kürtlerin asıl yayılma alanı olan dağlık bölgelerin dışında şehir hayatının daha ön planda olduğu bir bölgede kuruldu. Bu bölge antik çağdan bu yana doğu-batı/kuzey-güney istikametindeki önemli transit geçişlerin kavşak noktası ve öteden beri şehir hayatını barındırdığı için Mervanoğulları ile ilgili sadece İbnü'l-Esir'de değil pek çok ortaçağ kaynağından bilgi edinmekteyiz.

Ortaçağ kaynakları içerisinde Mervani Kürt hanedanlığıyla ilgili en geniş bilgileri veren iki kaynaktan biri İbnü'l-Esir'dir. Onun verdiği bilgilerden hanedanlığın kuruluşundan yıkılışına kadar ki sürecin önemli bir kısmına şahit olmaktayız. Bir diğeri ise İbn'ül-Ezrak'tır. Ancak İbnü'l-Esir'in bu hanedanlık hakkında vermiş olduğu bilgilerin neredeyse tamamını İbn'ül-Ezrak'tan aldığını tahmin etmekteyiz. Çünkü İbn'ül-Ezrak Kürt aşiretleri içerisinde hakkında en geniş en ayrıntılı ve neredeyse yıl yıl bilgi verdiği tek hanedan Mervaniler'dir. Mervaniler hakkında verilen kayıtların çoğu da hanedanın başına geçen kişilerin gerek bölge ile gerekse civar bölgelerdeki komşularıyla siyasi faaliyetleri bağlamındadır. Biz de

³⁴⁶ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 419.

Mervanilerin başına geçmiş hükümdarların faaliyetlerini İbnü'l-Esir'in vermiş olduğu kayıtlara göre değerlendireceğiz. Buna göre Mervanilerin ilk hükümdarı Ebû Ali b. Mervan ile başlayacağız.

17.1. Ebû Ali el-Hasan b. Mervan

Bâz öldürülünce kız kardeşinin en büyük oğlu ve Mervanilerin asıl kurucusu diyebileceğimiz Ebû Ali b. Mervân bu durumdan yararlanarak Bâz'ın attığı temeller üzerine Mervani hanedanlığını kurdu. Ortaçağ kaynaklarından anladığımız kadarıyla, Bâz cesur fetih hareketleriyle var olanı riske atan ve basit ilişkilerin adamı olup kudretini bir halk önderi olmasına borçluyken; Ebû Ali onun tersine iktidarını sürdürmek için daha çok devlet aklıyla hareket edip elindekine sahip çıkmayı bilen bir liderdi. Bu doğrultuda İbnü'l-Esir'in belittiğine göre dayısı ölünce Ebû Ali kendisine bağlı bir gurup askerle Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf)'ya gitti. Bu sırada dayısının karısı ve aile fertlerinin içinde bulunduğu müstahkem bir kale olan Hısn Keyfâ Kalesi'nin kapılarına vardığında kaledekileri kandırıp dayısının kendisini önemli bir görev için gönderdiğini söyledi. Kale kapıları açılıp içeri girince Bâz'ın karısına gerçeği anlattı ve içinde bulunduğu durumun hassaslığını ifade ederek onunla evlenmek istedi. Dayısının karısıyla evlenen Ebû Ali'nin Hısn-ı Keyfâ'ya ve diğer yerlere sahip olma yolu da açılmış oldu. O da bu kaleler üzerine yürüdü ve dayısına ait bütün kaleleri aldı ve kendisine bağlı güvenilir adamlarını buralara yerleştirdikten sonra Meyyâfârikîn'e gitti.³⁴⁷

Öte yandan Bâz'ın ölümünü fırsata dönüştürmek isteyen Hamdânoğulları 990-991 yılında onun kesik başıyla Ebû Ali'nin üzerine yürüdüler. Fakat Ebû Ali kendisine sadık kimseleri bu bölgelere çoktan yerleştirmiş ve iktidarını kabul ettirtmişti. Bu bölgede iktidarını sağlamlaştıran Ebû Ali onların karşısına güçlü bir ordu ile çıkarak savaşı kazandı ve Ebû Abdullah b. Hamdân'ı da esir aldı. Bu sırada

³⁴⁷ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 395; İbn'ül-Ezrak bu olayı şu şekilde anlatır; Bad öldürüldüğü gün savaş şiddetlenip Kürtler yenilince, Bad'ın en büyük yeğeni olan Ebu Ali, halkı toplamaya çağırır. Halkta bu çağırısına uyarak etrafında toplandı. O da Hamdanoğullarının peşine düşerek onları ağır bir yenilgiye uğrattı ve mallarını yağmaladı. Daha sonra Ebu Ali yanındakilerle Hasankeyf'e döndü. Dayısının karısına olup bitenleri anlattı ve derhal Meyyâfârikîne gitmeleri gerektiğini söyleyerek, Meyyâfârikîne hareket ettiler. 991 yılında şehre girdiler. Ebu Ali yönetimi eline aldıktan sonra Amed ve çevresindeki bütün kalelere en kısa zamanda egemen oldu. Ayrıca dayısının karısıyla evlendi. Bkz: İbn'ül-Ezrak, s. 77; A. Tufantoz, *a.g.e.*, s. 67-68.

Ebû Tâhir b. Hamdan ise karargâhını Amid önlerinde kurdu. Ebû Ali esirine iyi muamelede bulunup barış anlaşması önerisi anlamına gelen bir davranışta bulunarak Ebû Abdullah'ı serbest bıraktı. Ebû Abdullah buradan Âmid'i muhasara etmekte olan kardeşi Ebû Tâhir'in yanına giderek savaşın bitirilmesi için Ebû Ali ile anlaşmasını tavsiye ettiyse de Ebû Tâhir buna yanaşmadı. Bunun üzerine Ebû Abdullah kardeşine uymak zorunda kalarak birlikte saldırıya geçtiler. Yapılan savaşı yine Kürtler kazanarak Ebû Abdullah tekrar esir alındı. Ancak bu sefer ağır şartlar altında tutularak kendisine kötü davranıldı. Mısır Fatımi Halifesi'nin araya girmesiyle serbest bırakıldı. Bu bilgiden de bu dönemde Suriye'nin Fatımi egemenliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim serbest bırakılan Ebû Abdullah Fatımiler'in onayıyla Halep valiliği'ne atanmış ve ölünceye kadar bu bölgede kalmıştır. Öte yandan Ebû Tâhir ise Ukayli bölgesi Nusaybin tarafına kaçtı. Oradan da oğlu ile birlikte Ukayliler tarafından yakalanıp öldürüldüler.³⁴⁸

Bu gelişmelerin ardında Hamdânoğullarını bertaraf eden Ebû Ali bu galibiyetinin ardından Diyar-ı Bekr bölgesinin tamamına hâkim gibi görünüyorsa da eski Hamdâni etkisi bazı şehirlerde Mervaniler'in bölgeye yerleşmelerine engel teşkil ediyordu. Bu şehirlerin başında da özellikle Meyyâfârikîn gelmektedir. Nitekim Mervaniler'in hükmettiği topraklarda farklı halk topluluklarının yaşıyor olması onların bu halklarla farklı ilişkiler kurmalarını sağladı. Mervaniler üzerine son araştırmasıyla bilinen Thomas Ripper'in ifadesine göre: "*Kürt göçerlerle çok sıkı bir ilişki, eski Arap seçkinlerinin temsilcileriyle rekabet ve Hıristiyan halka karşı müşfik bir tutum biçiminde*" diye belirtmektedir.³⁴⁹ Mervaniler bu tutumlarından olacak ki hükmettikleri şehirlere tam olarak hâkimiyetlerini kuramıyorlardı. Bu nedenle Meyyâfârikînli ki bu ifadeyle muhtemelen kastedilen halen Hamdânilere karşı güçlü bir sempati besleyen Arap sakinler olsa gerek Ebû Ali'nin adamlarına saldırdılar. Bu saldıran grup güçlü olacak ki Ebû Ali onlara bayram gününe kadar ilişmedi. Halk bayram günü namazgâha çıkmak için şehir dışına çıkınca Ebû Ali adamlarıyla beraber şehre girip şehrin reisi Ebû's-Sakr'ı yakalatıp surlardan aşağı attırdı. Bu bilgiden de anlaşıldığı kadarıyla söz konusu grup müslümandır ve şehirlerini zapteden Kürtlere tepkili oldukları düşünüldüğünde Arap olmaları daha da

³⁴⁸ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 395; A. Tufantoz, *a.g.e.*, s. 68.

³⁴⁹ Thomas Ripper, s. 351.

güç kazanmaktadır. Ebû Ali ve adamları şehre girince şehrin kapılarını kapatıp halkıda sürgün ettirmişti.³⁵⁰

Ele geçirdiği Müslüman kentlerinde hâkimiyeti güçlendirmeye çalışan Ebû Ali, bu olaydan bir veya iki yıl sonra 992-993 yılında Van Gölü'nün kuzey kıyısında bulunan ve stratejik bir öneme sahip olan Ahlât, Malazgirt ve Erciş kentlerinin Bizans birlikleri tarafından kuşatılmasıyla Bizans İmparatoruyla sorunlar yaşamaya başladı. Bizans imparatorunun niçin bu kentleri kuşattığı hakkında bilgi olmasa da şunu rahatlıkla söyleyebiliriz; bu kentler stratejik açıdan çok büyük bir önem arz edip Van Gölü'nün kuzeyini ve kuzey kıyısını kontrol altında tutmayı mümkün kılan kentlerdi. Dolayısıyla mücahitler Azerbaycan'dan Hıristiyan Anadolu'ya bu bölge üzerinden ilerliyordular. Muhtemelen Bizans İmparatorluğu bu yolu kontrol altında tutmak ve mücahitlerin Anadolu'daki faaliyetlerini durdurmak için Mervanilerin elindeki bu kentleri kuşattı fakat alamadı. Mervani emiri Ebû Ali'nin gayretleriyle yapılan görüşmelerin ardından varılan on yıllık ateşkes anlaşmasıyla imparatorluk birliklerinin geri çekildi.³⁵¹ Bizanslıların Mervânilerle bu anlaşmayı yapmalarının nedeni muhtemelen kendilerine karşı bütün Müslümanların birleşeceğinden endişe duymalarıydı.

Her ne kadar Hamdâniler eski bölgelerine hâkim olmak için Mervanilerle sürekli bir mücadele içinde olmuşlarsa da Mervaniler bir taraftan Hamdanilerin bu

³⁵⁰ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 395-396; Bu hadisenin gelişim evresi İbnü'l-Esir'de eksik anlatılmıştır. Bunu İbn'ül-Ezrak'ın kaydında Meyyâfârikîn halkının Hamdanoğullarına olan eğilimleri ve yalnız onları istemeleri yüzünden sarhoş ve cahil kimseler bazen Emir'in adamlarına ve askerlerine saldırır böylece amaçlarının ne olduğunu belli ederlerdi. Hatta şehir halkının bir başka tutumu da şuydu: kendilerine bir asker ya da başka bir Kürt el uzattığında vali ve emirden izin almadan onu çarşının ortasında ölüm derecesinde döverlerdi. Emiri en çok kızdıran olay ise şehirdeki Bezçiler çarşına amcasının oğlunun atıyla girmesi ve atının çarşıya pislemesi sonucu atının pislliğini onun elbiselerinin eteğine koyup dışarıya attırmalarıydı. Emir bunu duyunca gücüne gitmiş ve canı sıkılmıştı. Bu nedenle Ebû Ali Meyyâfârikînîliler hakkında büyük tecrübelere sahip olan yaşlı veziri Mem'i çağırarak onları şikâyet ederek şöyle dedi: "Ben bunlarla başa çıkamam; onlar emrimi dinlemiyorlar ve yönetimim altında değıllermiş gibi davranıyorlar". Vezir de onları bayram gününe kadar kendi hallerinde bırakmalarını söyleyerek, bayram günü halk bayram için şehir dışına çıktığını zaman şehir kapılarını onlara kapatırsın ve yalnız cezalandırmak istediklerini içeri alır diğerlerini de dışarıda bırakırsın dedi. Ebû Ali'de vezirin dediğini aynen uyguladı. Halk bayram günü şehir dışına çıkınca şehrin kapıları kapandı ve halk içeri alınmadı. Böylece şehir halkı başka köylere ve şehirlere dağılıp gitti. Bundan sonra Emir'in iktidarı güçlendi ve sağlamlaştı. Halk kendisinden korkmaya başladı ve kendisine hiçbir düşman ya da muhalif kimse kalmadı. Daha teferruatlı bilgi için bkz: İbn'ül-Ezrak, s. 82-84; ayrıca karşılaştırınız; A. Tufantoz, s. 69-70, Thomas Ripper, 352-354.

³⁵¹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 413; İbn'ül-Ezrak, s. 77; A. Tufantoz, *a.g.e.*, s. 69.

çabalarını boşa çıkarmaya çalışırken diğer bir taraftan da akrabalık yoluyla ilişkileri normalleştirmek için çaba sarffetmişlerdir. Bu amaçla Ebû Ali, Halep'in Hamdani emiri Sa'düddeve b. Seyfeddevle b. Hamdân'ın kızı Sittü'n-Nâs ile evlenerek bu ilişkiyi geliştirmeye çalıştı. Düğünün Âmid'de yapılması kararlaştırıldı. Sittü'n-Nâs Halep'ten Ebû Ali ise Meyyâfârikîn'de yola çıktılar. Bu sırada kendisine bağlı Âmid valisi Abdü'l-Berr, emirin Meyyâfârikîn halkına yaptığını kendilerine de yapmasından korkup güvenilir adamlarıyla birlikte Amid'in girişinde bir suikast planladı. *"Emîr'in Meyyâfârikîn halkına yaptığını size de yapmağa karar verdiği doğrudur. Şimdi o Bâbü'l-ma (su kapısı)'ndan girip Bâbü'l-cihâd (cihâd kapısı)'dan çıkacaktır. Siz dergâhta bekleyin ve bu dirhemleri üzerine saçın, sonra yüzünü bu tarafa doğru çevirin. O yüzünü koluyla çevirecektir. Siz tam bu sırada bıçakları can alıcı yerlerine vurunuz"* dedi. Adamları dediklerini aynen uygulayıp Ebû Ali'yi şehrin girişinde öldürdüler. Bu suikast'ı da İbn Dimme adlı birine yaptırmışlardı. Ebû Ali'nin kafası kesilerek Meyyâfârikîn'den gelen Mervani birliklerine fırlatıldı.³⁵² Bu olay Meyyâfârikîn olayı ile bağlantılandığına göre Kürtler ile Araplar arasında bir iktidar mücadelesinin devamı olarak görülebilir. Müellifimizde bu konu hakkında emirin öldürülmesinin ardında Kürtlerden bir zümrenin Meyyâfârikîn'i ele geçirmeyi düşündüğünü fakat bu durumun şehrin muhafızı tarafından fark edilerek engellendiği bilgisini vermektedir. Ebû Ali'nin öldürülmesi üzerine yerine kardeşi Mühemmidüddeve³⁵³ Ebû Mansûr b. Mervân'ın geçti.³⁵⁴

Öte yandan Ebû Ali'yi öldürten Abdü'l-Berr, Âmid'e hakim oldu. Ebû Ali'yi öldüren İbn Dimne'yi kızıyla evlendirdi. Daha sonra İbn Dimne, Abdü'l-Berr adına tertiplelediği bir ziyafet esnasında onu öldürüp Âmid'e hâkim oldu ve burada kendisine bir saray yaptırdı. Siyasi koşulları kendi lehine çevirmek isteyen İbn Dimne, Mühemmidüddeve Ebû Mansûr b. Mervân ile arasını düzelttikten sonra Bizans İmparatoru, Fatımî Halifesi ve diğer hükümdarlarla anlaşma yaparak bölge siyasetinde gücünü artırdı.³⁵⁵

³⁵² İbnü'l-Esir, c. VII, s. 396; İbn'ül-Ezrak, s. 86-91, Ayrıca karşılaştığımız, A. Tufantoz, s. 70-71; T. Ripper, s. 354-356.

³⁵³ Devletin kurucusu anlamına geliyor. İbn'ül-Ezrak, Mervanoğullarından unvan almış ilk hükümdarın Mühemmidüddeve Ebû Mansûr b. Mervân olduğunu belirtir. İbn'ül-Ezrak, s. 91.

³⁵⁴ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 396.

³⁵⁵ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 396; İbn'ül-Ezrak, s. 93-94-95-96; A. Tufantoz, a.g.e, s. 72.

17.2. Ebû Mansûr b. Mervân (Mühemmidüddeve)

Mervani emiri Ebû Ali, Amid şehrinin kapısında öldürüldükten hemen sonra Kardeşi Mühemmidüddeve Ebû Mansûr b. Mervân hanedanlığın merkezi Meyyâfârikîn'de hanedanlığın başına geçti.

İbnü'l-Esir, Mühemmidüddeve'nin ülke yönetimine hâkim Şerve adında bir veziri olduğunu belirtir. Şerve, kölelerinden birini³⁵⁶ emniyet müdürlüğüne tayin etmişti. Fakat Mühemmidüddeve onu hiç sevmeyip öldürmek istesede Şerve'nin hatırı için ona dokunmuyordu. Mühemmidüddeve'nin bu niyetini anlayan köle, onun ile Şerve'nin arasını bozdu. Bunun üzerine Şerve 1011-1012 yılında iktâ olan el-Hettâh Kalesi'nde tertiplemiş olduğu bir ziyafet esnasında Mühemmidüddeve'yi öldürerek, onun amcaoğullarını da yakaladı. Şerve Meyyâfârikîn'i ele geçirmek için buradan arekete geçip şehrin surlarının önüne akşamleyin vardı. Kapıdaki nöbetçiler onu Mühemmidüddeve zannederek kapıyı açtılar, böylece Şerve Meyyâfârikîn'e hâkim oldu. Buradan diğer kalelerin hâkimlerine haber göndererek onları Meyyâfârikîn'e çağırdı. Erzen'e haber gönderip şehrin mütevellisi olan Hoca Ebû'l-Kâsım el-İsfahânî (Hâce Ebû'l-Kasım)'nin de Meyyâfârikîn'e gelmesini istedi. Fakat Hoca Ebû'l-Kâsım Mühemmidüddeve'nin öldürüldüğünü öğrendiği için gitmedi. Bunun üzerine Hoca Ebû'l-Kâsım, bu esnada Siirt'te bulunan Mühemmidüddeve'nin kardeşi Ebû Nasr b. Mervân'ı yanına getirtti. Bu esnada Ebû Nasr'ın Siirt'te bulunmasının sebebi Mühemmidüddeve'nin gördüğü bir rüyadan kaynaklanıyordu. Bu yüzden de kardeşi Ebû Nasr'ı yanında uzaklaştırıp Siirt'e gönderip baskı altında tutuyordu. Kardeşi Mühemmidüddeve'nin ölümünün ardında Hoca Ebû'l-Kasım onu tahta geçirmek için yanına çağırdı. Bu sırada Şerve de Ebû Nasr'a yanına gelmesi için haber göndermişti, fakat onun Erzen'e gittiğini öğrendiği zaman işinin ters gittiğini ve bozulduğunu anlamıştı.³⁵⁷

³⁵⁶ İbn'ül-Ezrak, bunun Şerve'nin kölesi değil Şerve'nin Felyus isimdeki oğlu olduğunu belirtiyor. İbn'ül-Ezrak, s. 100.

³⁵⁷ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 397; İbn'ül-Ezrak, s. 100-106; A. Tufantoz, *a.g.e*, s. 72, 73, 75.

17.3. Ebû Nasr b. Mervân (Nasruddevle)

Mervani hanedanlığının iki emiri olan Ebû Ali ile Mühemmidüddeve'nin ölmesinden sonra Mervanoğullarından ileride Nasruddevle³⁵⁸ unvanıyla tanınacak olan Ebû Nasr b. Mervân hayatta kalmıştı. Yukarda da belirttiğimiz gibi Mühemmidüddeve hükümdarken ondan süphelendiği için Siirt'e gönderip baskı altında tutuyordu. Siirt'te bulunan Ebû Nasr kardeşi Mühemmidüddeve'nin ölümünden sonra Hoca Ebû'l-Kasım'ın girişimleriyle Erzen'e geldi. Hoca Ebû'l-Kasım, Ebû Nasr'ı Erzen'de bulunan babası Mervân'ın yanına getirerek kadı ve şahitlerin huzurunda hükümdarlık teklifini kabul edeceğine ve adaletli davranacağına dair yemin etmesini istedi. Böylece Ebû Nasr Erzen Meliki olup daha sonra Diyar-ı Bekr bölgesine ait diğer şehirleri de ele geçirip halka adaletli davranarak hâkimiyetini göstermiş ve 1011-1012 yılından 1061 yılına kadar hâkimiyetini sürdürmüştü.³⁵⁹

Daha önceleri Bedevi Arapların hâkimiyeti altında bulunan bölgeye Mervanilerle birlikte yeni bir üst tabaka olarak Kürtlerin daha yoğun bir şekilde girdikleri görülür. Bu da iki güç arasında bölgede büyük bir rekabeti beraberinde getirdi. Bu rekabet özellikle nüfusunun çoğunluğunu Hıristiyanların oluşturduğu Urfa kentinde Mervaniler ile Araplar arasında bariz bir şekilde görmekteyiz. Arap Benû Numeyr aşiretine mensup Urfa valisi Utayr aşiretiyle birlikte Urfa yakınlarında Hüle'de kaldığı için Urfa'yı kendi yerine yönetmesi için Ahmed b. Muhammed'i Urfa'ya gönderdi. Ahmet buraya atandıktan sonra göstermiş olduğu adaletli politikası sonucu kent ahali tarafından çok sevildiği için Utayr bir süre sonra ondan süphelenerek onu öldürmüştü. Bu duruma öfkelenen Urfa ahali 1025-1026 yılında Diyar-ı Bekr emiri Nasruddevle'ye gelip şehri teslim alması için haber göndermişlerdi. Bunun üzerine Nasruddevle de ordusuyla birlikte şehrin başına geçmesi için Zenek adlı Âmid valisini Urfa'ya gönderdi. Şehri tekrar geri almak isteyen Utayr kendisiyle Nasruddevle arasında aracı olaması için Halep Hâkimi Salih b. Mirdâs'tan arabuluculuk etmesini istedi. Yapılan görüşmeler sonucunda bir

³⁵⁸ Devletin yardımı ve yardımcısı anlamına gelen bir unvandır.

³⁵⁹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 397.

anlaşmaya varılarak Urfa'nın yarısı Nasruddevle'nin naibi Zenek'e diğer yarısı da Utayr'a verildi.³⁶⁰

Öte yandan Urfa'nın naibliğini tek başına yapmak isteyen Zenek, Utayr'ı öldürtmek için 1027-1028 yılında evinde vermiş olduğu bir ziyafete Utayr ve Utayr'ın öldürdüğü Ahmed b. Muhammed'in oğlunu da davet etti. Bu fırsattan yararlanan Ahmet'in oğlu, Zenek'in evinden ayrılan Utayr yolda öldürerek babasının öcünü aldı. Benû Numeyrililer liderlerinin öldürülmesinin Zenek tarafından tertiplendiğini öğrenince intikam peşine düştüler. Bir grup Numeyrililer şehrin dışında pusu kurup diğer bir grup ise Zenek'i kışkırtmak amacıyla şehre doğru yürüyerek oraya yakın yerlere baskın düzenleyip yağmaladılar. Böylece Zenek olaylara müdahale etmek için şehrin dışına çıkınca ordusuyla beraber tuzağa düşürüldü. Zenek kendisine pusu kurulan yeri geçer geçmez Numeyrililer saldırıya geçtiler ve atılan bir mancınık taşının Zenek'e isabet etmesiyle hayatını kaybetti. Bu olaydan sonra Urfa tamamen Nasruddevle'nin hâkimiyetine girdi. Salih b. Mirdas daha sonra Urfa'nın Benû Numeyr'e mensup İbn Utayr ve İbn Şibl'e iade edilmesi için aracılık etti ve şehrin tekrar onlara teslim edilmesini sağladı.³⁶¹ Nasruddevle'nin Urfa'nın yarısını İbn Şibl'e vermesi muhtemelen kendisine tabi bir vasallık haline getirmek istemesinden kaynaklanmış olabilir.

Mervanilerle Araplar arasında bölge rekabetinin ikinci ayağını oluşturan olay Nusaybin kenti için yapılan savaştır. 1028 yılında Musul Emiri Bedrân b. el-Mukallid el-Ukaylî Araplardan oluşturmuş olduğu bir orduyla Nusaybin'e saldırdı ve şehirde bulunan Nasruddevle'nin askerlerini mağlup etti. Nasruddevle, Nusaybindeki askerlerine yardımcı birlikler göndermesine rağmen başarılı olamadılar. Bu yenilgi üzerine gönderilen üç bin süvariden oluşan başka bir ordu Arapları ilk başta geri çekilmeye zorladıysa da, takip eden muharebede Nasruddevle'nin ordusu yenilerek Nusaybin'e sığınmak zorunda kaldı. Nusaybin muhasarasının devam ettiği sırada Bedran kardeşi Karvâş'ın Musul'a gittiğini öğrenince korkuya kapılarak muhasarayı kaldırıp kardeşinin yanına geri döndü.³⁶²

³⁶⁰ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 602-603; A. Tufantoz, *a.g.e.*, s. 81-82.

³⁶¹ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 602-603; A. Tufantoz, *a.g.e.*, s. 82.

³⁶² İbnü'l-Esir, c. VII, s. 617; A. Tufantoz, *a.g.e.*, s. 84.

Öte yandan Mervaniler her ne kadar Araplarla bir bölge rekabeti sürdürseler de evliliklerle de bunu akrabalık ilişkilerine çeviriyorlardı. Bunun en güzel örneği Nasruddevle'nin Karvâş'ın kızıyla evliliği idi. Fakat bazen bu tür akrabalık ilişkileri de bölge siyasetinde işe yaramıyordu. Çünkü Nasruddevle Karvâş'ın kızının üzerine kuma getirince kız bu durumdan rahatsız olup onu babasına şikâyetinde bulundu. Karvâş kızının geri iade edilmesini istedi. Nasruddevle de bunu yerine getirdi. Artık evlilik bağının yarattığı siyasi fayda hükümsüzdü. Karvâş kızının mehiri olarak yirmi bin dinar, ayrıca Ceziret İbn Ömer'in nafaka olarak kızına verilmesini, Nusaybin'in de Bedran'a geri verilmesini istedi. Bu durumun çözüme kavuşması için elçiler aralarında gidip geliye de bir bir sonuç alınamayarak Karvâş bu iki kenti alması için 1030 yılında ordular gönderdi. Bu esnada Nasruddevle'ye ait Ceziret İbn Ömer'in Muhtafızının oğlunun Karvâş'ın yanına kaçması ve onu buraları almaya teşvik etmesi, bölge üzerinde gözü olan Karvâş için kızı bir bahane oldu. Karvâş Nusaybin kuşatmasına kardeşiyle beraber katıldı. Ancak bu girişimlerden beklenen sonuç alınmayınca yanlarındaki Kürt ve Arap askerler dağıldı. Bunun üzerine Bedran Meyyâfârikîn'de bulunan Nasruddevle'nin yanına gidip Nusaybin'i kendisine vermesini istedi. Nasruddevle de Nusaybin'i ona verdiği gibi Karvâş'ın kızına ait mehirin on beş bin dinarlık kısmını da göndererek anlaştılar.³⁶³

Yukarda Urfa şehrinin Mervanilerin eline geçtiğini ve daha sonra Nasruddevle'nin burayı vassallık olarak Numeyri reisleri olan İbn Utayr ve İbn Şibl'e verdiğini belirtmiştik. Urfa 1030-1031 yılına kadar onların elinde kaldı. Bu yıla gelindiğinde İbn Utayr, Bizans İmparatoru Romanos'a şehrin kendisine ait hisseleriyle bazı köyleri yirmi bin dinara sattı. Bizanslılar Urfa şehrine gelip yerleştiler. Onlara karşı koyamayan İbn Şibl'in adamları şehirden kaçtı. Bizanslılar oradaki Müslümanları öldürerek mescitlerini tahrip ettiler. Nasruddevle bu haberi alır almaz Urfa'ya bir ordu gönderdi. Bu ordu şehri alıp Hıristiyan olan şehir ahalisine çok kötü davranıp birçoğunu öldürerek şehri yağmaladılar. Bizanslıların burçlara sığınması üzerine Nasruddevle onların üzerine yaklaşık on bin kişilik bir ordu gönderdi. Fakat bu ordu Bizanslılar karşısında yenilince Rumlar Urfa'yı ve ona yakın Müslüman şehirlerini ele geçirdiler.³⁶⁴ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi'nde bu olayı

³⁶³ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 20; A. Tufantoz, *a.g.e.*, s. 85.

³⁶⁴ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 32-33; A. Tufantoz, *a.g.e.*, s. 82-84.

1031-1032 yılı olaylarında anlatır. Bu olayla ilgili olarak İbnü'l-Esir'den farklı olarak Urfa şehrini ele geçiren Nasruddevle, Şibl'in kale kumandanı olan Salman'ı Urfa kalesine gönderir. İbnü'l-Esir, İbn Utayr tarafından Urfa şehrinin yirmi bin dinara Romanos'a satıldığını belirtse de Urfalı Mateos, Urfa'nın Salman tarafında rütbe ve eyalet temini karşılığında Bizans İmparatoruna teslim ettiğini belirtmektedir.³⁶⁵

Urfa'nın elden çıkmasından oldukça rahatsız olan Nasruddevle'nin bunun telafisini yapmak için Bizans İmparatorluğuna bağlı Ermeni bölgelerine, 1031-1032 yılında on bin kişilik bir orduyla sefere çıkması ve onların bölgelerini talan ederek birçok ganimet ve esir alması bu durumla bağlantılı olmalıdır.³⁶⁶

Bu güne kadar Kürtler, Araplar ve Bizanslılar arasında devam eden bölge rekabetine yeni bir unsur olan göçebe Türkmen Oğuz kitlelerinin katılmasıyla bölgede büyük bir denge değişikliği sürecinin başlangıcı oldu. Göçebe Oğuzların büyük kitleler halinde Anadolu'ya akınları sonucunda Mervanilerin hüküm sürdüğü bölgelerde büyük nüfus değişimine neden olacakları gibi, ileride Mervanileri de egemenlikleri altına alacaklardı. Oğuzların batıya doğru harekete geçiren olay ise XI. yüzyılın ilk çeyreğinde Maverâünnehir bölgesine girip çevrede yağma ve talan hareketlerinde bulunmaları sebebiyle İbrahim Yinal'ın bunları bölgeden uzaklaştırmak için üzerlerine sefer düzenlemesidir. Oğuzlar buradan Ravvadi ve Hezbanî Kürtlerinin kontrolünde bulunan Azerbaycan bölgesine geçtiler. Burada da yağma ve talan hareketlerine devam etmelerinden dolayı Kürtler ve diğer bölge halkı onlara karşı birleşti ve onlar tekrar Maverâünnehir'e geri dönmek zorunda kaldılar. Ayrıca bu bölgelerde yaptıklarından dolayı İbrahim Yinal'ın onların üzerine tekrar gelmesiyle artık buralarda tutunamayacaklarını anlayan bu göçer Oğuz kitleleri 1040-1041 yılında el-Cibal bölgesinden ayrılıp yine Azerbaycan'a yöneldiler. Buradan da kendilerine Kürt kılavuzlar tutarak, ez-Zevezân (Zozan) üzerindeki sarp dağlardan Mervanilerin egemenliği altında bulunan Ceziret İbn Ömer'e geldiler. Göçebe Oğuzların bir bölümü Mansûr b. Kızıoğlu liderliğinde Ceziret İbn Ömer'in doğusunda kalırken Boğa, Anasioğlu ve diğer bazı Oğuz beylerine bağlı Oğuzlar

³⁶⁵ Urfalı Mateos, s. 53-54.

³⁶⁶ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 41.

Diyar-ı Bekr bölgesi dâhilinde olan Karada, Bâzebdâ, el-Haseniye ve Habur'u yağmaladılar.³⁶⁷

Ceziret İbn Ömer'in doğusunda kalan Oğuzlara gelince kentin valisi Süleyman b. Nasrüddevle b. Mervân, bunların reisleri olan Mansûr b. Kızıoğlu'yla görüşerek anlaşmaya varmıştı. Kış bitimine kadar Ceziret İbn Ömer'e bağlı kasabalarda kalmalarına izin vermiş, kış bitince de diğer Oğuzlarla birlikte kendi ülkesini terk edip Suriye'ye gitmelerini buyurmuştu. Her iki taraf bu anlaşmayı kabul etse de muhtemelen Süleyman, Oğuzların sözlerini tutamayacağına kanaat getirip, bir hileyle Mansur'u bir ziyafet için çağırıp tutuklattı. Neticede başlarında liderleri olmayan Oğuzlar Ceziret İbn Ömer'den ülkenin diğer yerlerine dağıldılar. Karvâş bu durumdan haberdar olunca Oğuzları bu bölgeden çıkarmak için Fenek Kalesi'nin hâkimleri olan el-Beşneviyye Kürtleriyle Nasruddevle'nin birliklerinin katıldığı büyük bir ordu hazırladı. İttifak kuvvetleri Oğuzlar üzerine yürüyerek Oğuzları dağıtmayı başardılar. Oğuzların bir kısmı yağma için Nusaybin ve Sincar'a gitmişlerdi. Bu hadise üzerine Ceziret İbn Ömer önlerine gelerek, kenti muhasara altına aldılar. O sırada Araplar, Karvâş'ın oluşturduğu orduyla birlikte kışı geçirmek için Irak'a gidince Diyar-ı Bekr Oğuz saldırıları karşısında savunmasız kaldı. Bunun üzerine Diyar-ı Bekr emiri Nasruddevle Oğuzlarla irtibata geçip olası kötü sonuçları engellemek için onlara mal ve para verdi ve ayrıca oğlu Süleyman'ın esir aldığı Mansur'u da serbest bıraktı. Fakat yine de onların bu bölgedeki faaliyetlerinin önüne geçemedi. Ardından Oğuzların bir kısmı Nusaybin, Sincar ve Habur'a bir kısmı da Cüheyne'ye ve el-Ferec (Merc?)'e bağlı kasabalara gidip yağma harekâtında bulundular.³⁶⁸

Oğuzların bu bölgedeki faaliyetleri üzerine el-Cezire beyleri hâkimiyetlerindeki bölgeleri savunmak için daha çok çaba sarf etmek zorunda kalacaklardı. Oğuzlar el-Cezire bölgesinde yağma ve talan hareketleri artırınca Karvâş 1044 yılında onları bölgeden uzaklaştırmak için üzerlerine asker sevk etti. Bunu haber alan Oğuzlar Musul'a gelerek şehri muhasara altına aldılar. Karvâş Oğuzlardan kıl payı kurtularak es-Sinn'e gitti. Daha sonra Arap ve Kürt emirlerine

³⁶⁷ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 11-12; A. Tufantoz, *a.g.e.*, s. 91-92.

³⁶⁸ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 12-13; A. Tufantoz, *a.g.e.*, s. 92.

haber gönderip ittifak kurarak bu bölgelerin savunulmasını organize etmeye çalıştı. Karvâş'ın yardım istemesi üzerine kendi soydaşlarının yanı sıra Kürt emirler de ona yardıma gitmişti. Kürt ve Arap müttefikler savaş alanında üstünlüğü ele geçirip Oğuzların çoğunu öldürüp ve zaferlerinin müjdesi olarak da kellelerini Bağdat'a yolladılar. Bu arada Karvâş yenilen Oğuzları Nusaybin'e kadar takip ettikten sonra geri döndü. Oğuzlar ise geri çekilirken bir kez daha Diyar-ı Bekr'e gidip şehri yağmaladıktan sonra Ermeniye ve Bizans sınır bölgelerinde yağmalayıp oradan da Azerbaycan bölgesine gittiler. Oğuzlar uzun süre bu bölgede kalıp şehirlere, kasabalara ve köylere yağma harekâtında bulunup zarar vermeleri üzerine Nasruddevle, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e bir mektup yazıp onların yaptıklarından şikâyetçi oldu. Tuğrul Bey'de Nasruddevle'ye verdiği cevapta: "*Bana ulaşan habere göre adamlarımız ülkenize girmiş ve siz de onlara mal verip güzel muamele etmişsiniz. Hâlbuki sen sınır boylarında oturuyorsun, asıl sana mal vermek lazım ki kâfirlerle çarpışasın*" diyordu. Ayrıca onları o bölgeden uzaklaştırmak üzere asker göndereceğini vaat ediyordu.³⁶⁹

Diyar-ı Bekr bölgesi Sünni Abbasiler, Şii Büveyhoğulları ve Hıristiyan Bizanslılar gibi her biri başka bir dinin veya mezhebin öncülüğünü yapan üç büyük gücün ortasında bulunuyordu. Gerek bu durum gerekse Diyar-ı Bekr'in kendi içindeki etnik ve dini çeşitlilik her ne kadar Mervanileri tarafsız olmaya ittiyse de Nasruddevle 1044-1045 yılında Diyar-ı Bekr'de hutbeyi Bağdat'ta oturan Büveyhi halifesi Ebû Kâlicâr adına okuttu. Halife ona "Muhyiddîn" lakabını verdi.³⁷⁰ Bu dönemde Sünni olan Mervâniler Şii Büveyhiler'in siyasi üstünlüğünü tanıyıp onlara bağlandılar. Bunu tam olarak niçin yaptığını anlamakta zorluk çeksek de, muhtemelen Oğuzların kendi bölgelerinde yağma yapmaları ve Tuğrul Bey'in buna göz yumması ve aynı zamanda Sünni Abbasileri desteklemelerinden kaynaklanıyordu. Daha sonra Tuğrul Bey'in isteği üzerine 1049-1050 yılında Nasruddevle Diyar-ı Bekr bölgesinde hutbeyi onun adına okuttu. Başta siyasi olarak Şii Büveyhioğullarına bağlı olan Mervâniler bu tarihten sonra Selçukluların siyasi üstünlüğünü kabul edip onlara bağlandılar. Ayrıca bu yıl içerisinde Bizans İmparatoru Tuğrul Bey'in elinde tutsak olan Abhâz Kralı'nın serbest bırakılması için

³⁶⁹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 14-15-16; A. Tufantoz, *a.g.e.*, s. 93.

³⁷⁰ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 115.

Nasruddevle'den arabulucu olmasını istedi. Nasruddevle'nin ricası üzerine Tuğrul Bey'de koşulsuz şartsız onu serbest bıraktı.³⁷¹

Öte yandan Mervâniler ve diğer bazı Kürt emirleri bölgenin siyasi olaylarına yön verdikleri gibi dönemin siyasi aktörlerine bazen müttefik bazen de muhalif oluyorlardı. Onların bölge emirlikleriyle olan ittifakları bölgede denge değişikliğine de neden oluyordu. Bu olaylardan biri de; Karvâş ile kardeşi Zaîmüddeve Ebû Kâmil arasında 1049 yılında çıkan bir anlaşmazlığın savaşa dönüşmesi üzerine Karvâş, Süleyman b. Nasruddevle b. Mervân ile Ebû'l-Hasan b. Aysekûn el-Humeydî ve diğer bazı Kürtlerden yardım istedi. Bunun üzerine Kürtler de Karvâş'a yardıma gitti. Fakat iki taraf arasında savaş başlayınca Süleyman b. Mervân ve Ebû'l-Hasan el-Humeydî'nin Karvâş'ın yanından ayrılmaları, Karvâş'ın savaşı kaybetmesine neden oldu.³⁷²

XI. yüzyılın ikinci yarısında yönünü batıya çeviren Selçuklular, el-Cibâl ve el-Cezire'deki hanedanlıklara kendi egemenliklerini tanımaları karşılığında onların topraklarını onlara bahşediyordu. Bu bölgelerdeki emirlikleri bir nevi kendi vassal devletleri olarak bırakıyordu. Bu vesileyle Tebriz merkezli Ravvadi emirinin Tuğrul Bey'in egemenliğini tanıyan gelişme 1054-1055 yılındaki Azerbaycan seferi olmuştur. Ravvadi emiri itaatini bildirince yerinde kalmasına izin verildi. Azerbaycan seferinin ardından Ermeniyeye giren Tuğrul Bey Bizanslıların elinde bulunan müstahkem bir kent olan Malazgirt'i kuşattı. Daha önce itaatini Tuğrul Bey'e bildiren Nasruddevle onun bu seferine destek vermek için bir grup asker gönderdi. Fakat kış bastırıldığı için bu kuşatmadan bir sonuç alınmadı ve Tuğrul Bey, Azerbaycan'a geri döndü.³⁷³

Öte yandan Mervaniler bölgede göçer Oğuz kitleleri, Araplar ve Bizanslılarla çatışmalı süreçler yaşamaları yanı sıra bazen de kendi soydaşları olan Kürt aşiretleriyle de çatışıyorlardı. Bu çatışmalardan biri de Ceziret İbn Ömer valisi Emir Ebû Harb Süleyman b. Nasruddevle b. Mervân ile el-Buhtiye Kürtleri arasında 1055-1056 yılında meydana gelen ve Ebû Harb Süleyman'ın ölümüyle sonuçlanan

³⁷¹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 138; Müneccimbaşı, c. I, s. 17-18; A. Tufantoz, *a.g.e*, s. 96-97.

³⁷² İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 135.

³⁷³ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 169-170; Müneccimbaşı, c. I, s. 18-19.

olaydır.³⁷⁴ Ebû Harb'in ölümünün ardında yerine kardeşi Nasr b. Mervan geçti. Karvâş bu durumu fırsata çevirmek için el-Buhtiyeye ve el-Beşneviyye Kürt aşiretlerinin desteğini alarak Ceziret İbn Ömer'i almak istedi. Ancak yapılan savaşı Nasr kazanarak buradaki hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Daha sonra Nasr, el-Buhtiyeye ve el-Beşneviyye Kürtleriyle bölgesel bir ittifak kurmak için haberleştiyse de onlar buna yanaşmadılar.³⁷⁵

Öte yandan Tuğrul Bey, Bağdat'a girişinin birinci yılından sonra el-Cezire bölgesi üzerine bir ordu gönderdi. Bu ordunun el-Cezire'ye gönderilmesinin sebebi muhtemelen Bağdat'ta Selçuklulara karşı başlayan Büveyhoğullarının Türkmen komutanı Besasiri'nin isyanına Kürt ve Arap emirlerinin destek vermeleriydi. Ayrıca Bizans İmparatoru'nun Tuğrul Bey'e gönderdiği elçilik heyeti ve beraberindeki hediyelere Mervani emiri Nasruddevle'nin el koymasıydı. Bu sebeplere bağlı olarak Tuğrul Bey 1056-1057 yılında Diyar-ı Bekr üzerine yürüdü ve burada bulunan Cezîret İbn Ömer'e giderek orayı muhasara altına aldı. Bunun üzerine Nasruddevle, Tuğrul Bey'e bağlılığını bildirmek ve onun şehre zarar vermemesi için çeşitli hediyeler göndermesi ve ayrıca Tuğrul Bey'e Müslümanların sınır boylarını korumak için nasıl çaba sarf ettiğini anlatması üzerine Cezîret b. Ömer üzerindeki muhasarayı kaldırdı. Daha önce Besasiri isyanına destek veren Cebel-i Sincar üzerine yürüdü ve burayı aldı.³⁷⁶

Mervaniler hanedanlığına altın yüzyılını yaşatan ve Mervanilere elli iki yıl hükümdarlık yapan Nasruddevle Ahmed b. Mervân el-Kürdî 1061 yılında seksen küsür yaşındayken vefat etti. İbnü'l-Esir, Nasruddevle'nin hayatında övgüyle bahseder. İktidara geldiğinde idareye tam anlamıyla hâkim olup, halka iyi davranarak hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Bu nedenle ulema çeşitli yerlerden onun yanına gelirdi. Âlimleri ve şairleri koruyup onlara izzet ve ihsanda bulunduğu için hâkim olduğu bölgelerdeki âlim ve şair sayısı artmıştı. Devrinde onun yanına gelenlerden biri de Şafî Mezhebi âlimlerinden ve Diyar-ı Bekr bölgesine Şafî mezhebinin yayılmasına katkısı olan Ebû Abdullah el-Kâzerûnî idi. Zengin ve servet sahibiydi. Sadece meclisindeki zinet ve eşyanın değeri iki yüz bin dinardan daha fazlaydı. Ülkesini

³⁷⁴ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 176; A. Tufantoz, *a.g.e.*, s. 98.

³⁷⁵ İbnü'l-Esir, c. VIII, s.176-177; A. Tufantoz, *a.g.e.*, s. 98-99.

³⁷⁶ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 193-194; A. Tufantoz, *a.g.e.*, s. 100-101.

refaha ulaştırdı. İyiliksever ve ekolojikdengeye önem verirdi. Öyle ki kış mevsiminde kuşların yiyecek aramak için dağlardan köylere indiğini ve buralarda avlandığını duyunca kendisine ait ambarlardan hububatın kuşlar için dağlara bıraktırırdı. Bu durum ömrü boyunca devam etti.³⁷⁷

Bunun yanı sıra zevk ve sefasına da düşküdü. İbnü'l-Esir, Nasruddevle'nin beş bin dinardan daha fazla para ödeyerek şarkıcı cariyeleri aldığını ve ayrıca hizmetçileri hariç, beş yüz cariyesi ve beş yüz hadımı olduğuna dair kayıtlar verir. Bunun dışında diplomatik ilişkileri sağlam tutmak için bazı hükümdarların kızlarıyla evlendiği de verilen bilgiler arasındadır. Ayrıca Ebû'l-Kâsım el-Mağribî ile Fahruddevle b. Cüheyr, in³⁷⁸ Nasruddevle'ye vezirlik ettiğine dair kayıtlar mevcuttur.³⁷⁹ Nasruddevle vefat edince yerine oğlu Nasr b. Mervân geçti.

17.4. Nasr b. Mervân

Nasruddevle ölünce, veziri Faruddevle'nin desteğini alan Nasr b. Mervân babasının yerine hükümdar oldu. Bu oldu bittiyi kabullenmeyen kardeşi Said b. Nasruddevle b. Mervân ile arasında taht mücadelesi başladı ve mücadeleyi Nasr kazandı. Böylece Nasr Meyyâfârikîn ve diğer yerlere hâkim oldu. Fakat kardeşi Said'le arasını düzeltmek ve iktidarını sağlamlaştırmak için Âmid hükümdarlığını Said'e verdi.³⁸⁰ Ancak kısa süre sonra 1062-1063 yılında Said vefat edince Nasr tek başına ülke yönetimine hâkim oldu. Nasr 1079-1080 yılında ölünce yerine oğlu Mansûr geçti. Fakat devleti İbnü'l-Enbâri idare etti.³⁸¹

³⁷⁷ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 397, c. VIII, s. 219; Urfalı Mateos, s. 109-110; A. Tufantoz, *a.g.e.*, s. 103 İbn'ül-Ezrak, Nasruddevle'nin 6 Kasım 453/1062'de vefat ettiğini ve Muhdese camisinde defnedildiğini 456/1065 yılında kızı Sittülmülk tarafında aile mezarlığına defnedildiğini belirtir. İbn'ül-Ezrak, s. 142-159-166.

³⁷⁸ Fahruddevle Ebû Nasr b. Cüheyr, Nasruddevle b. Mervân'm veziriydi. Halife 1062 yılında veziri Ebû'l-Feth Muhammed b. Mansûr b. Dârest'i azledince Fahruddevle Bağdat'a gidip halifenin veziri oldu. 1083 yılında halife tarafından vezirlikten azledilince Selçukluların hizmetine girip Mervânî devletine 1085 yılında son vermiştir.

³⁷⁹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 219; İbn'ül-Ezrak, Nasruddevle'nin 360 tane cariyesinin olduğunu belirtir. İbn'ül-Ezrak, s. 159.

³⁸⁰ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 219.

³⁸¹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 229, 296.

17.5. Mansûr b. Mervân

Nasr'ın ölümünden sonra yerine oğlu Mansûr b. Mervân hanedanlığın başına geçti. Selçuklular Mısır'daki Fatimi devletinin Şîî etkisini kırmak ve Bağdat'taki Sünni halifenin dinsel otoritesini yükseltmek için Fatimilere karşı mücadele halindeydiler. Bu vesileyle Mısır seferine hazırlanan Sultan Alparslan, el-Cezire'deki Kürt ve Arap hanedanlıklarını Selçuklu hâkimiyetine daha sıkı bağlayarak el-Cezire ve Suriye bölgesindeki Fatimilerin etkisini en aza indirmeyi hedefliyorlardı. 1070-1071 yılında Halep üzerine yürüyen Alparslan'ın yolu Diyar-ı Bekr üzerinden geçiyordu. Alparslan Diyar-ı Bekr'e ulaştınca Diyar-ı Bekr Emiri Nasr onu karşılamaya çıktı ve ona yüz bin dinar ile birlikte hediyeler takdim etti. Alparslan bu paraların halktan zorla toplandığını öğrenince halka iade edilmesini emretti. Alparslan muhtemelen Nasr'ı tebasının gözünde küçük düşürmek ve bu bölgede Selçuklu propagandasını yapmak için böyle davrandı. Daha sonra surları müstahkem olan Âmid'e geçen Alparslan kentin surlarından çok etkilendi. Bu haşmetli surlara elini sürüp bunu uğur sayarak göğsünü sıvazladı. Buradan da Bizansın elinde bulunan Urfa üzerine yürüyerek şehri muhasara ettiyse de alamadı ve Halep üzerine yürüdü.³⁸²

Bu coğrafyayı tanıyan Sultan Alparslan 1072 yılında öldürülmeseydi belki bu bölgeleri Mervâniler'den alacaktı. Onun ölümünden sonra tahta geçen oğlu Melikşah ve veziri Nizâmülmülk daha sonraki yıllarda böyle bir girişimde bulundular. 1083 yılında Amîdüddeve b. Cüheyr, Halife'nin vezirliğinden azledilince Sultan Melikşah, Halife'ye elçi göndererek Cüheyroğulları'nın kendisine gönderilmesini istemesi üzerine Halife bu isteği kabul etti. Melikşah yanına gelen Cüheyroğullarından Fahruddeve'ye, Diyar-ı Bekr yöresini Mervanilerden alması karşılığında orayı ona ikta edecekti. Bu nedenle emrine asker verip orayı almasını, kendi adına hutbe okutup ayrıca para bastırmasını emretti. Fahruddeve Diyar-ı Bekr'e hareket etti.³⁸³ Daha sonra Melikşah 1084-1085 yılında Fahruddeve'ye yardım etmeleri için Diyar-ı Bekr bölgesine başka bir ordu da yolladı. Bu sırada Âmid'e yakın karargâhını kuran Fahruddeve'ye karşı savaşmak için Mansur b. Mervan ile Şerefüddeve anlaştılar. Yapılan savaşı Fahruddeve kazandı ve Âmid

³⁸² İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 255-256.

³⁸³ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 306; Müneccimbaşı; c.I, s. 55.

muhasara altına alındı.³⁸⁴ Fakat şehrin surları müstahken olduğu için şehri ele geçirmeyi düşünmediler. Bunun için Amid'in bağlarını ve bostanlarını tahrip edip halkı açlıkla karşı karşıya bırakarak almaya çalıştılar. Buna rağmen halk muhasaraya sabırlı bir şekilde direndi. Ancak bu sırada Âmid'i savunan askerlerden bir kısmı ihtiyaçlarını karşılamak üzere silahlarını surlardan bırakarak aşağı inmeleri üzerine Ebû'l-Hasan adlı birinin başkanlığında halktan bazıları askerlerin silahlarını bıraktıkları yere çıkıp silahları alıp Melikşah'ın hâkimiyetini ilan ettiler. Şehir halkı da Mervânîler'in Hıristiyan naiplerinden gördükleri zulüm ve haksızlıklardan dolayı Hıristiyanların evlerini yağmalamaya karar verip onların evlerini yağmaladılar.³⁸⁵

Âmid alındıktan sonra 1085 yılında Selçuklu birlikleri Meyyâfârikîn'i muhasara altına aldı. Kısa süren bir muhasaranın ardından Meyyâfârikîn alındı ve Mervân oğulları'na ait ne varsa hepsi alınıp Melikşah'a gönderildi. Meyyâfârikîn'in ardından Cezîret İbn Ömer'e bir ordu gönderilerek şehir kuşatıldı. Bu esnada Âmid ve Meyyâfârikîn'de olduğu gibi Cezîret İbn Ömer'de de Mervanilerin yönetiminden hoşnut olmayan kimseler vardı. Muhasara devam ettiği sırada şehir halkının ileri gelen ailelerinden Benü Vehbân ailesi mervanilere karşı ayaklandı. Şehrin Bâbu'l-Büveybe kapısını kırıp Selçuklu askerlerini içeri almalarıyla 1085 yılında Mervanilerin son kalesi olan Cezîret İbn Ömer düştü ve Mervânîoğulları devletine son verildi.³⁸⁶

990-991 yılından 1085 yılına kadar saltanat sürdüren Mervânîler'in nüfuzları Diyarbakır (Âmid), Erzen, Meyyâfârikîn, Nusaybin, Cizre, Tûr Abdîn, Hasankeyf ve batıda bir ara Urfa ayrıca Van gölünün kuzeydoğusundaki Ahlât, Malazgirt, Erciş topraklarına kadar uzanıyordu.³⁸⁷

³⁸⁴ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 309.

³⁸⁵ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 316; İbn'ül-Ezrak, s. 193; A. Tufantoz, *a.g.e.*, s. 117-118.

³⁸⁶ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 316-317.

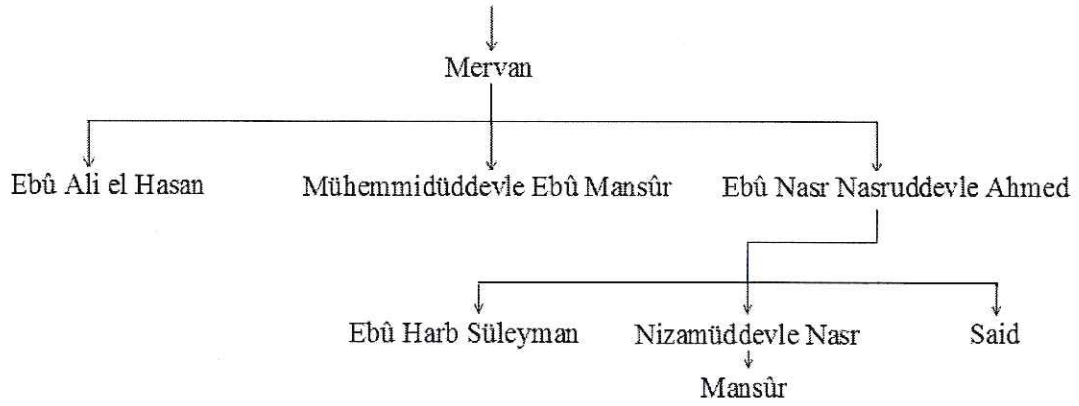
³⁸⁷ İbnü'l-Esir, c. VII, s. 366, 368, 395, 396, 397, 413, 603; Bkz. Urfalı Mateos, s. 54; İbn'ül-Ezrak, s. 77, 82, 86, 96, 99, 104, 107, 108, 109, 113, 115, 118, 131; Şerefhan Bitlisi, s. 29-30; V. Minorsky, *a.g.e.*, s. 63; M.S Lazarev, Ş.X. Mihoyan, E.İ. Vasilyeva, M.A. Gasratyan, O.İ. Jigalina, Kürdistan Tarihi, Çev: (İbrahim Kale), İstanbul 2007, s. 59; M. E. Zekî Beg, *a.g.e.*, Çev: (Ziya Avcı), İstanbul 2002, s. 331-337, 339, 342-343; T. Ripper, s. 139-141, 147, 151, 153, 164-165; A. Tufantoz, *a.g.e.*, s. 61, 62, 64, 68-71, 79-81.

Selçuklular 1085 yılında Mervâniler'i yıkıp ellerindeki bütün mal varlıklarına el koydular. Ancak Mervânoğulları hanedan ailesinin akıbetlerinin ne olduğu konusunda müellifimiz İbnü'l-Esir teferruatlı bir bilgi vermemektedir. Hanedan ailesi hakkında vermiş olduğu bilgiler 1096 yılında Diyar-ı Bekr Hâkimi Mansûr b. Nizâmüddin b. Nasruddevle b. Mervân'ın ölümü ile ilgilidir. 1085 yılında Mansûr b. Mervân, Fahrüddevle ile yaptığı savaşta yenilince Çökürmüş onu el-Cezire'de yakalamış ve bir Yahudi'nin yanına bırakmış ve öldüğü 1096 yılına kadar o Yahudi'nin evinde kaldı. Karısı cenazesini ecdadının türbesine defnettikten sonra hacca gitti ve hac dönüşünde el-Beşneviyye Aşireti'nin yanına döndü. Ceziret İbn Ömer yakınlarında bir manastır satın aldı. Orada kalıp ibadetle meşgul oldu.³⁸⁸ Her ne kadar devlet 1085 yılında yıkılmış olsa da hanedandan geriye kalanlar buldukları yerlerde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Mardin Hâkimi Hüsameddin Temurtaş 1137-1138 yılında Mervânoğulları ailesine mensup birinden Diyar-ı Bekr yöresinde bulunan el-Hattât Kalesi'ni aldı. İbnü'l-Esir'e göre bu Mervânoğulları hanedanından hükümdar olan son şahıstı.³⁸⁹ Bu kayıtların dışında müellifimizin eserinde başka bir kayda rastlamıyoruz.

Sonuç olarak Yukarı Dicle Havzasında kurulan ve yaklaşık bir asır devam eden Mervani hanedanlığı Kürtlerin Ortaçağ'daki en önemli siyasi teşekküllerinden biri olduğu görülür. Her ne kadar Mervânî hanedanı Hamîdiyye Aşiretine mensup olsada bu aşiret ile pek de ilişkili değildirler. Mervâniler hâkimiyetlerini, Hamîdiyye Aşireti'nden çok diğer Kürt aşiretlerine dayandırmıştır. Bu hanedanlık stratejik bir bölgede kurulduğu için başta kuzey komşuları olan Arap devletleri ve hanedanlıkları, Bizans İmparatorluğu ve daha sonra bölgeye dâhil olan Selçuklular ile denge politikası izleyerek varlığını devam ettirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

³⁸⁸ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 398.

³⁸⁹ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 142

MERVANİLER**18. Zerzâriyye Aşireti**

Müellifimizin hakkında bilgi verdiği bir başka Kürt aşireti Zerzâriyye aşiretidir. Kaynağımızda bu aşiret ile ilgili tek bir kayıt olup Selahaddin Eyyubi'nin 1182-1183 yılındaki Sincâr kuşatması esnasında verilir.

Müellifimizin vermiş olduğu kayıta Selahaddin Eyyübi, Zengiler'in elinde bulunan Sincâr'ı muhasara altına alınca güçlü bir savunmayla karşılaştı. Ancak bu esnada Sincâr'ın savunmasında yer alan ez-Zerzâriyye Kürtlerine mensup emirlerden biri şehri teslim etmek için Selahaddin'e haber yollayıp bulunduğu tarafa gelmesini istedi. Bunun üzerine Selahaddin de Zerzâriyye Kürtlerine mensup emir bulunduğu yere giderek onun bulunduğu mevkiyi teslim alınca Sincâr Selahaddin'in eline geçti.³⁹⁰ Bu bilgi dışında kaynağımızda Zerzâriyye aşireti hakkında başka bir bilgi bulunmamaktadır.

19. Hezbaniyye Aşireti (Erbil Hakimleri)

İbnü'l-Esir'de kronolojiyi esas aldığımızda Hezbaniyye aşireti ilk hanedan aşiret diyebileceğimiz Kürt aşiretlerinden biridir. Zira yine müellifimizin kayıtlarında anladığımıza göre; Kürt aşiretleri içerisinde en kalabalık aşiretlerden biri olup bir asra yakın bir süre Erbil merkezli hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Kaynağımızda Hezbaniyyelerin yayıldıkları alanlar; Musul, Şehrîzûr ve çevresindeki dağlık bölgeler, Urmiye ve çevresi, Erbil, Meraga ile Şehrîzûr'dan Güney Azerbaycan'a

³⁹⁰ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 463.

kadar ki geniş sahayı kapsayan bölge olduğu anlaşılmaktadır.³⁹¹ Bu aşiret hakkındaki bilgilerin çoğu bölgenin siyasi aktörleriyle aralarındaki ilişkiler bağlamında olup 905 ile 1127 yılına kadar olan çeşitli olaylar içerisinde verilmektedir.

El-Kamil'de Hezbâniyye aşiretiyle ilgili ilk kayıtlar 905 yılı olaylarında geçmektedir. Buna göre başlarında Muhammed b. Bilâl'in bulunduğu Hezbani Kürtlerinin, muhtemelen Musul yakınlarındaki antik Ninova'ya da tekabül eden Ninova şehrini yağmalayıp Dicle Nehri'nin doğu tarafına geçip, Hazar Denizi yolundaki el-Hâzir suyu kenarında bulunan el-Ma'rûba'ya vardıkları görülür. Bu duruma müdahale etmek isteyen Abbasilerin Musul valisi Ebû'l-Heycâ Abdullah b. Hamdan b. Hamdûn et-Tağlibî el-Adevî, Hezbaniyye Kürtlerinin üzerine yürüdü. Kürtlerle yapılan savaşta yenilerek Halife el-Muktefi'den yardım istedi. Fakat yardımın çok geç gelmesi sebebiyle de herhangi bir müdahalede bulunamadı. Ancak yaklaşık bir yıl sonra 906 yılında Abbasi halifesinin göndermiş olduğu yardım kuvvetleri Musul'a ulaştınca Musul valisi tekrar Hezbaniyye aşireti üzerine yürüdü. Bu sırada Hezbaniler, Şhrizûr tarafında bulunan es-Selak Dağı üzerindeki el-Bâbe bölgesine çekildi. İbnü'l-Esir, bu geri çekilen Hezbanilerin beş bin ev olduğu bilgisini vermektedir. Fakat Abbasi ordusunun büyüklüğü karşısında bir çatışmaya girme cesareti göstermeyen Hezbani aşireti reisi Muhammed b. Bilâl anlaşma yolu teklif ederek aslında vakitte kazanmak ve aşiretini Azerbaycan'a doğru çekip Abbasi saldırısına karşı korumaya çalışmaktaydı. Abbasi ordusuna komuta eden Musul valisi bu durumu fark edince Hezbaniler üzerine yürüdü. Abbasi ordusunun üzerlerine geldiğini fark eden Hezbaniler o bölgede bulunan el-Kandil dağına çıktı. Her ne kadar Abbasi ordusu bunları takip edip kısmi olarak bir darbe vursa da sonuç alamadan Musul'a geri döndü. Bu sırada el-Kandil dağında bulunan Kürtler de Azerbaycan tarafına gitti. Musul ve çevresindeki Hezbanileri bir türlü kontrol altına alamayan Musul valisi halifeden yeni takfiye birlikler istedi. Bu arada Hezbaniyye aşireti, reisleri Muhammed b. Bilâl ile birlikte Şhrizûr yakınlarındaki es-Selak dağına sığındı. Musul valisi, Hezbanilerin sığındıkları bu dağı kuşatarak bütün geçitlerini tutup kötü hava şartlarına rağmen kuşatmayı kaldırmaması üzerine Hezbani Kürtlerini teslim olmaya zorladı. Teslim anlaşması uyarınca Hezbanilerin bütün mal varlıklarına el konuldu. Fakat daha sonra el konulan Hezbanilerin mal

³⁹¹ İbnü'l-Esir, c. VI, s. 367-368, c. VIII, s. 9- 10, 119, 132.

varlıkları geri verildi. Bu mal varlıklarının geri verilmesinin nedeni, modern araştırmacılarından Boris James'ın *Selahaddin ve Kürtler* adlı eserinde belirttiği gibi; ağır cezalar almalarına karşın, bölgede Hezbaniler olmaksızın, ne halifenin ne de ona bağlı prensliklerin çatışmaların altından kalkmayacağı olarak algılanabilir. Ayrıca aşiretten kimsenin kanı dökülmemekle birlikte aşiret reisi Muhammed b. Bilâl Musul'da göz hapsinde tutulmuş ve Hezbanilerin aynı saldırıları tekrar etmemek için aşiretin de büyük bölümü başka yerlere nakledildi. Böylece Musul bölgesindeki Hezbanî kargaşasının ortadan kaldırıldığı anlaşılıyor. Nitekim bunun neticesinde de Hezbanilere bağlı başka Kürt guruplarından el-Hamîdiyye (Humaydiyye) Kürtleri ile Dasin Dağı'nda bulunan diğer Kürt guruplarının da Abbasi otoritesini tanıdığına dair kayıtlarda bulunmaktadır.³⁹²

Eserimizde Hezbanilerle ilgili ikinci kayıt ise; yukarda anlattığımız hadiseden bir asır sonraya aittir. Müellifimizin vermiş olduğu bu kayıta; Van Gölü'nün kuzeydoğu kıyılarında bulunan bugün Türkiye'nin Van ilinin Muradiye ilçesi olan Bergirî Kalesi 1033-1034 yılında Hezbanî aşireti reisi Ebû'l-Heycâ b. Rebîbüddeve'nin hâkimiyetinde olduğuna dairdir. Bu yıl içerisinde Ebû'l-Heycâ, Ravvadi Kürt emiri olan dayısı Vehsûzân b. Mehlân'la anlaşmazlığa düştü. Verilen bilgilerde bu anlaşmazlığın nedeni tam olarak anlaşılmazsa da, Vehsûzân b. Mehlân'ın, stratejik bir öneme sahip olan ve Ermeniyeye sınırında önemli bir karakol görevini gören Bergirî Kalesi'ni yeğeni Ebû'l-Heycâ'dan almak istemesinden kaynaklandığını tahmin etmekteyiz. Bu yüzden de Vehsûzân kaleyi tek başına alamayınca Bizanslılara haber gönderip onların bu kaleyi almaya teşvik etti. Vehsûzân'ın bu davranışı Bizanslıların İslam sınırına kadar olan bölgelere girişine sebep oldu. Halife bu durumdan tereddüt duyarak dayı ile yeğeni barıştırıp kaleyi geri almaları için teşebbüste bulundu. Fakat dayı ve yeğen kendilerine katılan gönüllülerle birlikte kaleyi almaya çalıştılsa da Bizanslıların kaleye iyice yerleşmelerinden dolayı burayı almaya güçleri yetmedi.³⁹³

Eserimizde Hezbanilerle ilgili diğer bir kayıt ise; daha önce de temas ettiğimiz Oğuz Türkleri ile Gazneli Mahmut arasındaki bir rekabetin sonucu olarak

³⁹² İbnü'l Esir, c. VI, s. 367-369; Boris James, *Selahaddin Ve Kürtler*, Çev: Nazlı Bilginç, İstanbul 2011, s. 44-51.

³⁹³ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 50.

Oğuzların Kürt bölgelerine gelmesiyle ilgilidir. Bu çerçevede Gazneli Mahmut 1029 yılında Maverâünnehir bölgesindeki Oğuzların yağma ve talan hareketleri üzerine Oğuzları dağıtmış ve akabinde de dağılan bu Oğuz kitlelerinden iki bin çadır İsfahan dolaylarına göçmüştü. Ancak buradan da tutunamayıp Kürtlerin yaşadığı Güney Azerbaycan bölgesinin hâkimi olan Ravvadî Kürt emiri Vehsûzân b. Mehlân'ın bölgesine gitmişlerdi. Bu beklenmedik durum karşısında Vehsûzân kendi bölgesindeki zararları en aza indirmek için bunlara çeşitli yardımlarda bulunmanın ötesinde akrabalık da tesis etmişti. Fakat Oğuzlar Maverâünnehir bölgesinde yaptıkları yağma ve talan hareketlerini burada da devam ettirdiler. Bu esnada Oğuzlar daha önce anlatılan 905 ve 906 yılında Azerbaycan bölgesine çekilen Hezbaniyye Kürtlerinin topraklarında girip aynı durumu sürdürdüler. Nitekim daha önce coğrafyalar kısmında da belirttiğimiz gibi H. 429/M. 1037-1038 yılında Merâga üzerine yürüyerek şehre girip camiye yaktılar ve Hezbaniyye Kürtlerinden birçoğunu da öldürdüler.³⁹⁴ Oğuzların bu yaptıklarına karşılık başta Vehsûzân ile Merâga, Urmiye Erbil ve çevresinde yaşayan Hezbanilerin Erbil hâkimi olan lideri Ebû'l-Heycâ b. Rebîbüddevele barış ve işbirliği yaptılar. Bunlara başka Kürt gurupları ve diğer bölge halkıda destek verince bu bölgede tutunamayacaklarını anlayan Oğuzlar Azerbaycan ayrılıp gittiler.³⁹⁵ Bunun üzerine Urmiye'de bulunan Oğuzlar ise Ermeniyye bölgesine gidip yağma ve talanda bulunup tekrar Urmiye'ye ve Ebû'l-Heycâ el-Hezbânî'nin hâkimiyetindeki şehirlere döndüler. İbnü'l-Esir'in vermiş olduğu kayıta Oğuzların iyi bir komşu olmadığını bilen Kürtlerin onlarla savaştığı ve bu esnada Kürtlerden birçoğunun öldürüldüğü gibi, bu bölgedeki köyleri de yağmaladıklarını belirtmektedir.³⁹⁶

Eserimizde Oğuz göçlerinin sayısal olarak etkisini göstermesi açısından ilginç bir kayıt karşımıza çıkmaktadır. Bu kayda göre 1041 yılında Oğuzların Musul şehrini ele geçirmesi sonucu Musul hakimi Karvâş'ın Kürt ve Arap emirlerle birlikte Oğuzları yenmesi ve zaferini Hezbani aşiretinin Urmiye Hâkimi İbn Rebîbüddevele'ye yazdığı mektupta oğuzlardan üç bin kişiyi öldürdüğünü bildiriyordu. İbn Rebîbüddevele Karvâş'ın elçisine: *"Tuhaf sey! Bunlar benim*

³⁹⁴ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 6, 9.

³⁹⁵ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 9.

³⁹⁶ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 10.

ülkemden geçerken üzerlerinden geçmek zorunda oldukları köprüye adam koyup onları saydırdım. Maiyetleriyle birlikte sayıları otuz bin küsurdu. Bu bozguna müteakip dönüşlerinde ise sayıları beş bin'i bile bulmuyordu. Buna göre ya öldürüldüler, ya da başka bir şekilde helak oldular.” diyordu.³⁹⁷ Bu kayıтта Oğuzların bu bölgelere gelen kitlelerin büyüklüğünü anlamamız açısından önemlidir.

Müellifimizin Hezbani aşireti ile ilgili verdiği kayıtlar sacede civar diğer yerli unsurlar veya Oğuzlar gibi bir dış unsurla mücadeleye vurgu yapan kayıtlar değildir. Aynı zamanda Hezbanilerin Erbil hâkimiyeti için kendi aralarındaki rekabetlerine dair kayıtlarda bulunmaktadır. Bu kayıtlardan ilki 1045 yılına ait olup Erbil Kalesi'ni ele geçirmek isteyen kardeşinin iki oğlu tarafından Erbil hâkimi İsâ b. Mûsâ el-Hezebânî'nin bir av esnasında öldürülmesiyle ilgilidir. İsâ öldürülmeden önce muhtemelen kardeşi Selâr ile hâkimiyet mücadelesi yaşadığı için araları bozuldu. Bu yüzden de Selâr Musul hâkimi Karvâş b. el-Mukallid'in yanına sığındı. Selâr'ın çocukları amcaları İsâ'yı öldürünce Erbil Kalesi'ne gidip kaleyi ele geçirdiler. Bu esnada Musul'da bulunan Selâr ise bu olaydan sonra Erbil'i ele geçirmek için harekete geçti. Karvâş'ın desteğini alan Selâr, Karvâş ile birlikte Erbil'e gitti. Karvâş, Erbil'i alıp Selâr'a teslim edikten sonra Musul'a geri döndü.³⁹⁸ İbnü'l-Esir'in vermiş olduğu bilgilerde Selâr'dan sonra Hezbâniye aşiretinin reisi ve Erbil Hâkimi Ebû'l-Hasan b. Musek el-Hezebânî ve ondan sonra da 1048 yılında Erbil'i kardeşinden zorla alan Ebû Ali b. Mûsek olduğu anlaşılmaktadır.³⁹⁹

Erbil'in hâkimiyet mücadelesiyle ilgili ikinci kayıt ise; 1048-1049 yılında Ebû Ali b. Mûsek'in, Hamidiyye (Humeydiyye) Kürtlerinin desteğini alarak Erbil'i kardeşi Ebû'l-Hasan b. Musek el-Hezebânî'den alıp onu hapsedmesine dairdir. Ebû'l-Hasan b. Musek el-Hezebânî'nin başına gelen bu durumu Karvâş kabul etmedi. Çünkü Karvâş'ın tercihi olan Ebû'l-Hasan'ın bu şekilde alaşağı edilmesi Karvâş'ın duruma müdahale etme sonucunu doğurdu. Ancak bu esnada Karvâş'ın başında daha büyük bir problem vardı. Zira daha büyük bir güç olan Mervânilerle mücadele halinde olduğu anlaşılıyor ve bu mücadeleyi de tek başına yürütemeyeceği için hem Hezabanilere hem de Hamidiyye Kürtlerine ihtiyacı vardı. Tam bu esnada mücadele

³⁹⁷ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 16.

³⁹⁸ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 119.

³⁹⁹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 132.

için hazırlık yaparken Mervâni hükümdarı Nasruddevle ile anlaşması üzerine bu sefer Hamidiyyelerden intikamını Hamîdiyye aşiretinin reisi Ebû'l Hasan el-Hamîdî'yi hapsederek aldı. Karvâş, Ebû'l Hasan el-Hamîdî ile Ebû'l-Hasan b. Musek el-Hezebânî'nin kardeşi Ebû Ali tarafından serbest bırakılması için anlaştı. Ancak bu anlaşma fazla uzun sürmedi. Nedeni ise Hamidiyye ve Hezbaniyye Kürtlerinin Karvâş'a karşı birleşmeleridir. Bu durum Karvâş ile Kürtler arasında bir gerginliğe yol açtığı verilen kayıtlar arasındadır.⁴⁰⁰

Hezbanilerin kendi aralarında veya civar diğer unsurlarla giriştikleri mücadelenin yanı sıra, bu sefer de bölgede yeni bir unsur olan Selçuklular ve onlara bağlı vassal devletlerle adı anılmaktadır. Selçuklularla aralarındaki siyasi hadiselerle baktığımızda muhtemelen Selçukluların vassalı statüsünde olduklarıdır. Çünkü Selçukluların gerek iç gerekse dış olaylarında onlarla beraber hareket ettikleri görülür. Bu vesileyle kaynağımızda Hezbanilerin, Selçuklularla siyasi münasebetleri bağlamındaki ilk kaydı 1096 yılındadır. Bu kayda göre Nusaybin'de bulunan ve içlerinde Ebû'l-Heycâ el-Kürdi'nin de bulunduğu çeşitli emirlerin, Türkmen komutanlarından Kürboğa ile Altuntaş'a haber gönderip Selçuklu sultanı Tutuş'un Musul valisi olan Ali b. Şerefüddeve'ye karşı onlardan yardım istemeleriyle ilgilidir. Onların bu yardım teklifini kabul eden Kürboğa ve Altuntaş dokuz aylık bir kuşatmanın ardında Musul'u aldılar.⁴⁰¹

Selçuklular ile Hezbaniler arasındaki bir diğer kayıtta Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'ın emirlerinden Çökürmüş'ün isyanına dairdir. Çökürmüş iktalarına yerleşince Muhammed Tapar'a hizmette ve vergi konusunda ağır davrandı. Bu nedenle Tapar'da Çökürmüş üzerine diğer emiri olan Çavlı'yı gönderdi ve Çavlı onun elindeki bazı yerleri aldıktan sonra Erbil'e gitti. Bu esnada Çavlı, Erbil Hâkimi Ebû'l-Heycâ b. Mûsek el-Kürdî el-Hezebânî'nin üzerine yürümesi sebebiyle Ebû'l-Heycâ, Çökürmüş'ten yardım talep etti. Ona göndermiş olduğu mektupta el-Bevâzic'in Çavlı tarafından işgal edildiğini ve: *"Ona karşı işbirliği yapıp mani olmak için hemen yanımıza gelmezsen muvafakat etmek ve onun saflarına katılmak zorunda kalacağım"* diye bildirdi. Bunun üzerine Çökürmüş hemen harekete geçti.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Esir, c. VIII, s.132-133.

⁴⁰¹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 399.

Ebû'l-Heycâ da çocuklarıyla asker gönderdi. Fakat Muhammed Tapar'ın gönderdiği Çavlı komutasındaki ordu karşısında bu müttefikler yenilerek Çökürmüş ve Ebû'l-Heycâ'nın oğulları esir alındı.⁴⁰² Daha sonra bu bölgelere yerleşen Çavlı 1108 yılında Muhammed Tapar'la anlaşmazlığa düşmesi sonucu Muhammed Tapar, Erbil Hâkimi Ebû'l Heycâ'nında içinde bulunduğu çeşitli emirlere haber göndererek Çavlı'nın elinde bulunan Musul ve diğer beldeleri ondan almalarını söyledi. Böylece Çavlı'nın elindeki beldeler alınmış oldu.⁴⁰³ Öte yandan Muhammed Tapar'ın Haçlılara karşı cihad çağrısına bölgedeki diğer Türkmen ve Kürt emirlerinin yanında Erbil Hâkimi Ebû'l-Heycâ'da katıldı. Bunlar Sincar bölgesinde bazı başarılar elde etseler de Urfa'yı alamadan geri döndüler.⁴⁰⁴

Kaynağımızda Hezbaniler ile Selçuklular arasındaki bir başka kayıt ise 1118 yılında olup Hezbâniyye aşiretinin reisi ve Erbil Hâkimi olan Ebû'l-Heycâ'nın, Selçuklu sultanlarından Mes'ûd b. Sultan Muhammed'in ordusuyla birlikte Irak'ta etrafında Araplardan ve Kürtlerden müteşekkil büyük bir ordu toplayan Arap Dübeysoğullar'ına mensup Dübeys b. Sadaka'ya karşı düzenlenen sefere katılmasıyla ilgilidir.⁴⁰⁵

Müellifimizin kayıtlarında her ne kadar Hezbaniler ve Selçuklular arasında bu işbirliğine dayalı bilgiler mevcut ise de; Erbil'in 1123-1124 yılında Hezbanilerden alındığına dair bilgi de verilmektedir. Bu kayda göre bu yıl içerisinde Hezbanilerden alınan Erbil ve kalesinin, Musul Hâkimi Kasîmüddeve Aksungur el-Porsukî'nin 1126 yılında ölümünün ardından, yerine geçen oğlu İzzeddin b. Porsukî tarafından Erbil Kalesi'nin Ebû'l-Heycâ'nın iki oğlu Emir Fazl ve Ebû Ali'ye teslim edildiğine dairdir.⁴⁰⁶

Hezbanilerin zaman zaman bölgenin siyasi aktörleri arasında denge politikası takip ettikleri görülmektedir. Bu vesileyle 1127 yılında Selçuklu Sultanı Mahmud ile Halife el-Müstersîd Billâh arasında Bağdat'ta çıkan bir çatışmada, Erbil emiri ve

⁴⁰² İbnü'l-Esir, c. VIII, s.519-521; ayrıca bkz: Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s. 51-54.

⁴⁰³ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 545-546.

⁴⁰⁴ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 564; bkz: A. Özaydın, s. 111.

⁴⁰⁵ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 605.

⁴⁰⁶ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 56.

Hezbâniyye aşiretinin reisi Ebû'l-Heycâ el-Kürdi tarafı olduğu Halife'den ayrılarak Selçukluların safına geçince, Halife'nin barışa razı olduğu İbnü'l-Esir'in kayıtları arasındadır.⁴⁰⁷

Sonuç olarak El-Kamil'deki kayıtlarda Hezbâniyye aşiretinin Kürt aşiretleri içerisinde en kalabalık aşiretlerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Gerek aşiret içi sorunlarla gerekse dış müdahalelerle çok geniş bir alana göç edip dağıldıkları görülür. Dağıldıkları bu coğrafyaları denetimleri altına alıp bölge siyasetinde yerel bir güç oluşturmuşlardır. Hezbânilerin yoğun olarak yaşadığı bölgeler Azerbaycan bölgesinde Salmas, Urmiye, Merağa, Musul'un kuzeyi ve Erbil, doğuda da Şehrizûr olarak gösterilebilir. Her ne kadar buldukları bölgelerde yerel ve etkin bir güç olmuşlarsa da hiçbir zaman bağımsız bir siyasi teşekkül olamamışlardır. Buna rağmen Hezbâniyye aşireti yinede bölgenin siyasi aktörleri arasında önemli bir aktör olup bölge siyasetinde önemli bir rol oynamışlardır. XII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar müellifimizin onlardan bahsetmesi bu tarihe kadar bölge siyasetindeki rollerinin devam ettiğine ancak daha sonra artan Oğuz göçleriyle rollerinin kalmadığı nitekim kaynağımızda bir daha onlardan bahsetmemesi Hezbani aşiretinin bundan sonra nasıl bir seyir izlediğini takip edemiyoruz.

20. Ravvâdî Aşireti

Kaynağımızda bahsi geçen bir başka Kürt aşireti Ravvâdî aşiretidir. Azerbaycan'ın ve İran'ın Kuzeybatısında yani Merağa, Tebriz, Dovin gibi bölgelerde X. yüzyıl başları ile XI. yüzyılın sonlarında hüküm süren Ravvâdîler, başta Arap bir aşiretken daha sonra Hezbâniyye Aşireti içine karışarak Kürtleşmiş⁴⁰⁸ kalabalık bir Kürt aşiretidir. Haçlılarla mücadelede Kudüs'ü haçlılardan alan Eyyûbî Devleti'nin kurucusu ve meşhur sultanı Selahaddin Eyyûbî bu aşirete mensuptur.

Kaynağımızda Ravvâdî aşireti ile ilgili ilk kayıtlar 1029 yılında Gazneli Mahmut'un Maveraünnehir bölgesinde çevreye zarar veren Oğuzları bu bölgeden uzaklaştırmak istemesi sonucu onların bu bölgeden ayrılarak Ravvâdî aşiretinin Azerbaycan Hakimi Vehsûzân b. Mehlân'ın bulunduğu bölgeye gelmeleri ve

⁴⁰⁷ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 58.

⁴⁰⁸ Cengiz Tomar, "Revvâdîler", *DİA*, c.XXXV, s. 36.

Vehsûzân'ın Oğuzları iyi karşılamasıyla ilgilidir. Bu bölgeye gelen Oğuzları, Vehsûzan her ne kadar iyi karşılayıp akrabalık tesis ettiysede, bu durum onların o bölgedeki talan faaliyetlerini durduramadı. Hezbaniyye aşiretini anlatırken belirttiğimiz gibi 1037-1038 yılında Oğuzlar Meraga şehrine girip Hezbanilerden birçok kişiyi öldürmeleri sonucu başta bölge halkı olmak üzere Ravvâdî hükümdarı Vehsûzân ile Hezbaniyye aşireti reisi Ebû'l-Heycâ b. Rebîbüddevele bir araya gelerek işbirliğinde bulundular. Burada bulunan oğuzlar Azerbaycan bölgesinde ayrılıp gittiler. Fakat 1040-1041 yılınada daha büyük yağma ve talan hareketleriyle Azerbaycan ve el-Cibâl bölgesine geri döndüler. Bunun üzerine Vehsûzân onlar için Tebriz'de verdiği bir yemek esnasında pek çoğun öldürdü.⁴⁰⁹

Öte yandan Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in topraklarını batı istikametinde genişletmesine paralel olarak 1054-1055 yılı seferi esnasında Azerbaycan bölgesine de girdi. Azerbaycan bölgesine giren Tuğrul Bey bu bölgeyi kontrol altında tutan Ravvâdî aşiretine mensup Tebriz Hâkimi Emir Ebû Mansûr Vehsûzân b. Muhammed er-Ravvâdî'nin üzerine yürüdü. Bunun üzerine Ebû Mansûr Vehsûzân'ın Tuğrul Bey'e karşı koyacak gücü olmadığı için ona itaat edip adına hutbe okuttuktan sonra bağlılığın bir gereği olarakta oğlunu da Tuğrul Bey'e rehin bıraktı.⁴¹⁰ Bölgeyi kontrolü altına alan Tuğrul Bey bu olaydan birkaç yıl sonra 1058-1059 yılında Azerbaycan bölgesi Ravvâdî aşiretinin emirinin oğlu Memlân b. Vehsûzân b. Memlân'ı babasının yerine Azerbaycan valiliğine atadı.⁴¹¹

Azerbaycan bölgesini egemenliği altında tutmaya çalışan Selçuklular burada kendilerine karşı bir otorite olarak gördükleri Ravvâdî aşiretinin faaliyetlerine belli dönemlerde müdahalede bulunuyorlardı. Bu müdahalelerden biride Errân (Arrân) ve çevresini hâkimiyetinde tutan Fazlûn b. Ebû'l-Esvâr er-Ravvâdî'nin burada güçlenmesi ve Selçuklu tabiiyetini kabul etmemesi üzerine Selçuklu sultanlarından Melikşah'ın bu bölgeyi ondan aldı ve sadece ona Esterâbâd'ı ikta olarak bıraktı. Ancak Fazlûn Selçuklu tabiiyetini kabul edip yıllık belli bir vergi ödemeyi taahhüd edince ülkesine geri döndü. Ancak bir süre sonra Fazlûn tekrar Melikşah'a isyan etti. Bu isyanında bastırılan Fazlûn'un elindeki bütün toprakları alındı. İbnü'l-Esir, ülkesi

⁴⁰⁹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 6, 9, 11.

⁴¹⁰ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 169.

⁴¹¹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 208.

elinden alınan Fazlûn'un 1091-1092 yılında Bağdat'ta Dicle Nehri kenarındaki bir mescitte son derece sıkıntı ve yokluk içinde vefat ettiğini belirtir.⁴¹² Fazlun'un vefatından sonra onun kardeşi Menûçehr'in 1102-1103 yılında Ani merkezli Ravvâdilerin emiri olduğu verilen kayıtlar arasındadır.⁴¹³

Selçuklu vassalı durumundaki Ravvâdi emirlerinin zaman zaman bu statü gereği Selçukluların seferlerine aktif bir şekilde katıldıkları da anlaşılmaktadır. Özellikle 1111-1112 yılında Haçlı seferlerine Ravvâdilerin Merağa Emiri Ahmedil b. Vehsûzân er-Ravvâdî el-Kürdî'nin de katıldığı görülür.⁴¹⁴ Bu seferin akabinde 1116 yılında Ahmedîl b. Vehsûzân'ında içinde bulunduğu çok sayıda emirle birlikte Sultan Muhammed Tapar'ın yanına Bağdat'a gitmişlerdi. Bu sıra Ahmedîl, yanına yaklaşp haksızlığa maruz kaldığını belirten üç Bâtınî'nin suikasti sonucu öldürüldü.⁴¹⁵

Ahmedîl'in ölümünden sonra eserimizde Azerbaycan bölgesindeki Ravvâdi emirlerinden bahsedilmez. Fakat Ravvâdi aşiretine mensup olan Selahaddin Eyyubi'nin babası Necmeddin Eyyûb b. Şâzî ile amcası Esedüddin Şîrkûh ve Selahaddin'in faaliyetleri hakkında eserimizde geniş kayıtlar bulunmaktadır. Ayrıca Selahaddin'in Mısır merkezli kurduğu ve yayılma alanı kuzey Suriye olan Eyyubi devleti hakkında da bolca kayıt mevcuttur. Burdaki amacımız tamamiyle Eyyubi devletinden bahsetmek olmayıp bu devletin kurucu emirlerinin Ravvâdi aşiretine mensup olmaları hasabiyle bunların faaliyetlerine kısmi olarak değinmekte fayda görüyoruz.

İbnü'l-Esir, Eyyûbî Devleti'nin kurucusu Selâhaddin Eyyûbî'nin de mensubu olduğu Ravvâdiyye Aşireti hakkında övgüyle bahsedilmektedir. Selahaddin her ne kadar bu aşirete mensup olsada devletin kuruluşunda Ravvâdi Aşireti pek etkili olmamıştır. Çünkü Dovin Şehri ahalisi ve Ravvâdi Aşireti'ne mensup olan Selâhaddin'in babası ve amcası Necmeddin Eyyûb b. Şâzî ile Esedüddin Şîrkûh buradan göç edip Irak'a gelerek Bağdat Şahnesi (İnziba veya emniyet memuru) Mücâhidüddin'in hizmetine girdiler. Mücâhidüddin, Necmeddin'in akıllı, ileri görüşlü ve güzel ahlaklı biri olduğunu görünce onu kendisine ait Tekrît (Tikrit)

⁴¹² İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 420.

⁴¹³ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 476.

⁴¹⁴ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 565.

⁴¹⁵ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 587.

Kalesi'ne Mustahfız (Kale muhafızı) olarak atadı. Bunun üzerine Necmeddin kardeşi Şîrkûh ile birlikte Tekrît'e gitti. Ancak Şîrkûh burada aralarında geçen bir münakaşa sebebiyle bir adamı öldürdü. Bu sebeple Bihrûz onları kaleden çıkardı ve iki kardeş Atabeg İmâdeddin Zengî'nin yanına gittiler.⁴¹⁶

Müellifimizin vermiş olduğu kayıta Necmeddin ve kardeşi Şîrkûh'un bu olaydan sonra gelip İmâdeddin Zengî'ye katılmaları sebep olan gelişme 1131 yılında Selçuklu Sultan'ı Mes'ûd ile Melik Dâvûd arasında Bağdat hâkimiyeti ile ilgili çıkan anlaşmazlıkta İmâdeddin'in Sultan Mes'ûd'un tarafında yer alması gösterilmektedir. Buna göre Sultan Mes'ûd ile Melik Dâvûd arasındaki mücadelede Bağdat Halifesi'nin desteğini alan Melik Dâvûd, Mes'ûd'a yardıma giden İmâdeddin'i yenip Tekrît kentine geri çekilmesine sebep oldu. Burada zorda kalan İmâdeddin'e Tikrit Kalesi'nin dizdarı olan Necmeddin Eyyûbî yardımcı olup Dicle Nehri üzerinden geçitler yaparak İmâdeddin'in nehri geçip kurtulmasını sağladı. Necmeddin Eyyûb'un bu davranışı onların İmâdeddin'in hizmetine katılmalarına sebep oldu.⁴¹⁷ İmâdeddin'in hizmetine giren Necmeddin ve kardeşi Şîrkûh, Atabeylik'in önemli kademelerinde görev aldılar. Necmeddin Suriye bölgesinde Zengî'ye ait müstahkem kalelerden biri olan Baalbek Kalesi'nde mustahfızlık görevindeydi. İmâdeddin öldürülünce Dımaşk Hâkimi kaleyi muhasara etti. Necmeddin yardımın geç geleceğinden çekinerek kaleyi ona teslim edip Dımaşk'a geçti ve orada ikamet etmeye başladı.⁴¹⁸ Zengîler'e ordu komutanlığı yapan Şîrkûh ise o sırada Hıms'ta idi.⁴¹⁹ Daha sonra Dımaşk'ı Nûreddin Zengî adına feth eden kardeşler Zengîler'in en büyük iki emiri oldular.⁴²⁰

Öte yandan müellifimizin kayıtlarında Nûreddin Zengî'nin 1164 yılında Şîrkûh komutasında bir orduyu Mısır Fatîmi halifesi veziri Şâver ile Dırgâm arasında çıkan vezirlik mücadelesinde Şâver'in yardım istemesi üzerine Mısır'a gönderdiği görülür. Fakat Şâver vezirlik mücadelesini kazanınca Nûreddin'e verdiği sözden durmadı. Bunun üzerine Nûreddin, naiplerini gönderip Bilbis şehri'ni teslim aldı ve

⁴¹⁶ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 353.

⁴¹⁷ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 86.

⁴¹⁸ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 185.

⁴¹⁹ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 285.

⁴²⁰ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 353.

Mısır'ın doğusundaki yerlere hâkim oldu. Ancak Şâver, Haçlılar'a haber gönderip yardım isteyince Haçlılar gelip Bilbis'te Sirkûh'u muhasara altına aldılar ve daha sonra yapılan anlaşmayla Şîrkûh askerleriyle beraber Suriye'ye döndü.⁴²¹ Nitekim daha sonra 1169 yılında Şîrkûh ve yeğeni Selâhaddin ile birlikte Mısır'ın tamamını Nûreddin Zengî adına feth ettiler.⁴²² Amcası Şîrkûh ölünce Selâhaddin, Nûreddin adına Mısır'ın emirliğini tek başına yürüttü. Nûreddin'in Mısır politikasına yönelmesi ve buraları Şîrkûh ve Selâhaddin komutasında feth edip orayı onların kontrolünde bırakması belkide farkında olmadan Selâhaddin'e kurulacak olan devletin alt yapısını hazırlamıştı. Selâhaddin, Nûreddin'in ölümünün ardında Zengîler'den ayrılıp Mısır merkez olmak üzere Eyyûbî Devleti'nin bağımsızlığını ilan etti ve devletin ilk hükümdarı oldu. Mısır'da kurulan devlet asıl yayılma alanını Suriye üzerinde gerçekleştirdi. İbnü'l-Esir, bu devleti "İslam devletlerinin en büyükleridir"⁴²³ diye tanımlar. Müellifimizin bu tanımlamayı yapması ilk defa İslam devletleri içerisinde Haçlılar'a karşı Kürtlerin, Türklerin ve Arapların Selâhaddin'in komutası altında birleşip büyük başarılar sağlamalarında yatıyor. Çünkü bu dönemde devam eden Haçlı seferlerine karşı Selâhaddin başarılı mücadeleler verdi. Haçlılar'ın elinde başta Kudüs olmak üzere birçok yeri alarak Haçlı kontluklarını bu bölgeden çıkardı. Fakat ömrü vefa etmedi. Selâhaddin 1193 yılında öldüğünde Mısır, Suriye, el-Cezire ve daha birçok beldeyi topraklarına katmıştı.⁴²⁴ Onun ölümünden sonra devlet oğulları ve kardeşi Âdil arasında paylaştırıldı. Birçok hanedanlığa dönüşen devlet parçalandı ve yıkıldı.

Selâhaddin'in kurduğu Eyyûbî Devleti, Kürt coğrafyasından uzak Arapların yoğun yaşadığı bölgelerde kurulmuştu. Onun hâkimiyeti altına aldığı topraklar Mervâniler ve Hasanaveyhiler'in ele geçirdikleri topraklardan çok geniş olmasına rağmen sınırları dışında kalan Kürtlerin yaşadığı bölgelerde hiçbir zaman egemenlik kuramadı. Bunun nedeni İslamın, Haçlılar'ın elindeki kutsal topraklarını özgürleştiren Selâhaddin'in Kürtlük adına değil de dine olan bağlılığı etkendi. Selâhaddin'in ailesi Dovin'den çıkıp Tekrît'te gelmeleri ve oradan da Nûreddin Zengî'nin hizmetine girip Musul ve çevresindeki Atabeylik'in kademelerinde

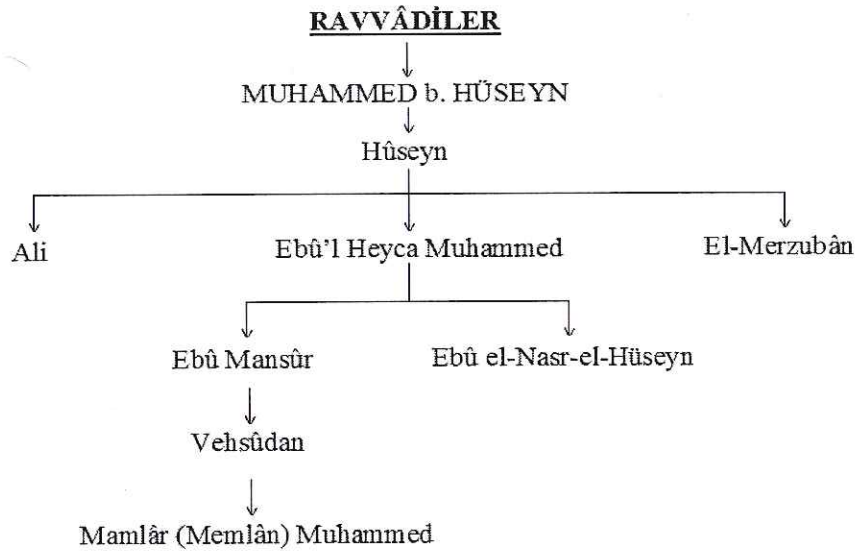
⁴²¹ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 319-321.

⁴²² İbnü'l-Esir, c. IX, s. 351.

⁴²³ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 356.

⁴²⁴ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 587.

görevlerde bulunmuşlardı. Bu nedenle aşiretleri olan Ravvâdiler'den uzak kalmışlardı. Selâhaddin her ne kadar bu aşirete mensup olsada devletin kuruluşunda Ravvâdî Aşireti pek etkin değildir. Buna mukabil devletin kademelerinde ve ordu da her ne kadar Kürtler ve Kürt aşiretleri olsada devletin içinde Araplar ve Türkler'de bulunmaktaydı. Kürt aşiretlerinden bahsederken bu aşiretler içerisinde bazılarının Salâhaddin ve amcası Şîrkûh ile birlikte Haçlılarla savaşmak için Mısır ve Suriye bölgesine geldiğini belirtmiştik. Haçlılarla savaşmak için bu bölgelere gelen Kürt aşiretleri arasında Ravvâdiler'e pek rastlanmamıştır. Bu devletin kademelerinde daha çok Mihraniyye ve Hakkâriyye Kürtleri'ne rastlanır.

Ravvâdiler'in soy ağacını gösteren tablo⁴²⁵

21. Şebânkâre Aşireti

El-Kamil'de haklarında bilgi bulunan bir diğer Kürt aşireti Şebânkâre aşiretidir.⁴²⁶ Bu aşiret XI. yüzyılın sonuyla XII. yüzyılda Fars bölgesinde bulunan

⁴²⁵ Ravvâdiler ile ilgili detaylı bilgiler için bkz: V. Minorsky, *Studies In Caucasian History*, London 1953, s. 167-169.

⁴²⁶ Şabankara, Farsça çoban anlamına gelmekte olup Kürtçe'de az bir değişikliğe uğrayarak aynı anlama gelen "Şîvan" kelimesi ile ifade edilmektedir. Bu topluluk yarı göçebe ve çiftçidir. Ancak bu aşiretin çobanlıktan dolayı mı veya başta yaşadıkları yer olan Şabânkâre Bölgesin'den mi bu ismi aldıkları tam olarak bilinmemektedir. Şabânkâre; Fars Kirman ve Basra körfezi ile sınırlanmış bölgedir. Bu aşiretin ismi ve yaşadıkları yerler hakkında daha detaylı bilgiler için bkz: V. F. Büchner, "Şebânkârê", *IA*, c. XI, s. 369-371; B. James, s. 55-58.

Fesâ ve Cehrem şehirleri başta olmak üzere Fars'ın birçok yerinde hüküm sürmektedir.⁴²⁷ İbnü'l-Esir, Şebânkâre aşiretinin kabileleri ve boylarının çok kalabalık olduğunu ve bu yüzden sayılarını tespit etmenin mümkün olmadığını belirtmektedir.⁴²⁸

İbnü'l-Esir 1071-1072 yılındaki kaydında Şebânkâre aşiretinin emirlerinden olan Fazlun hakkında vermektedir. Ancak müellifimiz Fazlun'un Şebânkârelerin hangi kolunun reisi ve kim olduğu hakkında bilgi vermez. Bu konuda V.F. Büchner'in Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde yazdığı "Şebânkâre" adlı makalesinde Fazlun'un Şebânkârelerin Râmani koluna mensup olduğunu ve onların en kudretli emiri olduğunu belirterek siyasi faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler aktarmaktadır. İbnü'l-Esir ise Fazlun hakkında sadece bir tek kayıt vermektedir. Bu kayda göre Fazlun'un Selçuklu sultanı Alparslan'a itaat etmemesi üzerine sultanın veziri Nizâmülmülk tarafında Fazlun'un kalesinin muhasara, zapt ve Fazlun da esir edilip Alparslan'ın huzuruna götürülüp serbest bırakılmasına dairdir.⁴²⁹

İbnü'l-Esir'in Şebânkâreler hakkında verdiği ikinci kayıt XI. yüzyılın sonunda (1098-1099) olup Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk devrine ait olup Sultan Melikşah'ın ümerasından Emir Üner'i Fars bölgesinin tamamına vali tayin etmesiyle ilgilidir. Emir Üner Fars bölgesine gelmeden önce Şebânkâre aşireti ve onun kolları olan kabilelerin büyükleri birer bölgede hâkimiyet kurmuşlardı.⁴³⁰ Emir Üner büyük bir ordu ile Fars'a doğru yola çıkınca Şebânkâreliiler bu seferin kendileri üzerine olduğunu anlamışlardı. Bunun üzerine Şebânkâreliiler Kirman Selçuklularından Melik İrânşah b. Kavurt'dan (1097-1101) yardım istemişlerdi. Bu yardım talebine olumlu cevap veren Melik İrânşah Fars bölgesine gelerek Emir Üner'i İsfahan'a çekilmek zorunda bıraktı.⁴³¹

⁴²⁷ İbnü'l-Esir, c. VIII, S. 417, 588; bu aşiret hakkında daha detaylı bilgiler için bkz: V. F. Büchner, İ.A, c. XI, s. 369-371; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, T.T.K, Ankara 1990, s. 55-58; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, T.T.K, Ankara 1991, s. 3, 7-8, 14-15, 45, 65, 68, 85.

⁴²⁸ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 588.

⁴²⁹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 261-262, V. F. Büchner, İ.A, c. XI, s. 369-370.

⁴³⁰ V. F. Büchner'in İslam Ansiklopedisi'nde yazdığı Şebânkâreler maddesinde bu aşiretin İsmaililer, Ramaniler, Karzuvililer, Masudiler, Şakâniler diye beş kola ayrıldıklarını belirtmektedir.

⁴³¹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 417; ayrıca bkz: E. Merçil, s. 7-8.

Şebânkareler'in 1116-1117 yılında Fars bölgesinde aşırı güçlenmeleri Selçukluların bu bölgedeki hakimiyetleri için bir tehdit oluşturmuyordu. Bu nedenle Selçuklu sultanı Muhammed Tapar Şebânkareler'in gücünü kırmak ve faaliyetlerini durdurmak için kendi emirlerinden Çavlı Sakavu'yu iki yaşındaki oğlu Çağrı'ya atabeg tayin edip onu Fars'a gönderdi. Ayrıca ondan Fars bölgesinde asayişin sağlanmasını istedi. Çavlı, şehzade Çağrı ile birlikte İsfahan'dan Fars'a hareket etti. Bu sırada başlarında Husrev namıyla maruf el-Hasan b. Mübariz'in bulunduğu Şebânkâreliler de Fars'da büyük bir yekûn tutmaktaydı. Çavlı Fars'a vardığında Hasan b. Mübariz'i şehzade Çağrı'nın huzuruna çağırdı. Ancak Hasan b. Mübariz bu isteği yerine getirmedi. Zira daha önce İklîl (Kelfîl) ve Surmak (Surmah)⁴³² şehirleriyle İstahr kalesi hâkimi Emir Buldacı aynı gerekçeyle huzura çağrılmış ve idam edilmişti. Benzer bir durumun kendi başına geleceğinden korktuğu için: *"Ben Sulta'nın kölesiyim ve O'na itaatkârım, Çağrı'nın huzuruna gelmem mümkün değil; çünkü senin emir Buldacı ve diğerlerine neler yaptığını öğrendim. Ancak Sultan'ın emirlerine amadeyim."* bu cevabı vererek huzura gitmedi. Bunun duyan Çavlı Fars'da onunla birlikte kalmalarının mümkün olmadığını anladı. Ancak Çavlı böyle bir gücün huzura gelmemesini bölgedeki Selçuklu otoritesi açısından risk teşkil ettiğinin farkında olarak sanki İsfahan'a gidiyormuş gibi yaparak Hasan b. Mübariz'in dikkatini üzerinden çekti. Hasan b. Mübariz'in Elçisi'de Çavlı'nın İsfahan'a doğru gittiğini belirtince el-Hasan b. Mübariz (Husrev) bütün askeri önlemleri bırakarak içki âlemine daldı. Bu yanıltma taktiğiyle hemen geri dönen Çavlı Hasan b. Mübariz üzerine yürüdü. Kardeşi Fazlun sayesinde canını kurtaran Hasan b. Mübariz kendini daha güvende gördüğü dağlık bölgedeki kalesine çekildi.⁴³³ İbnü'l-Esir bu kalenin iki dağ arasında olduğunu ve bu dağlardan birinin Üncü Dağı olduğunu belirtmektedir.⁴³⁴

Hasan b. Mübariz'in merkezi şehri Fesa'yı bırakıp kaçması üzerine Çavlı şehre girerek teslim aldıktan sonra aralarında Cehrem'in de bulunduğu Hasan b.

⁴³² İsfahan-Şiraz yolu üzerinde bulunan Abadih şehrine bağlı yerlerdir. Bkz: E. Merçil, s. 10; A. Özeydin, s. 55.

⁴³³ İbnü'l-esir, c. VIII, s. 588; ayrıca bkz: A. Özeydin, s. 55-56; E. Merçil, s. 11.

⁴³⁴ İbnü'l-esir, c. VIII, s. 588; el-Hasan b. Mübariz'in iki dağ arasında sığındığı kale İg (İc) kalesidir. Bu kale Fesa şehrinin kuzeydoğusundaki İstahbanat'ın 4 fersah doğusundadır. İg kalesi için daha fazla bilgi için bkz: V. F. Büchner, *İA*, c. XI. s. 369; E. Merçil, s. 11; A. Özeydin, s. 56.

Mübariz'e ait diğer Fars şehirlerini de yağmaladı. Çavlı daha sonra Hasan b. Mübariz'i sığındığı kalede de bir müddet kuşatma altına aldı. Fakat kale çok müstahkem bir konumda olduğu için kuşatmayı daha fazla sürdürmeyeceğini anlayan Çavlı Fars bölgesindeki diğer şehirlerle uğraşmak gayesiyle Hasan b. Mübariz ile anlaşarak Şîrâz'a döndü.⁴³⁵

Şebânkâreler üzerine Çavlı komutasındaki Selçuklu birliklerinin Fars'ta ikinci seferi ise yine bu seferden kısa bir süre sonra olduğu anlaşılan Karzuvî Şebânkâreleri üzerinedir. Bir müddet Şîrâz'da kalan Çavlı Fars'ın kuzeybatısında ve Basra körfezi'nin kuzeydoğusunda yer alan Kâzerûn üzerine yürüdü. Bu seferin yapılmasının sebebi Kâzerûn'da bulunan Karzuvî Şebânkârelilerin, Nevbencân⁴³⁶ ve Şâpûr⁴³⁷ şehirlerine yağma akınlarında bulunmaları ve bölgeyi tahrip etmeleriydi.⁴³⁸ Çavlı'da bu bölgede asayiş sağlamaya ve Selçuklu otoritesini güçlü kılmak için sefere çıktı. Bu sırada Karzuvî Şebânkârelilerin reisi Ebû Sa'd b. Muhammed b. Ma'ma idi. Kâzerûn'un Çavlı'nın eline geçmesiyle Ebû Sa'd b. Muhammed o civarda bulunan müstahkem kalesine çekildi. Çavlı, Ebû Sa'd'ı yaz kış demeden tam olarak iki yıl boyunca muhasara etti. Çavlı, Ebû Sa'd'ın itaatine yönelik gönderdiği elçi ve Sûfilerin öldürülmesi üzerine muhasara daha da şiddetlendi. Daha sonra Ebû Sa'd'ın erzakının bitmesi üzerine kaleyi Çavlı'ya teslim etmek zorunda kaldı. Fakat daha önceki hareketlerinden dolayı Ebû Sa'd'a çok kötü davrandı. Bunun üzerine Ebû Sa'd onun yanından kaçtı. Çavlı da Ebû Sa'd'ın çocuklarını yakalattı ve onu yakalamak için etrafa pek çok adam gönderdi. Ebû Sa'd saklandığı yerden yakalanarak Çavlı'nın huzuruna getirildi. Çavlı onu öldürttü.⁴³⁹ Karzuvî Şebânkârelileri bu suretle Fars'ta itaat altına alındı.

Şebânkâre aşiretinin şubelerinden birisi de Şekâniler'dir. Şekâniler Fars bölgesinin sahil bölgesindeki (Germsîr) dağlarda oturmakta ve yol kesmekteydiler. Çavlı bunların üzerine sefere çıkarak reislerini öldürdü ve onları da itaat altına aldı.

⁴³⁵ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 589; E. Merçil, s. 11; A. Özeydin, s. 56.

⁴³⁶ Fars'ın beş eyaletinden Şâpur Hûra'ya Kâzerûn ile birlikte dahil olan şehirlerden birisidir. Bkz: E. Merçil, s. 12.

⁴³⁷ Kâzerûn'un kuzeyinde Şîrraz'dan denize giden yol üzerinde bir şehirdir. Bkz: E. Merçil, s. 12.

⁴³⁸ E. Merçil, s. 12.

⁴³⁹ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 589.

Ayrıca Şebânkâre aşiretinin Fîrûzâbâd'a sahip olan Mes'ûdî şubesinin bu bölgedeki hâkimiyetlerine de son verdi.⁴⁴⁰

Çavlı bir süre sonra Dârâbcird üzerine yürüdü. Bu dönemde Dârâbcird ve çevresi Şebânkâre aşiretinden İbrahim b. Ma'mâ'nın⁴⁴¹ hâkimiyetindeydi. Çavlı'nı üzerine geldiğini haber alan İbrahim, sıhriyyet (evlenme yolu) ile akraba olduğu Kirman Meliki Arslan b. Kirmânşah b. Arslan Beg b. Kavurt'un yanına kaçtı. Çavlı, İbrahim'in kaçmasından sonra, Dârâbcird halkının sığındığı Retîl-i Renene⁴⁴² (Renene Boğazı) geçitindeki kaleyi muhasara etmek için gitti. Fakat burası askeri kuvvetle asla alınamayacak derecede müstahkendi. Çavlı bu durumu anlayarak hileye başvurdu. Çavlı asıl maksadını gizleyerek çöl yoluyla Kirmân'a gidiyormuş gibi yola çıktı. Çavlı biraz gittikten sonra, kendisini şehir halkına yardım için gelen Kirman Meliki Arslanşah'ın kuvvetleri gibi göstererek Kirmân yolu ile Dârâbcird'e döndü. Şehir halkı onu ve askerlerini, müttefikleri Melik Arslanşah'dan gelen birlikler sanarak sevindiler ve onun dar boğaza gitmesine müsaade ettiler. Çavlı geçite girdiği zaman, buradakilerin üzerine hücum etti. Dârâbcird halkının çoğu kılıçtan geçirildiği gibi mallarına da el konuldu. Burada kurtulabilen Şebânkâre ümerası da Kirmân'a kaçtı.⁴⁴³

Çavlı daha sonra, Şebânkâre emiri Hasan b. Mübâriz (Husrev)'e haber göndererek Kirmân'a yapacağı sefer için desteğini istedi. Hasan b. Mübâriz ona yardım etmekten başka çare olmadığını anlayınca itaat etmek zorunda kaldı.⁴⁴⁴ Bu sefer esnasında sadece Hasan b. Mübâriz değil Karzûvî Şebânkârelilerinden Ebû Sa'd'ın oğlu olan Fazlûye b. Ebû Sa'd'ın da Çavlı'ya itaat etti.⁴⁴⁵ Kirmân'a yapılan bu seferin amacı Melik Arslanşah'ın yanına sığınan diğer Şebânkâre aşiretine mensup şahısları geri almaktı. Çavlı, Müttefikleri ile birlikte Kirman üzerine harekete geçti. Çavlı, Şîrâz kadısı Ebû Tâhir Abdullah b. Tahir'i Kirman Hâkimi Melik Arslanşah'a gönderdi. Melik Arslanşah'a, Şebânkâre aşiretinin Sultan Muhammed Tapar'ın tebası olduğunu, bu sebeple iade etmesini emretti ve elçiye: "*Eger onları iade ederse*

⁴⁴⁰ V.F. Büchner, İA, s. 369; E. Merçil, s. 12, A. Özeydin, s. 56.

⁴⁴¹ Bu isim V. F. Büchner'in *İA*'da yazmış olduğu Şebânkâre maddesinde İsmail olarak geçiyor.

⁴⁴² Bu yer Dârâbcir şehrinin 3 fersah doğusundadır. Bkz: E. Merçil, s. 12.

⁴⁴³ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 589.

⁴⁴⁴ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 589-590.

⁴⁴⁵ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 591; E. Merçil, s. 13.

Kirman'a yürümekten vazgeçeceğini, aksi halde ülkesine saldıracağını" söyledi. Melik Arslanşah'ta verdiği cevapta, onların kendisine sığındıklarını ve bu yüzden affedilmelerini istedi. Bu yüzden de aralarında elçiler gidip gelmeye başladı. Çavlı, Melik Arslanşah'ın elcisine bol ihsanlarda bulunarak casusluk için yanına çekti. Çavlı, bu elçi sayesinde Melik Arslanşah'ın es-Sîrecân'daki vezirinin idaresindeki ordusunu dağıttırıp geri döndürtmeyi başardı.⁴⁴⁶

Çavlı yaptığı planının işe yaradığını duyduğu zaman, Fars ve Kirman hududundaki Furg Kalesini muhasara etti. Melik Arslanşah muhasarayı haber alınca bu duruma elçinin sebep olduğunu anladı. Elçi sorguya çekildiğinde, yaptıklarını inkâr etti. Ancak Melik Arslanşah elçinin Çavlı'nın yanında getirdiği ve arada habercilik yapacak olan bir ferraş (hizmetkar)'dan her şeyi öğrendi. Arslanşah casusluk yaptıkları gerekçesiyle her ikisini öldürttü. Daha sonra Arslanşah altı bin kişilik bir orduyla Çavlı'nın üzerine yürüdü. Arslanşah'ın ordusuna Furg Hâkimi Mûsâ kılavuzluk yapıyordu. Mûsâ, Melik Arslanşah'ın ordusunu dağlar ve dar boğazlardan geçirerek Furg'u muhasara eden Çavlı'ya ani bir baskın düzenledi. Çavlı'nın ordusu dağıldı ve Çavlı bu badireden kaçarak kurtuldu. Bu baskında kurtulanlar arasında Şebânkâre aşiretinin reisi Hasan b. Mübâriz ve Fazlûye b. Ebû Sa'd da bulunmaktaydı. Bunlar Çavlı'yı takip edip yakalayarak adamlarının yanına getirdiler. Çavlı onların kendisini öldüreceklerinden korktu. Onlar da Çavlı'ya "*Biz sana ihanet etmeyiz; bizden ancak selâmet ve hayır göreceksin*" diyerek güven verdikleri Çavlı'yla birlikte Fesâ şehrine gittiler. Bu olaydan sonra Çavlı'nın dağılan adamlarından bir kısmı Fesâ'da Çavlı'yla buluştular. Daha sonra Arslanşah ele geçirdiği esirleri serbest bıraktığı gibi onların lüzumlu teçhizatlarını da verdi. El-Kamil'de bu olayın 508 yılı Şevval ayında (Mart 1115) meydana geldiği belirtilir.⁴⁴⁷

Çavlı, Fars bölgesinde Şebânkâre aşiretini itaat altına almak için verdiği mücadeleyi sonuçlandırmadan ölmesi üzerine, Şebânkârelilerin bu bölgede daha da güçlendikleri görülür. İbnü'l-Esir'in vermiş olduğu 1168-1169 yılı kaydında Fars Hâkimi Zengi b. Deklâ ile Huzistân Hâkimi Şemle arasında çıkan bir savaşta Zengi

⁴⁴⁶ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 590.

⁴⁴⁷ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 590-591; E. Merçil, s. 13-14; A. Özaydın, s. 57.

b. Deklâ'nın yenilerek Şebânkâre Kürt Aşireti'ne sığınmasına ve Kürtlerin reisinin onu himaye edip misafir olarak ağırlamasından anlaşılmaktadır.⁴⁴⁸

22. Luriyye Aşireti

Müelifimizin kayıtlarında ismi zikredilen diğer bir Kürt aşireti Luriyye aşireti olup eserimizde bu adlandırılmanın dışında Lur veya Kür şeklinde de anılmaktadır. Luriyye aşireti⁴⁴⁹ XI. yüzyılın ilk çeyreğiyle XIII yüzyılın başlarında Huzistan, Fars ve İsfahan arasında Luristan⁴⁵⁰ diye adlandırılan dağlık alanda yaşayan bir Kürt aşireti olup muhtemelen adını da yaşadığı bölgeden almış olmalıdır.⁴⁵¹

Eserimizde Luriyye Kürtlerinin adı ilk olarak Bedr b. Hasneveyh'in ölümünden sonra torunu Tahir b. Hilâl'in dedesinin mülkünü almak için Büveyhi emiri Şemsüddeve ile giriştiği mücadelede geçmektedir. Bu mücadele sonucu Tâhir esir düşünce Hasneveyhiler'e bağlı olan Luriyye aşireti Annaziler Kürt hanedanının en meşhur emiri olan Ebû'ş-Şevk'in yanına gidip emrine girdiler.⁴⁵² Bundan sonra Annaziler'e bağlı olan Luriyye Aşireti 1047-1048 yılında Annazi Emiri Sürhâb'ın onlara çok kötü davranmaları nedeniyle ona isyan ettiler. Bu isyan sonrasında onu yakalayıp İbrahim Yınal'ın yanına götürerek Yınal'a teslim ettiler.⁴⁵³

Bu olaydan sonra El-Kamil'de yüz yılı geçik bir sürede adlarına rastlanılmayan Lur'ların 1158 yılında Selçukluların iç meselelerinde adlarına raslanılır. Selçuklu sultanı Mahmud'un oğulları Melikşah ile Muhammed arasındaki bu yılki mücadelede Lur Kürtlerinin Melikşâh'ın yanında yer aldıkları görülür. Melikşâh kardeşi Muhammed Şâh ile giriştiği mücadelede ordusu hem doğa koşullarına hemde açlıkla karşı karşıya kalıp dağıldı. Bu sırada Huzistân'da bulunan Melikşâh, kardeşi Muhammed'in yanına geçmek istedi. Fakat Huzistân hâkimi olan

⁴⁴⁸ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 357-358.

⁴⁴⁹ Bu aşiret *El-Kâmil Fi't-Tarih'te* Lur ve Kür, yaşadıkları yer olan Luristan ise Küristan diye geçmektedir. İbnü'l-Esir, c. IX, s. 275-307; Bkz. V. Minorsky, "Lurlar", *İA*, c. VII, s. 83-90.

⁴⁵⁰ İran'ın güneybatısında bir eyalet olup batıdan Irak, güneyden Hûzistan, kuzeyden Hersin ve Nihâvend, doğudan Rûdsezâr ile sınırları olup Kavar dağı burayı Puşt-i Kuh (dağ ardı) ve Pîşkuh (dağ önü) adlarıyla ikiye ayırır. Bkz. Rıza Kurtuluş, "Luristan", *DİA*, c. XXVII, Ankara 2003, s. 227. V. Minorsky, "Luristan", *İA*, c. VII, s. 79-83.

⁴⁵¹ İbnü'l-Esir, c. X, s. 110.

⁴⁵² İbnü'l-Esir, c. VII, s. 532.

⁴⁵³ İbnü'l-Esir, c. VIII, s. 123-124.

Türkmen asıllı Şemle Huzistân'ın elinden çıkacağı endişesine kapılıp buna izin vermeyince Melikşâh'ta Lur (Kür) Kürtlerinden yardım istedi. Lur Kürtleri'nin desteğini alan Melikşâh, Huzistân'ı Şemle'den alıp o bölgenin hâkimi oldu.⁴⁵⁴

Bölgenin siyasi olaylarında yer alan Lur'ların güçlü bir Kürt aşireti olduğunu tahmin etmemize rağmen İbnü'l-Esir'in kayıtlarında bu aşiretin reislerinin kimler olduğu hakkında net bir bilgi bulamıyoruz. Müellifimizin 1161-1162 yılındaki kaydında Luristan (Küristan)' hâkiminin Ebû Bekr Fâhir olduğudur.⁴⁵⁵ Ancak Ebû Bekr Fâhir'in Lur Kürtlerinden olup olmadığı hakkında şu an için elimizde bir kayıt bulunmamaktadır. Fakat İbnü'l-Esir 1207 yılındaki kaydında Luristan Dağları hâkiminin Ebû Tâhir olduğu bilgisi mevcuttur. Bu yıl içerisinde Lur Kürtleri ile Abbasi ordusu arasında bir savaş meydana geldi. Savaşın çıkmasının sebebi Halife'nin Kaştemûr adındaki memlûkü'nün Luristan Hâkimi Ebû Tâhir'e sığınmasıydı. Ebû Tâhir'de onu iyi karşılamış, izzet ve ikramda bulunmuş ve kızıyla evlendirmişti. Ebû Tâhir'in bunu yapmasının nedeni muhtemelen bölgedeki nüfuzunu artırmaktı. Fakat Ebû Tâhir kısa süre içerisinde ölünce Kaştemur'un durumu güçlendi ve yöredeki halkta ona itaat etti. Halife'de bölgedeki nüfuzunun zedeleneceğinden vede bölgede kendisine karşı yeni bir güç oluşacağı endişesinde olsa gerek askerlerini Lur Kürtleri üzerine yolladı. Yapılan savaşta Halife'nin ordusu yenildi ve geri çekildi.⁴⁵⁶

Kaynağımızda Luriyye Kürtleriyle ilgili bu kayıtların dışında başka bir kayda rastlamıyoruz.

⁴⁵⁴ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 275.

⁴⁵⁵ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 307.

⁴⁵⁶ İbnü'l-Esir, c. X, s. 110.

SONUÇ

Kaynağımız el-Kâmil Fi't Tarih'in bittiği 1231 yılına kadar Kùrtlerin yaşadıkları coğrafyalar hakkında genel bir tanımlamada bulunmak çok zordur. Onların ikamet ettiği yerler genellikle coğrafi bir yer veya bölge olarak tanımlansa da birbirinden bağımsız ve etnik açıdan homojen olmayan ve siyasi anlamda birleşmemiş bu bölgelerin, belli bir coğrafya olarak kesin sınırlarını çizmek mümkün değildir. Onların buldukları bu yerlerde birbirinden bağımsız hareket eden birçok Kùrt aşireti varlığını sürdürmekteydi. Dolaysıyla bir coğrafya tanımlamasından ziyade Kùrtlerin buldukları aşiret toprakları tanımlaması daha uygun düşer.

Kùrtlerin bu aşiret toprakları üzerinde Kùrt olmayan birçok halk yaşamaktaydı. Bu nedenle Kùrtlerin bölgede yaşayan halkın ne kadarını temsil ettiği bilinmemektedir. Bölgedeki göçebe aşiretlerin varlığı bu durumu ve sınırları belirlemeyi daha da zorlaştırmaktadır.

Belirttiğimiz bölgelerde varlığını sürdürmeye çalışan Kùrt aşiretlerinin tarihsel süreç içerisinde sınırlarında yaşanan değişim bölgenin kimliğinde de değişime neden olmuştu. Günümüz açısında zannedildiğinin aksine sınırlardaki böyle bir değişim, büyük oranda Kùrt toplumunun dışındaki siyasi ve askeri gelişmelereden kaynaklanıyordu.

Ortaçağ kaynaklarının genelinde Kùrtlerden bahsedilir. Ancak bu halkın kimliği, soy ve nesebi hakkında bilgi verilmez. Kùrtlerle ilgili birincil kaynaklar yakından incelendiğinden belli bir bölge üzerinde ve bu bölgeye bağlı kalarak yaşamını idame ettiren aşiret temelli örgütlenmiş bir topluluk karşımıza çıkar. Bu aşiretlerin Kùrt olduğu kaynaklar nezdinde teyit edilmesine rağmen bunların kendilerini ve yaşadıkları bölgeleri nasıl ve ne şekilde tanımladıklarıyla ilgili kesin bilgiler mevcut değildir.

Ortaçağda Kùrtlerin yaşadıkları bazı yerler halen belirsizliğini korumaktadır. Bu alan daha geniş bir perspektifte çalışıldığında belirsizliklerin giderileceğine ve bu bölgelerin daha iyi anlaşılabileceğine inanıyoruz.

Bu çalışmamızda genel olarak ibnü'l-Esir'in şahitliğine dayanarak Kùrtler ve yaşadıkları bölgeleri belli bir temele oturtmaya çalıştık. Bu vesileyle müellifimiz İbnü'l-Esir'in eseri olan *el Kamil Fi't-Tarih'in* ilk ciltinden başlayarak eserini bitirdiği 1231 yılına

kadar çeşitli dönemlerdeki olaylar ve bu olaylar bağlamında Kürtler ve aşiretleri hakkında bilgiler vermektedir. Eserinde bizzat Kürt veya Kürt aşiretleri adı altında bir tanımlaması yoktur. Onlar hakkında vermiş olduğu bilgiler tamamiyle dönemin siyasi olaylarıyla bağlantılıdır. Bu siyasi olaylar içerisinde Kürtlerden bahsederken onların nerelerde yaşadıkları ve yaşadıkları bu yerlerdeki vizyonları hakkında da bilgiler aktarmaktadır. Eserin geneline bakıldığında Kürtler ve aşiretlerinin yoğun olarak başta ana coğrafyaları olarak yayıldıkları el-Cibal olmak üzere merkezi Musul kabul edebileceğimiz Irak'ın kuzey hattı, Azerbaycan'ın güney kısmı, Van gölünün kuzeydoğusundaki Ermeniyeye bölgesi ile Van gölünün güneyi ve Urmiye gölünün doğusu ile güneyindeki Zagros dağları boyunca güneye, Basra Körfezi ve Fars Bölgesi'nin kuzeyi ile el-Cezire'ye kadar olan yerlerde yoğun olarak yaşadıkları görülmektedir. Ayrıca merkez olarak ise ez-Zevzan (Zozan) bölgesi kabul edilebilir.

İbnü'l-Esir, Kürtler ve birçok Kürt aşireti hakkında verdiği bilgileri önemli kılan özelliği kendinden önceki kaynaklara oranla daha geniş ve teferuatlı bilgiler aktarmasıdır. Kürtler ile ilgili verdiği bilgileri önemli kılan bir başka özelliği ise kendinden önceki ve kendi dönemine kadar gelen sürecin büyük sosyal değişimlere sahne olmasıdır. Sasani hâkimiyetindeki Kürtlerin yaşadıkları bölgeye İslam'ın girmesi ile meydana gelen değişimler, bu değişime direnmeler, sonraki dönemlerde çeşitli din ve mezhep hareketleri içerisinde bulunan Kürt aşiretlerinin bu değişim içerisinde yer almalarıdır. İlk İslam fetihleri, Emevi ve Abbasi Hilafetleri, Büveyhiler döneminde ve Türk boylarının İran üzerinden Anadolu'ya göçleri esnasında, Büyük Selçuklular, Zengi Atabegliği ile Eyyübiler devri ve Moğol istilası gibi önemli sosyal değişimlerin yaşanmasına neden olan olaylar ile iç içe verilen Kürtler ve aşiretleri bu değişimin birer aktörü olarak da geçmektedir.

Her ne kadar kendinden önceki kaynaklara oranla Kürtler hakkında daha detaylı bilgiler aktarsa da eseri eksik kılan bazı yanlar göze çarpmaktadır. Bahsettiği bu topluluğun ve aşiretlerin Kürt olduğunu dile getirmesine rağmen; onların soy ve nesepleri, gelenek-göreneklere ve dilleri hakkında her hangi bir bilgi aktarmamasıdır. Özellikle Kürt diye tabir ettiği topluluğun ve aşiretlerin hangi dili veya dilleri konuştukları konusunda hiçbir bilgi vermemektedir. Belki de kendi dönemine kadar böyle bir şeye ihtiyaç duyulmamıştır. Bir başka eksiklik ise Kürtlerin ve aşiretlerinin ikamet ettiği bölgelere nerden ve ne zaman geldiği ve bunların buldukları bölgelerin içindeki nüfusun ne kadarını teşkil ettiği ile ilgilidir. Bu durum kaynağımızda muğlâklığını korumaktadır. Kürt aşiretlerinden bahsederken bu o dönemdeki bütün Kürt aşiretleri hakkında bilgi verdiği anlamında gelmemektedir. Ortaçağın farklı kaynakları incelendiğinde başka Kürt aşiretlerin varlığına da rastlamaktayız. Buna

örnek 951 ile 1175 yılları arasında Azerbaycan bölgesinde Arrân merkezli kurulup varlığını devam ettiren ve devletleşen Şeddâdî Kürt hanedanlığını gösterebiliriz. Bu hanedan uzunca bir süre Azerbaycan bölgesinde varlığını devam ettirmesine rağmen İbnü'l-Esir bu Kürt hanedanlığı hakkında neredeyse hiç bilgi vermez. Onun vermiş olduğu bilgiler birkaç kelimedenden ibare olup pek değerli bilgiler değildir.

Burada tespit ettiğimiz bu aşiretlerin öncesi ve kaynağımızın bitirildiği 1231'den sonrası ayrı bir araştırma konusunu oluşturmaktadır. İleriki dönemlerde böyle bir çalışma yapmayı düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

- AĞARI, Murat, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar –Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri-*, İstanbul 2002
- AHMAD, Sayyid Maqbul, “İbn Hurdâzbih”, *DİA*, c. XX, İstanbul 1999, s. 78-79
- AKAN, Erdoğan, “İrak”, *DİA*, c. XIX, İstanbul 1999, s. 83-85
- ARFA, Hasan, *Kürtler*, Çev. (Faysal Nerse), İstanbul 2006
- ATTAR, Ali Rıza Şeyh, *Kürtler; Bölgesel ve Bölge Dışı Güçler*, Çev. (Alptekin Dursunoğlu), İstanbul 2004
- AVCI, Casim, “mes’ûdî”, *DİA*, c. XXIX, Ankara 2004, s. 353-355
- _____, “Kûfe”, *DİA*, c. XXVI, Ankara 2002, s. 339-342
- BALA, Mirza, “Hemedan”, *İA*, c. V/1, İstanbul 1993, s. 420-425
- _____, “Erdebil”, *İA*, IV, İstanbul 1993, s. 288-293
- BÂKIR, Abdülhâlik, “Basra”, *DİA*, c. V, İstanbul 1992, s. 108-111
- BAYSUN, M. Cavid, “Bağdat”, *İA*, c. II, İstanbul 1993, s. 195-211
- BAZIN, Marcel, “Kazvin”, *DİA*, c. XXV, Ankara 2002, s. 154-155
- _____, “Kırmanşah”, *DİA*, c. XXVI, Ankara 2002, s. 66-67
- _____, “Kum”, *DİA*, c. XXVI, Ankara 2002, s. 361-362
- BERCHEM, M. V. - Strzygowski, J., *Amida*, Paris 1910,
- BEVERİDGE, H., “Malazgirt”, *İA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 241-248
- BİLGE, Mustafa L., “Cübeyl”, *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, s. 104
- _____, “Ahvaz”, *DİA*, c. II, İstanbul 1989, s. 192-193
- BROCKELMANN, C., “Yâkûbî”, *İA*, c. XIII, İstanbul 1993, s. 351-352

BUNCHNER, V.F., "Malazgirt", *İA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 238-241

BUNİYATOV, Ziya Musa, "Azerbaycan", *DİA*, c. IV, İstanbul 1991, s. 317-322

CÖHCE, Salim, "Selçuklu Hâkimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Diyarbakır 2004, s.125-136

ÇETİN, Osman, "Horasan", *DİA*, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 234-241

ÇEVİK, Adnan, "Selçuklu Fıtuhatı Ardından Diyarbakır ve Yöresinde Kurulan Türkmen Beylikleri", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildirileri*, Diyarbakır 2004, s. 137-152

_____, Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları*, S. XXXIII, İstanbul 2009

_____, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002

DARKOT, Besim, "Irak", *İA*, c. V/II, İstanbul 1993, s. 667-670

DOĞANER, Suna, "Mısır", *DİA*, c. XXIX, Ankara 2004, s. 553-555

DURSUN, Davut, "Gürcistan", *DİA*, c. XIV, İstanbul 1996, s. 310-311

_____, "Beyrut", *DİA*, c. VI, s. 81-84

Ebû el-'Abbâs Ahmed b. Ali el- Kalkaşandî, *Subh el- 'Aşâ fi Sinâ'at el-İnşâ*, IV, Kahire 1913-1920

ed-DÛRÎ, Abdülazîz, "Bağdat", *DİA*, c. IV, İstanbul 1991, s. 425-433

Es-SAKKAR, Sâmi, GÜNDÜZ, Ahmet, SİPAHİOĞLU, Uğur, " Musul", *DİA*, c. XXXI, İstanbul 2006, s. 361-368

Es-SAKKAR, Sami, "Erbil", *DİA*, c. XI, İstanbul 1995, s. 272-273

FAYDA, Mustafa, "Askalân", *DİA*, c. III, İstanbul 1991, s. 487-488

- FIĞLALI, Ethem Ruhi, "Hâricîler", *DİA*, c. XVI, İstanbul 1997, s. 169-175
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Diyarbakır", *DİA*, c. IX, İstanbul 1994, s. 465
- GUEST, John S., *Yezidilerin Tarihi*, Çev. (İbrahim Bingöl), İstanbul 2007
- GÜNDÜZ, Ahmet, "Şehrizor", *DİA*, c. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 473-475
- HARMAN, Ömer Faruk, "Kudüs", *DİA*, c. XXVI, Ankara 2002, s. 323-327
- HARTMANN, M., "Irak" *İA*, c. V/II, İstanbul 1993, s. 670-678
- HARTMANN, R., "Şam", *İA*, c. XI, İstanbul 1993, s. 298-310
- _____, "Cibâl", *İA*, c. III, İstanbul 1993, s. 158
- _____, "Fırat" *İA*, c. IV, İstanbul 1993, s. 622-626
- _____, "Dicle", *İA*, III, İstanbul 1993, s. 582-585
- _____, "Basra", *İA*, Çev: (Besim Darkot, M. Tayyib Gökbilgin), c. II, İstanbul 1993, s. 319-327
- HEY'ET, Cevat, "Fars", *DİA*, c. XII, İstanbul 1995, s. 174-176
- HOTİNLİ, Rauf Ahmed, "Bugünkü Bağdat", *İA*, c. II, İstanbul 1993, s. 211-213
- HUART, Cl., "Horasan", *İA*, c. V/I, İstanbul 1993, s. 560-562
- _____, "Cibâl" *İA*, c. III, İstanbul 1993, s. 158
- IŞILTAN, Fikret, "Taberî", *İA*, c. XI, İstanbul 1993, s. 594-599
- İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, (Neşr. M. J. De goeje), Leyden 1874
- İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, (Nakl. Yusuf Ziya Yörükân), *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, İstanbul 2004
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı (Kitâbü'l-Mesalik ve'l-Memâlik)*, çev: Murat Ağarı, İstanbul 2008
- İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, (Neşr. M.J. de Goeje), Leyden 1892

İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi el-Kamil Fi't-Tarih* (Çev. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köse), İstanbul – 2008

İbnü'l-Fakih, *Kitabü'l-Buldân*, (Neşr. M.J. de Goeje), Leyden 1885

İbn'ül Ezrak, *Târîh Meyyâfârkîn ve Âmid*, (Çev: Mehmet Emin Bozarslan, *Mervani Kürtleri Tarihi*) İstanbul 1975

İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik Ve'l-Memâlik*, (Neşr. M. J. de Goeje), Leyden 1927

İZADY, Mehrdad R., *Bir El Kitabı Kürtler*, (Çev: Cemal Atila), İstanbul 2007

JWAİDEH, Wadie, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi; Kökenleri ve Gelişimi*, İstanbul 1999

KRAMER, J. H., “Tekrit”, *İA*, c. XII/I, İstanbul 1993, s. 139-140

KURTULUŞ, Rıza, “Kâşân”, *DİA*, c. XXV, Ankara 2002, s. 3-4

_____, “Luristan”, *DİA*, c. XXVII, Ankara 2003, s. 227.

KÜÇÜKAŞCI, Mustafa S., “Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Irak”, *DİA*, c. XIX, İstanbul 1999, s. 85-87

LAZAREV, M.S, Mihoyan..., *Kürdistan Tarihi*, (Çev: İbrahim Kale), İstanbul 2007

MAKDİSÎ, *Kitabü'l-Bed ve 't-Tarih*, (Fran. Çev. M. C. Huart), c. III, Paris 1903

MCDOWWAL, David, *Modern Kürt Tarihi*, Çev. (Neşenur Domaniç), İstanbul 2004

Mehmet Emin Zeki Bey, *Kürt ve Kürdistan Ünlüleri (Meşahirê Kurd û Kurdistan)*, (Çev. M. Baban, M. Yağmur, S. Kutlay), Ankara 2005

_____, *Dîroka Kurd û Kurdistanê*, Çev: (Ziya Avcı), İstanbul 2002

MENZEL, TH., “Yezidiler” Çev: (İhsan Süreyya Sırma), *İA*, c. XIII, İstanbul 1993, s. 415-423

MERÇİL, Erdoğan, “Ziyârîler”, *İA*, c. XII, İstanbul 1993, s. 622-624

MESUDÎ, *Murûc Ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*, (çev: Ahsen Batur), İstanbul 2004

_____, *Kitabü'l-Tenbih ve'l-Eşraf*, (Neşr. M. j. De Goeje), Leyden 1894

MİNORSKY, V., "Kürtler", *Dİ*, c. VI, İstanbul 1993, s. 1089-1114

_____, *Studies In Caucasian History*, London 1953

_____, *Kürtler ve Kürdistan*, (Çev. Kamuran Fıratlı), İstanbul 2004

_____, "Urmiye" *İA*, c. XIII, İstanbul 1993, s. 59-65

_____, "Tebriz", *İA*, c. XII, İstanbul 1993, s. 82-98

_____, "Lurlar", *İA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 83-90

_____, "Luristan", *İA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 79-83

MUHAMMEDOĞLU, Aliev Saleh, "Hürremiyye", *DİA*, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 500-501

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel (Selçuklular Tarihi)* c. I, Akademi Kitabevi, İzmir 2000

Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, Çev: (Abdülvehhab Tarzî), İstanbul 1994

OĞUZOĞLU, Yusuf, "Hasankeyf", *DİA*, c. XVI, İstanbul 1997, s. 364-368

ÖZAYDIN, Abdulkerim, "İzzeddin İbnü'l-Esir", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s. 26-27

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Sistan", *DİA*, c. XXXVII, İstanbul 2009, s. 274-276

_____, "İsfahan", *DİA*, c. XXII, İstanbul 2000, s. 497-502

_____, "Rey", *DİA*, c. XXXV, İstanbul 2008, s. 40-41

_____, "Mâverâünnehir", *DİA*, c. XXVIII, Ankara 2003, s. 177-180

_____, "Merâğa", *DİA*, c. XXIX, Ankara 2004, s. 162-163

ÖZ, Mustafa, "Şîa", *DİA*, c. XXXIX, İstanbul 2010, s. 111-114

RİPPER, Tomas, *Diyarbakir Merwanileri İslami Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, İstanbul 2012

- ROSSI, Ettore, "Suriye", *İA*, c. XI, İstanbul 1993, s. 51-66
- SAVRAN, Ahmet, "Meyyâfârikîn", *DİA*, c. XXIX, Ankara 2004, s. 511-512
- SAYAR, Süleyman, "Makdisî", *DİA*, c. XXVII, Ankara 2003, s. 432-434
- STRECK, "Ermeniye", *İA*, Çev: (Mükrimin Halil Yınanç), c. 4, İstanbul 1993, s. 317-326
- _____, "Erzen", Çev: (Afif Erzen), *İA*, c. IV, İstanbul 1993, s. 37-38
- Süryani Mihael Vekayinamesi, (Türkçeye çeviren, Hrant Andreasyan, Ankara 1946,
- SÜMER, Faruk "Ahlat", *DİA*, c. II, İstanbul 1989, s. 19-22
- SÜSLÜ, Azmi, *Osmaniye (Cebel-i Bereket) Eski Mutasarrıfı Mesud Fani (Bilgili)'ye Göre Kürtler ve Sosyal Gelişimleri*, Ankara 1993
- ŞAHİN, Cemalettin, "Suriye", *DİA*, c. XXXVII, İstanbul 2009, s. 544-545
- ŞAHBAZYAN, Hagop, *Kürt-Ermeni Tarihi*, Çev. (Ferit M. Yüksel), İstanbul 2005
- Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed ed-Dımaşkî, *Cosmographie*, (Neşr. M.A. F.Mehren), Saint-Petersbourg 1866
- Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, (Çev: Mehmet Emin Bozarslan), İstanbul 1990
- ŞEŞEN, Ramazan, "İbn Havkal", *DİA*, c. XX, İstanbul 1999, s. 34-35
- _____, "Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Siyasi ve Sosyal Durumu, Haçlılarla yapılan Mücadeleye katkısı", *Uluslar arası Haçlı Seferleri Sempozyumu*, Ankara 1999
- _____, "Cezire", *DİA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 509-511
- TAN, Altan, *Kürt Sorunu*, İstanbul 2009
- TOGAN, A. Zeki Velidi, "Azerbaycan", *İA*, c. II, İstanbul 1993, s. 91-118;
- TOLMACHEVA, Marina A., "İstahrî", *DİA*, c. XXIII, İstanbul 2001, s. 203-205
- TOMAR, Cengiz, "Şam", *DİA*, c. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 311-315

- _____, "Taberiye", *DİA*, c. XXXIX, İstanbul 2010, s. 323-324
- _____, "Revvâdîler", *DİA*, c. XXXV, s. 36
- TUFANTOZ, Abdürrahim, "Mervânîler", *DİA*, c. XXIX, Ankara 2004, s. 230-232
- _____, "Bir Yaz Yağmuru: Arslan Yabgu Oğuzları'nın Diyarbekir'i İstilasası" *Aslan Yabgu Oğuzları'nın Diyarbekir'i İstilasası 432-435/1041- 1044* Diyarbakır-2004, s. 153-159
- _____, *Ortaçağ'da Diyarbekir Mervanoğulları/990-1085*, Ankara 2005
- TUNCEL, Metin - Özaydın, Abdülkerim, "Cizre", *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, s. 37-39
- TUNCEL, Metin, "Dicle", *DİA*, c. IX, İstanbul 1994, s. 281-282
- _____, "Nusaybin", *DİA*, c. XXXIII, İstanbul 2007, s. 269-270
- Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136/1162)*, (Çev: Hrant D. Andreasyan) Ankara 1987
- USLU, Recep, "Hûzistan", *DİA*, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 436-439
- ÜNALAN, Sıddık, "Mervanoğulları Döneminde Diyarbakır", *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır 2004, s. 169-187
- YA'KUBÎ, *Ülkeler Kitabı*, çev: Murat Ağarı, İstanbul 2002,
- _____, *Kitabu'l-Mesalik el-Memalik*, (Neşr. M.J. de Goeje), Leyden 1860
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1977
- YALTKAYA, M. Şerefeddin, "İbn Esir", *İA*, V/II, İstanbul 1993, s. 851-852
- YAZICI, Tahsin, "Hemedan", *DİA*, c. XVII, İstanbul 1998, s. 183-185
- _____, "Hulvân", *DİA*, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 345-346
- _____, "Deylem", *DİA*, c. IX, İstanbul 1994, s. 263-265
- _____, "Dinever", *DİA*, c. IX, İstanbul 1994, s. 356

YÂZÎCÎ, Talip, "Halep", *DİA*, c. XV, İstanbul 1997, s. 239-244

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Bâbek", *DİA*, c. IV, İstanbul 1991, s. 376-377

YINANÇ, Mükrimin Halil, "Diyarbakir", *İA*, c. III, İstanbul 1993, s. 605-626

Zekeriya Kazvîni, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut 1960

ZETTERSTEEN, K. V., "Mervâniler", *İA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 780-781

DİZİN

YER VE ŞAHİS ADLARI

- Abbasi, 3, 14, 22, 26, 27, 37, 39, 44, 47,
63, 66, 101, 102, 130, 153, 174,
161
- Abbasiler, 14, 26, 36, 63, 144
- Abdullah b. Hamdân, 65, 133
- Abdullah b. Hamdan b. Hamdûn et-
Tağlibî el-Adevî, 152
- Abdullah b. İsa b. İbrahim, 67
- Abdurrezâk, 76
- Abdü'l-Berr, 135, 136
- Abdülmelik, 76, 77
- Abdürrezzak, 75
- Aduddevle, 74, 76, 77, 78, 120, 121,
127
- Afganistan, 22
- Ahlat, 12, 12, 30, 34, 52, 56, 169
- Ahlât, 12, 31, 48, 123, 134, 150
- Ahmed, 9, 51, 56, 70, 71, 122, 146, 165,
166, 168
- Ahmed b. el-Leys, 56
- Ahmed b. Muhammed, 138
- Ahmedîl b. Vehsûzân, 162
- Ahmedil b. Vehsûzân er-Ravvâdî el-
Kürdî, 162
- Ahvaz, 22, 62, 79, 84, 164
- Ahvâz, 62, 84, 90
- Alâüddevle, 93, 106, 107
- Alâüddevle b. Kâkeveyn, 93
- Ali, 26, 49, 64, 67, 71, 78, 84, 106, 122,
130, 132, 133, 134, 135, 136,
137, 156, 159, 163, 165
- Ali b. Ahmed el-Maştûb, Hakkâri, 123
- Ali b. İmrân, 106
- Alki, 67
- Allus, 30
- Alparslan, 148, 167
- Alqi, 30
- Amid, 19, 47, 52, 53, 133, 135, 136,
149
- Amîdü'l-Cüyûş, 79, 90
- Ani, 40, 42, 44, 162
- Annaziler, II, 14, 23, 87, 88, 110, 173
- Annâziler, 4, 87, 88, 89, 90, 91, 95, 96,
98, 99, 102, 105
- Araban, 53
- Arap, 2, 3, 4, 12, 15, 17, 20, 22, 24, 37,
43, 45, 47, 49, 58, 59, 62, 63, 65,
116, 129, 134, 138, 140, 143,
146, 148, 151, 155, 159, 160
- Aras, 3, 22, 40
- Aras Nehri, 40
- Arran, 3, 13, 40, 42, 43, 44, 54
- Arslan b. Kirmânşah b. Arslan Beg b.
Kavurt, 170
- Artuklular, 5, 52
- Arz-ı Ekrad, 19, 20
- Âsım, 76, 77
- Atil, 30

- Ayşâniyye aşireti, 70, 75
- Azerbaycan, 3, 4, 6, 12, 13, 14, 20, 21, 22, 24, 29, 30, 33, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 50, 53, 54, 56, 57, 60, 63, 64, 69, 74, 75, 108, 121, 135, 141, 143, 145, 152, 153, 155, 159, 160, 161, 162, 161, 162, 164, 170
- Bâ'ezrâ, 22, 36, 62
- Bâbek el-Hürremi, 63, 66
- Bâbûhâ, 39, 120, 122
- Bâcîsrâ, 100
- Bad b. Dostuk, 47
- Bağdat, 7, 13, 20, 75, 79, 80, 85, 90, 91, 97, 101, 103, 117, 128, 143, 144, 146, 147, 148, 159, 162, 163, 165, 166
- Bahâüddevle, 78, 79, 80, 83, 90
- Bahewha, 30
- Bahtiyâr, II, 74, 76, 77
- Bâkîzâ, 39, 122
- Barhuh, 30
- Basra, 2, 13, 22, 23, 24, 46, 79, 80, 90, 166, 169, 161, 163, 166
- Bâv, 122
- Bâv el-Ercî, 122
- Baz, 48, 49, 54, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131
- Bâz, 57, 114, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 133
- Baz b. Dostuk, 48, 54
- Bâzebdâ, 50, 142
- Bedr, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 90, 91, 92, 96, 98, 101, 102, 105, 109, 173
- Bedrân, 50, 139
- Bedrân b. el-Mukallid, 50, 139
- Bedreddin Lü'lü, 7
- Behrâm-Çübîn, 60
- Behruz, 22, 62
- Belâsecan, 42, 60
- Belazuri, 13
- Belâzurî, 16, 21, 22, 35, 36, 41, 42, 47, 56, 60, 61, 62, 63
- Bendenîcîn, 91, 98, 99
- Benû Numeyr, 49, 138, 139
- Benû Ukayl, 129
- Benü Vehbân, 149
- Berân, 16
- Berecân Kalesi, 90
- Bergirî Kalesi, 154
- Berkyaruk, 103, 167
- Berûcerd, 24
- Berûcird, 84
- Berzeniyye, II, 71, 72, 73, 75, 86
- Berzeniyyeler, 71, 72
- Beşneviyye, 30, 32, 48, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 129, 142, 145, 150
- Beşneviyyeler, 113, 114
- Beşparmak Dağları, 40
- Bevâzic, 64, 158
- Bilâdu'l-Kûrd, 55
- Bitlis, 12, 15, 54, 125

- Bizans, 61, 134, 136, 140, 141, 143,
144, 146, 151
- Buhti, 30
- Buhtiye, 145
- Buhtiyye (Bohti/Boti) aşireti, 117
- Bulvar Kalesi, 93, 96
- Busne, 24
- Büveyhi, 28, 38, 39, 72, 76, 77, 78, 83,
85, 90, 102, 106, 107, 109, 110,
111, 120, 127, 144, 173
- Büveyhiler, 14, 26, 28, 37, 49, 71, 72,
73, 76, 77, 78, 79, 81, 83, 89, 90,
91, 92, 97, 98, 102, 106, 107,
128, 144, 161
- Büveyhoğulları, 27, 144
- Câvûniyye, 116
- Cehrem, 166, 169
- Celâleddîn Hârezmşâh, 54, 123
- Celâliye aşireti, 65
- Cell-Sûrâ, 39, 67, 120, 122
- Cerbâzkân, 25
- Cestân b. Merzubân, 43
- Cevâniyye, 116, 117
- Cevrakan, 105, 106, 107, 108
- Cevrakan Aşireti, 105
- Cevrakanlar, 105, 106, 107
- Ceziret İbn Ömer, 6, 7, 30, 32, 45, 47,
48, 117, 128, 129, 140, 142, 145,
149, 150
- Cudi dağı, 61
- Cündeysâbur, 80
- Cüyüş Beg, 32
- Cüyüş Beg, 38
- Çavlı, 158, 168, 169, 170, 171, 172
- Dahhak, 1
- Dahhâk, 58, 59, 61
- Dakûkâ, 26, 87, 89, 92, 93, 99, 103
- Dâr-Âbâd, 22, 62, 63
- Dârâbcird, 22, 62, 170
- Dâsin, 21, 36, 62
- Dasin Dağı, 125, 154
- Derbend, 40
- Deylem, 4, 24, 28, 74, 171
- Deylemiler, 28
- Deysen b. İbrahim el Kürdî, 43, 64
- Dezdîlûye, 98, 99
- Dezdîlûye Kalesi, 100
- Dımaşk, 7, 123, 163
- Dicle, 2, 4, 5, 7, 19, 21, 23, 30, 31, 35,
45, 46, 47, 48, 50, 51, 54, 57, 90,
113, 116, 118, 124, 125, 151,
152, 162, 163, 166, 170
- Dilmaçoğulları, 5
- Dinaver, 24, 29, 71, 84
- Dînever, 25, 26, 69, 75, 84, 87, 94, 95,
96, 109
- Diyâr Rebîa, 45
- Diyar-ı Bekr, 20, 34, 47, 48, 50, 51, 52,
54, 64, 124, 125, 126, 127, 128,
131, 133, 138, 142, 143, 144,
146, 148, 149, 150
- Diyâr-ı Bekr, 46, 48, 164
- Diyâr-ı Mudar, 46
- Diyar-ı Rebia, 35

- Dovin, 40, 42, 43, 44, 160, 163, 165
- Dübeys b. Mezyed, 101
- Dübeys b. Sadaka, 159
- Ebher, 24, 25, 26
- Ebû Abdullah el- Kâzerûnî, 52
- Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Dûstek,
126
- Ebû Abdullah el-Hüseyn, 129
- Ebû Abdullah el-Kâzerûnî, 65, 146
- Ebû Adnan, 76
- Ebû Ali, 49, 131, 132, 133, 134, 135,
136, 157
- Ebû Ali b. Mervan, 131
- Ebû Ali b. Mervân, 49, 130, 132
- Ebû Ali b. Mûsek, 156
- Ebû Ali b. Üstaz Hüzmüz, 78
- Ebû Câ'fer, 106
- Ebû Ca'fer el-Haccâc, 90
- Ebu Ca'fer et-Taberî, 10
- Ebû Hanife Dinaverî, 1
- Ebû Harb, 115, 117, 118, 119, 145
- Ebû Harb Süleyman b. Nasruddevle b.
Mervân, 117
- Ebû Îsâ, 82, 83
- Ebû Mansûr b. Bedr, 104
- Ebû Mansûr b. Mervân, 49, 136
- Ebû Mansûr Vehsûzân b. Muhammed
er-Ravvâdî, 161
- Ebû Nasr, III, 49, 51, 65, 128, 137, 138,
147
- Ebû Nasr b. Mervân, 49, 51, 65, 137,
138
- Ebû Nasr Hâşâze, 128
- Ebû Sa'd, 127, 169, 171, 172
- Ebû Sa'd b. Muhammed b. Ma'ma, 169
- Ebû Sa'd Behrân b. Erdeşîr, 127
- Ebû Salim Deysem b. Ganim, 70
- Ebû Tâhir, 83, 114, 115, 118, 133, 171,
174
- Ebû Tâhir İbrahim, 129
- Ebû'l Hasan el-Hamîdî, 157
- Ebû'l-Abbas, 79, 80, 90
- Ebû'l-Abbâs, 78, 79, 80, 90
- Ebû'l-Alâ, 76
- Ebû'l-Ferec el-Bâbûnî, 106
- Ebû'l-Feth, II, 70, 74, 79, 80, 83, 86,
89, 91, 93, 94, 96, 100, 117, 147
- Ebû'l-Feth b. Verrâm, 100
- Ebû'l-Feth İbnû'l-Âmid, 70
- Ebû'l-Feth Muhammed b. Annâz, 89
- Ebû'l-Fevâris Sürhâb b. Bedr b.
Müelhil, 102
- Ebû'l-Ganaîm Abdülvahhâb, 70
- Ebû'l-Hasan b. Musek el-Hezebânî, 156
- Ebû'l-Heycâ, 122, 152, 157, 158, 159
- Ebû'l-Heycâ b. Abdullah, 122
- Ebû'l-Heycâ b. Mûsek el-Kürdî el-
Hezebânî, 158
- Ebû'l-Heycâ b. Rebîbüddevle, 154, 155,
161
- Ebû'l-Kâsım, 94
- Ebû'l-Kâsım el-Mağribî, 147
- Ebû'n Necm Bedr, 77
- Ebû'n-Necm Bedr b. Hasneveyh, 77

- Ebû's-Şevk, II, 86, 88, 91, 92, 93, 94,
95, 96, 98, 99, 102, 109, 110,
112, 173
- Ebû's-Şevk Fâris b. Muhammed b.
Annaz, 88, 91
- ed-Destkere, 100, 102
- ed-Dizdâr, 101
- el-Akr, 125, 130
- el-Bâbe, 153
- el-Bendemcîn, 87, 93
- el-Beredân, 102
- el-Buhtiyeye, 119
- Elburz, 12, 24
- el-Ca'feri Kalesi, 62
- el-Cellâb, 38, 120, 122
- el-Cevrekan, 83
- el-Cezire, 4, 5, 6, 7, 12, 20, 22, 31, 32,
33, 34, 35, 37, 38, 45, 46, 47, 48,
50, 52, 53, 54, 55, 57, 114, 115,
116, 117, 118, 119, 122, 123,
125, 127, 130, 131, 143, 145,
146, 148, 150, 165, 161, 164
- el-Cibâl, 3, 12, 17, 20, 24, 25, 26, 27,
28, 29, 30, 38, 53, 54, 57, 63, 67,
71, 73, 75, 78, 79, 80
- el-Cübeyde Kalesi, 123
- el-Cüveniyye, 48
- el-Harûniyye, 100
- el-Hasan b. Mübariz, 168, 169
- el-Hasan b. Ömer, 68
- el-Haseniye, 50, 142
- el-Hâzir, 152
- el-Hettâh Kalesi, 137
- el-Hüseyn b. Me'sud el-Kürdî, 83
- el-Kâmil, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 20, 23,
24, 26, 27, 30, 32, 40, 43, 50, 57,
58, 60, 61, 62, 63, 70, 76, 108,
110, 111, 112, 160
- el-Karabli, 103
- el-Luriyye, 85, 92, 97, 99, 100, 109
- el-Malâsi, 39, 120, 122
- el-Merc, 21, 36, 62, 94
- el-Remûm, 55
- Emevi, 22, 47, 161
- Emeviler, 14
- Emir Üner, 167
- Erbil, 25, 54, 105, 108, 112, 152, 155,
156, 158, 159, 165
- Erbil Kalesi, 156, 159
- Erciş, 47, 48, 56, 126, 134, 150
- Erdebil, 41, 163
- Erdeşir, 56
- Ermeniler, 13
- Ermenistan, 13, 34, 40
- Ermeniye, 13, 20, 103, 126, 145, 161,
169
- Ernebe Kalesi, 93
- Erran, 3
- er-Rebiyye, 67
- Eruh, 30, 31
- Erzen, 52, 54, 137, 138, 150, 169
- Esedâbâd, 84, 92
- Esedüddin Şîrkûh, 162, 163
- es-Mamgân, 82

- es-Sâmağân, 69, 71, 73, 75
es-Selak Dağı, 153
es-Siravân, 101
es-Sirevân, 87, 94, 95, 98
Eşeb, 67, 120, 122
Eşeb Kalesi, 67, 122
eş-Şâzencân, II, 82, 86, 100, 108
eş-Şemerdeliyye, 64, 63, 64, 65
Fahreddin Abdullah b. İsâ el-Mehrâniyyan, 69
Fahruddevle, 51, 147, 149
Fahruddevle b. Cüheyr, 51, 147
Fahrüddevle, 72, 76, 78, 81, 85, 150
Fakîh İsâ el-Hakkâri, 123
Fâris, 22, 91
Fars, 1, 4, 13, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 55, 56, 58, 59, 60, 63, 71, 72, 74, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 161, 166
Farslar, 4, 58, 59
Fazlun, 162, 167, 168
Fazlûn, 161
Fazlûn b. Ebû'l-Esvâr er-Ravvâdî, 161
Fazlûye b. Ebû Sa'd, 171
Fehman, 16
Fenek, 48, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 142
Fenek Kalesi, 48, 113, 115, 116, 119, 142
Ferâvend, 24
Fesâ, 22, 62, 166, 172
Fırat, 7, 13, 35, 45, 46, 165
Filistin, 7, 46
Firdevsî, 1, 59
Fîrûzâbâd, 170
Fuhr, 67
Gânimâbâd, 70
Gazneli Mahmut, 154, 160
Gazneliler, 107
Gerşasf b. Alâüddevle, 108
Gürcistan, 13, 40, 165
Habur, 45, 50, 53, 54, 142, 143
Hâcib Ebû'l-Kâsım Sa'd b. Muhammed, 127
Haçlılar, 68, 122, 164, 165
Hadise, 35
Hakemiyye Aşireti, 112
Hakkâr aşireti, 112, 113
Hakkâri, 5, 31, 36, 37, 38, 39, 48, 50, 65, 67, 119, 120, 121, 122, 123
Hakkâriyeler, 121
Hakkariyye, 47, 120, 124
Hakkâriyye aşireti, 120
Haleb, 7
Hâlid b. Bermek, 36
Hamdaniler, 49, 127
Hamdullah Müstevfi Kazvinî, 19, 20
Hamidiyye, 114, 122, 130, 131, 156
Hamîdiyye aşireti, 124, 125, 126
Hânekin, 80, 90
Harameyn, 7, 84
Harran, 47, 53
Hasan b. Mübariz, 168, 169
Hasan b. Mübâriz, 171, 172

- Hasnaveyhiler, 14
- Hasnevey, 72
- Hasneveyh, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76,
77, 78, 84, 86, 87, 89, 92, 108,
173
- Hasneveyh b. el-Hüseyn el-Kürdî, 70,
71, 73, 86
- Hasneveyhiler, 4, 23, 71, 72, 73, 77, 79,
84, 86, 88, 89, 90, 104, 106, 108,
173
- Havme, 24
- Hazar Denizi, 152
- Hemedan, 24, 25, 29, 40, 54, 71, 76, 85,
92, 93, 95, 97, 107, 109, 163,
171
- Hemedân, 22, 25, 26, 28, 29, 44, 69, 71,
73, 75, 77, 84, 107, 112, 113
- Herûr, 39, 67, 120, 122
- Hezbaniler, 45, 153, 158, 159
- Hezbaniyye, 3, 42, 43, 121, 152, 153,
154, 155, 157, 160
- Hezbâniyye, 44, 152, 156, 158, 159,
160
- Hezbaniyye aşireti, 152, 153, 160
- Hısn-ı Keyfa, 48, 49
- Hibtûn, 21, 36, 62
- Hilâl b. Bedr, 82, 109
- Hit, 89
- Hizan, 125, 126
- Hoca Ebû'l-Kâsım el-İsfahânî, 137
- Horasan, 4, 6, 24, 44, 50, 54, 65, 73, 79,
90, 101, 104, 115, 164, 166
- Hoşap, 30
- Huftidkân, 103
- Hûlincân, 87, 93, 110
- Hulvan, 4, 16, 26, 63, 84, 87, 94, 95, 97,
101, 112
- Hulvân, 22, 79, 86, 88, 89, 91, 92, 93,
94, 95, 96, 100, 101, 102, 105,
108, 109, 110, 113, 171
- Humeydiyye, 4, 47, 48, 124, 126, 130,
131, 156
- Hurrezâd-Husrev, 60
- Huzistan, 12, 13, 20, 22, 24, 56, 71, 74,
84, 173
- Huzistân, 62, 172, 173
- Hürmüzân, 62
- Hüsâmeddin el-Kürdî el-Beşnevi, 115
- Hüsameddin Temurtaş, 150
- Hüsameddin Temürtaş, 53
- Hız Ömer, 2, 62
- Hız İbrahim, 58
- Hız Ömer, 21, 36, 47, 60, 62
- Irak, 6, 7, 12, 13, 20, 21, 22, 24, 25, 29,
31, 32, 35, 45, 46, 48, 54, 65, 64,
71, 74, 78, 79, 80, 83, 85, 87, 89,
101, 104, 115, 121, 142, 159,
163, 173, 161, 163, 164, 165,
167
- Irâk-ı Acem, 22
- İbn Dimme, 135
- İbn Ebî's-Sâc, 43
- İbn Havkal, 18, 24, 25, 27, 56, 166, 169
- İbn Hurdazbih, 17, 56, 166

- İbnü'l-Mâzî, 82
- İbnü'l-Enbâri, 148
- İbnü'l-Esir, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 161, 162, 166, 168
- İbnü'l-Ezrak, 19
- İbrahim, 2, 43, 58, 59, 64, 65, 86, 95, 96, 97, 99, 100, 107, 109, 110, 114, 116, 141, 150, 173, 165, 167
- İbrahim b. Ma'mâ, 170
- İbrahim b. Merzubân, 43
- İbrahim Yinal, 86, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 107, 109, 110, 114, 141, 173
- İklîl, 168
- İmadeddin Zengi, 115
- İmadeddin Zengî, 38, 122, 163
- İmâdeddin Zengi, 67
- İmadiyye Kalesi, 67
- İmâdüddin Ahmed b. Ali, 123
- İnaloğulları, 5
- İran, 2, 3, 6, 13, 14, 18, 22, 25, 28, 29, 31, 39, 40, 57, 59, 63, 80, 87, 104, 113, 121, 160, 173, 162
- İsâ, 69, 83, 116, 156
- İsa el-Hamidi, 130
- İsfahan, 13, 25, 26, 56, 76, 107, 111, 155, 168, 173, 168
- İsfehan, 24
- İslam, 1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 29, 30, 35, 36, 41, 43, 45, 46, 47, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 62, 80, 89, 113, 154, 164, 167, 161, 164, 166
- İspehbüd, 106
- İstahr kalesi, 168
- İstahri, 17
- İzzeddin Mes'ûd, 8, 66
- İzzeddin Ömer b. Ali, 124
- Kamidan, 16, 26
- Kara Arslan, 117

- Karada, 50, 142
 Karahanlı, 28, 44
 Karkîsiya, 53
 Karmasîn, 78, 79, 90
 Karmisin, 24, 25, 84, 88, 108
 Karmîsîn, 92, 93, 95, 96, 110, 112
 Karsmasin, 16
 Karvâş, 50, 114, 139, 140, 142, 143,
 144, 145, 155, 156, 157
 Karzuvî, 169
 Kasîmüddevle Aksungur el-Porsukî,
 159
 Kasnân, 70
 Kasru'l-Lusûs, 24
 Kaşan, 24, 25
 Kaşgarlı Mahmud, 19, 20
 Kâzerûn, 169
 Kazvin, 24, 25, 29, 163
 Kerec, 24
 Kızıl-özen, 40
 Kinkever Kalesi, 107
 Kinkivar, 30
 Kirman, 13, 56, 166, 167, 170, 171
 Kirmân, 170, 171
 Kisra Perviz, 60
 Kudûs, 7, 112, 160, 164, 165
 Kuhiyye, 96
 Kûhiyye, 92, 110, 111, 112
 Kûhiyye Aşireti, 110
 Kum, 24, 71, 164
 Kumm, 24, 25, 26, 81
 Kura, 3, 22, 40
 Kûrder, 71, 72
 Küfe, 2, 22, 24, 89
 Küheyce, 38, 120, 122
 Kürdistan, 6, 12, 19, 20, 39, 57, 71, 150,
 167, 168
 Kürt, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 12, 14, 15, 16, 17,
 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28,
 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39,
 42, 43, 44, 47, 48, 50, 52, 53, 54,
 55, 56, 57, 60, 61, 62, 63, 65, 61,
 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71,
 73, 75, 77, 79, 82, 86, 87, 88, 89,
 90, 92, 93, 100, 103, 102, 105,
 106, 108, 109, 110, 111, 112,
 113, 114, 116, 119, 120, 121,
 122, 124, 125, 126, 127, 129,
 131, 134, 140, 142, 143, 144,
 145, 146, 148, 151, 152, 154,
 155, 158, 159, 160, 165, 166,
 172, 173, 174, 160, 161, 162,
 167, 169, 170
 Kürtler, 1, 2, 3, 6, 12, 13, 15, 16, 17, 19,
 20, 21, 23, 27, 28, 29, 33, 34, 35,
 37, 44, 45, 50, 54, 55, 56, 58, 59,
 61, 62, 63, 64, 66, 61, 62, 64, 65,
 73, 74, 115, 120, 121, 123, 132,
 133, 136, 141, 145, 153, 154,
 157, 165, 161, 162, 163, 167,
 168, 169
 Küshad Kalesi, 83
 Küvâşî Kalesi, 68
 Lur, 172, 173, 174

- Luristan, 173, 174, 167, 168
 Luriyye, 172, 173, 174
 Luriyye aşireti, 172, 173
 Ma'lasâya, 120
 Mâbermâ, 39, 120, 122
 Maden, 125, 126
 Mâhiki, 91, 98, 99
 Makdisi, 18
 Makisîn, 53
 Malazgirt, 56, 134, 145, 150, 164
 Mâlik, 97, 98
 Mansur, 36, 51, 142, 149
 Mansûr b. Mervân, 148
 Mansûr b. Nizâmüddin b. Nasruddevle
     b. Mervân, 150
 Mardin, 6, 33, 53, 54, 150
 Masebezân,, 25
 Maveraünnehir, 4, 6, 44, 121, 141, 154,
     160
 Mâyedeş, 100
 Mâyedeşt, 87, 96
 Melik Aslanşah, 171
 Melik İrañşah, 167
 Melik İrañşah b. Kavurt, 167
 Melikşah, 51, 148, 149, 161, 167, 173
 Memlân b. Vehsûzân b. Memlân, 161
 Menûçehr, 162
 Meraga, 42, 43, 44, 152, 160
 Merâga, 44, 155, 168
 Merağa, 3, 40, 159, 160, 162
 Merc, 22, 24, 143
 Mervani, 4, 5, 19, 47, 48, 50, 54, 114,
     124, 131, 132, 135, 136, 137,
     146, 151, 166
 Mervaniler, 4, 14, 23, 47, 87, 104, 114,
     118, 124, 130, 131, 132, 133,
     135, 138, 140, 145, 146
 Mes'ûdî, 170
 Mesudî, 1, 2, 17, 20, 56, 58, 59, 61
 Meyyafarikin, 47, 131
 Meyyâfârikîn, 48, 52, 53, 54, 129, 132,
     133, 134, 135, 136, 137, 140,
     147, 149, 150, 169
 Mezyedîler, 89
 Mısır, 6, 7, 9, 14, 68, 69, 112, 123, 133,
     148, 162, 164, 165
 Mihraniler, 68
 Mihraniyye, II, 66, 67, 69, 122, 165
 Mihraniyye aşireti, 66, 68
 Mirabin, 16, 26
 Mirdasiler, 47
 Moğol, 6, 8, 12, 14, 29, 108, 162
 Moğollar, 29, 54, 108
 Mugan, 40
 Muhammed, 11, 56, 64, 65, 72, 83, 88,
     89, 91, 96, 98, 103, 113, 115,
     147, 152, 158, 162, 166, 168,
     171, 173, 169
 Muhammed b. Bilâl, 153
 Muhammed b. Ganim, 72
 Muhammed b. Ganim el- Berzîkânî, 72
 Muhammed b. Hurzâd, 64, 65
 Muhammed Tapar, 158

- Mûsek b. el-Mücellâ, 117
- Musul, 2, 5, 6, 7, 8, 10, 12, 21, 27, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 48, 50, 52, 54, 57, 61, 62, 65, 63, 65, 66, 67, 69, 92, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 139, 143, 152, 155, 156, 157, 158, 159, 165, 161, 165
- Mücâhiddüddin Kaymaz, 34
- Mühelhil, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 110
- Mühelhil b. Muhammed b. Annâz, 96
- Mühemmidüddeve, 49, 136, 137
- Mühemmidüddeve Ebû Mansûr b. Mervân, 136
- Müsavir b. Abdülhamîd es-Şârî, 64
- Nahçıvan, 40
- Nâsiruddeve, 65
- Nasr b. Mervân, 119, 147
- Nasruddeve, 49, 51, 52, 114, 118, 119, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 157
- Necmeddin Eyyûb b. Şâzî, 162, 163
- Nevbencân, 169
- Nihavend, 84, 107
- Nihâvend, 24, 25, 26, 69, 71, 73, 75, 83, 84, 173
- Ninova, 21, 35, 152
- Niruh, 30
- Nîsbâs, 39, 122
- Nizâmülmülk, 148, 167
- Nûreddin Arslanşah, 8, 69
- Nûreddin Zengî, 164
- Nurettin Zengi, 6
- Nusaybin, 47, 48, 50, 51, 53, 54, 69, 127, 128, 129, 133, 139, 140, 142, 143, 150, 157, 170
- Nûşî, 38, 122
- Oğuz, 4, 28, 38, 44, 45, 50, 89, 96, 121, 141, 142, 145, 154, 155, 160
- Oğuzlar, 28, 44, 50, 92, 97, 100, 102, 110, 121, 141, 142, 143, 155, 156, 160
- Ortadoğu, 1
- Râfi'b. Makn, 79
- Rakka, 47, 53
- Râmin, 24
- Rasıbî, 25
- Ravvadi, 3, 5, 14, 43, 141, 145, 154
- Ravvâdi, 43, 44, 45, 121, 161, 162, 163
- Ravvâdî aşireti, 160
- Ravvadiler, 3, 5, 14, 23
- Retîl-i Renene, 170
- Rey, 24, 25, 26, 44, 50, 54, 81, 83, 92, 168
- Ruha, 47
- Rûşenkübâd, 102
- Rûze, 24
- Ruzrâver, 24
- Rüknüddeve, 73, 74
- Sa'dî, 93, 95, 98, 99, 100, 101, 102, 110
- Sa'dî b. Ebû'ş-Şevk, 99

- Sa'düddevle b. Seyfeddevle b. Hamdân,
135
- Sâbûr, 22, 83, 84, 100, 105
- Sâbur-Hâst, 26
- Sâbûr-Hâst, 83, 106, 107
- Sadüddevle, 128
- Said b. Nasruddevle b. Mervân, 147
- Salgur, 103
- Salih b. Mirdâs, 138
- Salmas, 12, 26, 30, 31, 159
- Samağân, 22, 62, 63
- Samgan, 95
- Samsâmüddevle, 127, 128
- Sasaniler, 21, 35
- Sâtervedân, 42, 60
- Save, 26
- Saymara, 16, 105, 108
- Sebelan, 42, 60
- Selahaddin, 5, 14, 29, 43, 53, 68, 123,
130, 151, 153, 154, 160, 162,
164
- Selahaddin Eyyubi, 5
- Selâr, 156
- Selçuklu, 5, 6, 14, 29, 32, 51, 52, 54,
66, 95, 98, 102, 104, 107, 109,
115, 118, 123, 143, 148, 149,
157, 158, 159, 161, 162, 163,
166, 167, 168, 169, 173, 164
- Selçuklular, 14, 26, 27, 52, 71, 103,
107, 115, 121, 145, 148, 150,
151, 157, 158, 159, 161, 162,
168
- Sermâc, 4, 71, 73, 75, 86
- Sermâc, 71, 73, 75, 76, 77, 84, 87
- Seyfeddin Gâzi b. Mevdûd, 130
- Seymera, 25
- Sicistan, 22, 63
- Siirt, 54, 137, 138
- Simnan, 24
- Sincar, 35, 47, 51, 53, 54, 65, 66, 142,
146, 158
- Sincâr, 151
- Sinde, 87, 94
- Sirvan, 25
- Sultan Mahmud, 38
- Sultanı Mahmud, 66, 159
- Suriye, 6, 7, 13, 22, 33, 34, 46, 65, 66,
68, 69, 122, 133, 142, 148, 162,
163, 164, 165, 169
- Surmak, 168
- Suş Kalesi, 130
- Sühreverd, 24
- Süleyman b. Nasrüddevle b. Mervân,
142
- Sümeysat, 46, 53
- Sürhâb, 91, 93, 97, 98, 99, 100, 102,
103, 104, 110, 173
- Süryani Mihael, 32, 33, 34, 53, 169
- Şâpûr, 169
- Şâtân Kalesi, 48, 117
- Şâzencan, 88
- Şâzenhânlar, II, 108
- Şebânkare, 4, 56
- Şebânkâre, III, 166, 167, 170, 171, 172

- Şebânkâre aşireti, 167
 Şebankareliler, 14
 Şebânkareliler, 4
 Şeddadi, 3, 19
 Şeddadiler, 3, 23, 87
 Şehlan b. Müsafir, 74
 Şehrezûr, 24
 Şehrizor, 6, 91, 165
 Şehrizûr, 22, 25, 27, 34, 62, 63, 64, 65,
 69, 71, 73, 75, 82, 84, 85, 87, 94,
 97, 98, 103, 152, 153, 159
 Şekâniler, 170
 Şemle, 172, 174
 Şemsüdevle, 81, 85, 86, 92, 109, 111,
 112, 173
 Şerefhan Bitlisi, 1, 2, 15, 20, 59, 74, 84,
 85, 86, 88, 91, 150, 169
 Şerefüdevle, 78, 129, 149, 157
 Şerve, 137
 Şeyh Adıyy b. Müsâfir ez-Zahid, 65
 Şırnak, 31, 36, 39
 Şiraz, 56, 168
 Şîrâz, 169, 171
 Şirkuh, 68, 123
 Şirvan, 40
 Taberi, 11, 13
 Tâhir, II, 85, 86, 92, 96, 118, 133, 173,
 174
 Tahir b. Hilâl, 88, 92, 109, 173
 Tâlekan, 25
 Tazer, 24
 Tebriz, 3, 40, 42, 43, 44, 121, 145, 160,
 161, 168
 Tirânşah Kalesi, 97
 Tuğrul Bey, 51, 95, 96, 97, 98, 99, 101,
 103, 107, 109, 118, 143, 144,
 145, 146, 161
 Tûr Abdîn, 48, 128, 150
 Türk, 4, 5, 6, 13, 19, 20, 53, 111, 161
 Türkiye, 13, 40, 46, 65, 119, 154
 Türkmenler, 5, 28, 29, 32, 33, 34, 53,
 54, 103
 Ukayliler, 47, 49, 92, 98, 133
 Urfa, 48, 49, 53, 138, 139, 140, 141,
 148, 150, 158
 Urmiye, 23, 29, 31, 121, 152, 155, 159,
 161, 168
 Utayr, 49, 138, 139, 140
 Üncü Dağı, 169
 Van Gölü, 4, 23, 119, 126, 134
 Vehsûzân, 44, 121, 154, 155, 160
 Vehsûzân b. Mehlân, 121, 154, 155,
 160
 Vendâd ve Gânim, 70
 Ya'kubî, 16, 17, 26
 Ya'kubiyye, 61
 Yakubî, 26, 61
 Yakut el-Hamavi, 19, 56
 Yakut el-Hamavî, 30, 31, 56
 Zagros dağları, 23, 161
 Zemmûm, 55
 Zencan, 24, 27
 Zenderûz, 24

Zenek, 138, 139

Zengi, 5, 6, 7, 8, 14, 34, 38, 66, 67, 69,
130, 163, 162

Zengi b. Deklâ, 172

Zengiler, 5, 6, 7, 8, 52, 68, 69, 122, 130,
151

Zerzâriyye aşireti, 152

Zozan, 4, 12, 19, 29, 30, 31, 32, 34, 53,
54, 57, 142, 161

Zümûm, 55

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Necip MANSIZ

Doğum Yeri :ERCİŞ

Doğum Yılı : 01. 07.1978

Medeni Hali : Bekar

EĞİTİM VE AKADEMİK BİLGİLER

Lise: 1996-1999

Lisans: 2006-2010

Yabancı Dil: İngilizce

MESLEKİ BİLGİLER

19...-19.... : _____

19...-19... : _____